پرۆفیسۆر مستەفا زەلمی

توێژینەوە دەستورییەکان

وەرگێڕانی: محەمەد چیا - ڕێدار ئەحمەد

توێژینەوە دەستورییەکان

- بنەما دەستوریەکان لەقورئاندا بەراورد بە دەستورە دانراوەکان
- دەوڵەت و سیستمی حوکمڕانی.. کۆماری باشترە یان پاشایەتی
- وزەی گیانی و شارستانیەت
- پەیوەندییە دۆستانەکانی نێوان گەل و نەتەوەکان لەقورئانی پیرۆزدا
- مافەکانی مرۆڤ لەکاتی جەنگدا لەنێوان شەریعەتی ئیسلامی و یاسای نێودەوڵەتیدا

نووسینی

دکتۆر مصطفی زەڵمی

وەرگێڕانی

محمد چیا

ڕێدار ئەحمەد

کۆبەرهەمی دکتۆر مستەفا زەڵمی لە شەریعەت و یاسادا

سەرپەرشتیاری پرۆژە
ڕێدار ڕەئوف ئەحمەد

مجموعة الأبحاث الدستورية

توێژینەوە دەستورییەکان

نووسینی : دکتۆر مصطفی زەڵمی
وەرگێرانی : محمد چیا
ڕێدار ئەحمەد
پێداچوونەوەی : توفیق کەریم
نەخشەسازی : جمعە صدیق کاکە
نۆرەی چاپ : چاپی یەکەم ٢٠١٧

نرخی هەر بیست و شەش بەرگ
٢٥٠.٠٠٠ دینار

پرۆژەی وەرگێرانی
کۆبەرهەمی دکتۆر مستەفا زەڵمی لە شەریعەت و یاسادا

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٤٤) ساڵی ٢٠١٦ی پێدراوە

ناوەرۆک

بنەما دەستوریەکان لەقورئاندا
بەراورد بە دەستورە
دانراوەکان

وەرگێڕانی : محمد چیا

پێشەکی

بۆ ئەوەی بتوانین پەی بە بنەما دەستوریەکان بەرین لەقورئاندا پێویستە یەکەم جار چییەتی دەستور بزانین و، پاشانیش پرسیار دەکەین: قورئان چیەو دەستور چیە ؟

پێناسەی قورئان:

قورئان بریتیە لەدەستوری خوایی رێککراوەی هەموو دەستورە خواییەکانی پێش خۆی کە دابەزیبونەتە سەر پێغەمبەرەکان (سلاوی خوایان لەسەر بێت)، هەڵوشێنەرەوەی ئەو بنەمایانە بوو کە دەکرێت بەپێی شوێن و کات و کەسەکان بگۆرێن کەقورئان ناوی ناوە (شرعة) واتە رێگای راست و دروست ﴿... لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً...﴾[1] بەلام حوکمە بنچینەییەکانی هێشتۆتەوە ئەوانەی سروشتەکەیان رێککاری و گۆرین قەبوڵ ناکات، ئیدی چەندە کاتەکان درێژبینەوەو شوێنەکان بگۆرێن و شارستانیەت پێشبکەوێت و عەقڵی مرۆیی پێبگات، قورئانیش ئاماژەی بۆ ئەمە کردوە کە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى﴾[2]. ناوی ناوە ئەو ئاینەی کە هاوبەشە لەنێوان هەموو پەیامە ئیلاهیەکان و نەتەوە مرۆییەکاندا، وەك دەفەرموێت: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحاً وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ...﴾[3].

---

[1]– المائدة : ٤٨

[2]– الأعلى : ١٨–١٩

[3]– الشورى : ١٣

ئەم دەستورە ئیلاهیەش کە بریتیە لە قورئانی مەزن، بنەما گشتیەکان و ڕێسا هەمەکیەکان لەخۆدەگرێت و هەندەکیەکانیشی گێڕاوەتەوەبۆ هەمەکیەکان وبەجێی هشتووە بۆ عەقڵی مرۆیی، واتە ئەوەی کە ماناکانیان مەعقولەو عەقڵ لەڕێگەی ئیجتیهادەوە دەرك بە هۆکارەکان و حوکمەکەیان دەکات، بەڵام پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە ئاماژەکانی دەقەکانی ئەم دەستورە (قورئان) لەسەر ماناکانی و حوکمەکانی دوو جۆرە:

١. هەندێکیان بڕەرو یەکلابوەوەن ئیجتیهادو ڕێککاری و گۆڕین قەبوڵ ناکەن، ئاماژەی دەقیش لەسەر حوکمەکە ئاماژەیەکی یەکلاکەرەوەیە. لەنمونەی ئەمەش خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ﴾[1]. نیوەو چارەك و ئەو هەشت یەکەی لە ئایەتەکەدا هاتووە ئاماژەکەی لەسەر حوکمەکە ئاماژەیەکی چەسپاو ویەکلابۆوەیە. ئەو ڕێسا هەمەکیە گشتیە کەوا کۆدەنگی لەسەر هەیە (ئیجیتهاد لە سەرچاوەی دەقدا ناکرێت)[2]. مەبەستیش لەدەق لێرەدا ئەوەیە کە ئاماژەکەی لەسەر حوکمەکە چەسپاو ویەکلاکەرەوە بێت، شیاوی باسیشە چارەك و هەشت یەك لەمیراتی مێردو، پاشان لێدەرکردنی ئەوەش کە ژنەکە بەشداری کردوە لە پەیداکردنیدا، چونکە وەك قەرزێك وایە و دەبێت لە میراتەکە جیابکرێتەوە پێش بەشکردنی، هاریکاری ژن و مێردیش لەپەیداکردنی میراتەکەدا وەك هاوبەشی جەستەیی وایە، هەریەکەشیان هێندەی ئەو هەوڵەی داویەتی بەشدارە لە بەرهەمی کۆششە جەستەییەکاندا.

٢. هەندێکی تریشیان گومان هەڵگرن و ئیجتیهاد قەبوڵ دەکەن، لەو دەقە قورئانیانەش کە ئاماژەکانیان لەسەر ماناکانیان و حوکمەکانیان گومان هەڵگرن واتە زیاد لەمانایەك (یان حوکمێك) هەڵدەگرن وەك گوتەی (القوة) و(رباط الخیل) لەو ئایەتەدا کە

---

[1]- النساء : ١٢

[2]- ئەم ڕێسایەش فەقیهەکانی ئیسلام کاریان پێ نەکردووە لەزۆرێك لەبابەتەکاندا لەولەنەش﴿الطَّلاَقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾البقرة : ٢٢٩.

دەفەرموێت: ﴿وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدْوَّ اللّهِ وَعَدُوَّكُمْ﴾[1].

٣. هێزیش مانایەکی فراوانی هەیە، هەموو ئامرازەکانی بەرگری شەرعی دەگرێتەوە لە هەموو کات و شوێنەکاندا، لەچەکە پێشکەوتوەکان، هەروەها (رباط الخيل) هەموو ئامرازەکانی گواستنەوەو کەلوپەل و کۆمەکی سەربازی دەگرێتەوە لە هەموو کات و شوێنێك لەناو گۆڕەپانی جەنگدا. مەبەستیش لە (تُرْهِبُونَ) تیرۆر نیە بەمانا نوێیەکەی، بەڵکو مەبەست پێی ترساندنە، چونکە دوژمن کاتێك زانی هێزەکەی تۆ هاوتای هێزەکەی ئەوە یان زیاترە لێی، لێتدەترسێت و ناوێرێت دەستدرێژیت بکاتە سەر.

رۆڵی پێغەمبەر لە دەستوردا

لەژێر روشنایی ئەوەی پێشوودا، بەو دەرئەنجامە دەگەین کە بڵێین دەستوری ئیلاهی لەقورئاندا پوخت دەبێتەوە[2]. بۆیە گرنگە لەم چێوەیەدا پرسیار بکەین: رۆڵی پێغەمبەر لەم دەستورەدا کامەیە؟

وەڵامی ئەم پرسیارەش لە خودی دەستوری ئیلاهی (قورئان)دا دەبینینەوە، کە قورئان رۆڵی پێغەمبەری لەدوو کاردا دیاری کردووە:

١. روونکردنەوە.

٢. گەیاندن.

لێرەدا لێکۆڵینەوە لەهەریەك لەو دوو رۆڵە دەکەین:

یەکەم/ ئەرکی رونکردنەوە: خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾[1].

---

[1]– الأنفال : ٦٠

[2]– پێم وایە تێکڕای جیهانی ئیسلامی کار بەم دەستورە ناکەن، هێشتا جیهانی ئیسلامی بەعەقڵیەتی پێش (١٠٠٠) ساڵ دەژی، نوسەریش پێی وایە تەنها ٥٪ لەم دەستورە کاری پێدەکرێت ئەویش (پەرستشەکانە)، ئیدی ئەوەکەی تری ٩٠٪ بۆتە لاواندنەوەی پرسەو سەر گۆڕستانەکان، ئێمە بە مردوەکان دەڵێین:﴿...وَتَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى...﴾المائدة : ٢،من پێموایە لەجیهانی ئیسلامیدا مەزهەبە ئیسلامیەکان جێگای دستوری ئیلاهیان گرتۆتەوە، بۆ نمونە لەکوردستان مەزهەبی شافیعی (رەحمەتی خوای لێ بێت) جێگای ئەم دەستورەی گرتۆتەوە.

دەپرسین: ڕونکردنەوە چۆن دەکرێت؟ دەڵێین ڕونکردنەوە بەمشێوەیە دەبێت:

تایبەتکردنی دەقێکی گشتی کە گشتیکردنەکەی مەبەست نەبووە: لەقورئاندا دەقێکی گشتی هەبێت، ئەگەر مەبەست لێی گشتیکردن نەبێت، ئەوا پێویستە لەسەر پێغەمبەرﷺتایبەتکردنی ئەم دەقە ڕون بکاتەوە. وەك ئەوەی کە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاء...﴾[2] ژنان وپیاوان (جمع تکسیر)ن، و لەشێوازە (صیغة) گشتیەکاننو، هەموو پیاوێك و هەموو ژنێك دەگرێتەوە، لێرەدا پێغەمبەر ڕونیکردۆتەوەﷺو دەڵێت: (بکوژ میراتیی نابات)[3]هەروەها دەفەرموێت: (موسڵمان لەبێباوەڕو بێباوەڕ لەموسڵمان میراتی نابات)[4].

- وابەستەکردنی دەقێکی ڕەها کە ڕەهاکردنی مەبەست نەبووە: ئەگەر ڕەها لەقورئاندا هات و ڕەهاکردنەکەی مەبەست نەبوو، ئەوا پێغەمبەر وابەستەی دەکات، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْراً الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأقْرَبِينَ﴾[5]. لەم ئایەتەدا گوتەی (الوصیة) ڕەهایە، ئەگەریش ئێمە بەم ڕەهاییە وەرمانگرت ئەوا دەبێت مرۆڤ ڕاسپاردە بدات سەبارەت بەهەموو ئەوەی بەجێی دەهێڵێت، پێغەمبەریش ﷺ ئەم ڕەهایەی وابەستە کردوە بە سێ یەك.[6]

---

(1) النحل : ٤٤

[2]– النساء : ٧

[3]– فەرمودەیابي هريرقلەپێغەمبەرەوە: (القاتل لا يرث) الألبانيڕاستاندویەتیلەالإرواء، و الترمذى (٢/١٤) وابن ماجه(٢٦٤٥، ٢٧٣٥) والدارقطنى وابن عدى له "الكامل" (١/١٥) . النسائي في السنن الكبرى ٤/٧٩، دەروازەی توريث القاتل، بەژمارە: ٦٣٦٧، والدارقطني ٤/٩٦بەژمارە: گێڕاویانەتەوە٨٧.

[4]– البخارى (١/٤٠٢ و٣/١٤٠) ومسلم (٥/٥٩)هەروەهامالك (٢/٥١٩/١٠) وأبو داود (٢٩٠٩) والترمذى (٢/١٣) والدارمى (٢/٣٧٠) وابن ماجه (٢٧٢٩) وابن الجارود (٩٥٤) والدارقطنى (٤٥٤) ، والحاكم (٢/٢٤٠) والبيهقى (٦/٢١٧) والطيالسى (٦٣١) وأحمد (٥/٢٠٠ ـ ٢٠٢ ، ٢٠٨ ، ٢٠٩)لەڕێگەیالزهري له على بن حسين لەعمرو بن عثمان له أسامة بن زيد، الترمذى فەرمویەتی: " فەرمودەیەکی جوان و ڕاستە".

[5]– البقرة : ١٨٠

٦– لە سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص: پێغەمبەر ﷺ سەردانی کردم لە مەککە: ووتم ئەی پێغەمبەری خوا! ئایا ڕاسپاردە بدەم بەهەموو ماڵەکەم؟ فەرمووی : نەخێر، ووتم: ئەی بە نیوەی؟ ووتی: نەخێر، ووتم: ئەی بە سێ یەك؟ ووتی: سێ یەك و سێ یەکیش زۆرە، تۆ کەسوکارەت بە دەوڵەمەندی بەجێبهێڵیت باشترە لەوەی ببنە مشەخۆرو خەڵك پارەتیان بدات.. بوخاری دەریهێناوە، دەروازەی (ان يترك ورثته اغنياء خير من ان

←

ڕونکردنەوەی دەقێکی گشتی:واتە ئەو گوتەیەی هەیە لە دەقە دەستوریەکەدا ئالۆزو نارونە، پێغەمبەریش ﷺ هەڵدەستێت بە ڕونکردنەوەی، وەك دەفەرموێت : ﴿وَأَقِيمُواْ الصَّلاَةَ﴾[1] ئیدی چۆنیەتی ئەنجامدانی نوێژی ڕون نەکردۆتەوە، پێغەمبەر ﷺ هەستاوە بە ڕونکردنەوەی و لەبەردەم هاوەڵەکانیدا نوێژی کردوەو ووتویەتی: (نوێژ بکەن بەوشێوەی کە منتان بینی کردم)[2]. هەروەها خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلِلّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ﴾[3]، ئیدی شێوازی حەجکردنی ڕون نەکردۆتەوە، پێغەمبەر ﷺ فەرمویەتی: (شێوازی حەجکردن لەمنەوە وەربگرن)[4].

- دوپاتکردنەوە لەوەی لە قورئاندا هاتووە: خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلاَّ أَن تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ﴾[5]. پێغەمبەر ﷺ (خۆشحاڵبوونی)[6]، زیادکردوە بۆ لەیەك ڕازیبوون لە مامەڵەکان و خۆشحاڵبوونی خاوەنەکەی لە بەخشینەکاندا.
- باسکردنی ئەوەی قورئان بەشێوەی ئاشکرا لێی بێدەنگ بووە بەڵام لەقورئانەوە

يتكففوا الناس (١٠٠٦/٣)، رقم:(٢٥٩١)، ومسلم، کتێبی الوصية، باب الوصية بالثلث (١٢٥٠/٣)، ژمارە: (١٦٢٨).

[1] – البقرة : ٤٣

[2] – کۆدەنگی لەسەرە لە فەرمودەی مالکی کوڕی حویرث بەشێوازی گێڕانەوەی جیاواز، ئەمەی کە ئێمە هێناومانە هی بوخاریە لە کتێبی (الاذان).

[3] – آل عمران : ٩٧

[4] – أحمد "٣١٨/٣"، و مسلم "٩٤٣/٢" دەریان هێناوە کتێبی الحج: دەروازەی استحباب رمي جمرة العقبة يوم النحر، الحديث "١٢٩٧/٣١٠"، وأبو داود "٤٩٥/٢"، کتێبی المناسك: في رمي الجمار، الحديث "١٩٨٠"، والنسائي "٢٧٠/٥"، کتێبی المناسك: دەروازەی الركوب إلى الجمار واستظلال المحرم، وابن ماجه "١٠٠٦/٢"، کتێبي المناسك: دەروازەی الوقوف بجمع، حديث "٣٠٢٣"، والترمذي "٢٣٤/٣"، کتێبی الحج: دەروازەی ما جاء في الإفاضة من عرفات "٨٨٦"، مختصرا. وابن خزيمة "٢٧٧/٤– ٢٧٨"، وأبو يعلى "١١١/٤" ژمارە "٢١٤٧"، الترمذي فەرمویەتی: ئەمە فەرمودەیەکی ڕاست و دروستە.

[5] – النساء : ٢٩

[6] –پێغەمبەر ﷺ دەفەرمێت: (لا يَحِلُّ مالُ امريءٍ مُسلمٍ إلّا بطيبِ نفسٍ منهُ) واتە: ماڵی کەسێك حەڵاڵ نابێت تەنها بە ڕەزامەندی و دڵسافی ئەو نەبێت (حَنيفة أبي لەحرة الرقاشي گێڕاویەتەوە، الألباني في صحيح الجامع (٧٦٦٢) ڕاستاندویەتی.

وەردەگیرێتەوە: پێغەمبەرﷺ دەفەرموێت: (ژن لە مامی و خاڵی مارە ناکرێت)[1]، ئەم ڕونکردنەوەیەش بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەئایەتی: ﴿... وَأَن تَجْمَعُواْ بَيْنَ الأُخْتَيْنِ...﴾بوونی هەیە[2].

- دووەم/ ئەرك (كار)ی گەیاندن: خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿... وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾[3]قورئانیش تاكە سەرچاوەیخولقێنەرو بونیادنەری حوكمەكانی خوای گەورەیە ﴿إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلّهِ﴾[4]، سوننەتی پێغەمبەریش سەرچاوەی ڕونكەرەوەیە بۆحوكمەكانی خوای گەورە، ئەوەش پێی دەوترێت سەرچاوەی شوێنكەوتنی وەك كۆدەنگی(الاجماع)وپێوانە (قیاس)هی تر لەسەرچاوەكان، ئەمانە سەرچاوەی دەرخەر یان ئاشكراكەری حوكمەكانی خوای گەورەن، نە دادوەرو نە موفتی نابێت كار بەهیچ مەزهەبێك بكات، ئەگەر ئەو مەزهەبە پشتی بەسەرچاوەیەك نەبەست لەقورئانی پیرۆزدا یان لە فەرمودەی جێگیری پێغەمبەردا. ئەوەش لەنێو خەڵكدا بڵاوە لەوتەی زانایانی ئابینی كە فلانە مەزهەب وا دەڵێت یان ئەو كتێبە فیقهیە وای وتووە، هەڵەیەكی بڵاوەو نابێت كاری پێ بكرێت، ئەگەر یان بەقورئان یان فەرمودەی جێگیری پێغەمبەر پشتڕاست نەكرابێتەوە.

---

[1]- مسلم ٢ دەریهێناوە /١٠٢٩، كتێبیالنكاح: دەروازەی حەرامكردنی مارەبڕكردنی ژن لە مام یان خاڵی ، فەرمودەی ٣٧/ ١٤٠٨، والنسائي ٩٧/٦، كتێبیالنكاح: دەروازەی حەرامكردنی مارەبڕكردنی ژن لە مام یان خاڵی ، وأحمد ٢٢٩/٢، ٤٢٣، وعبد الرزاق ٢٦١/٦، ژمارە ١٠٧٥. فەرمودەكەڕێگای تری هەیە لەأبيهريرە لەولەنەش:ڕێگەیابن سيرين:أخرجه مسلم ١٠٢٩/٢، كتێبیالنكاح: دەروازەی حەرامكردنی مارەبڕكردنی ژن لە مام یان خاڵی ، فەرمودەی١٤٠٨/٣٨، والترمذي ٤٣٣/٣، كتێبی النكاح: دەروازەی حەرامكردنی مارەبڕكردنی ژن لە مام یان خاڵی ، ١١٢٥، والنسائي ٩٨/٦، كتێبیالنكاح: دەروازەی حەرامكردنیمارەبڕكردنی ژن لە مام یان خاڵی وابن ماجة ٦٢١/١، كتێبیالنكاح: دەروازەی حەرامكردنی مارەبڕكردنی ژن لە مام، فەرمودەی ١٩٢٩، وأحمد ٤٧٤/١، وعبد الرزاق ٢٦١/٦، ژمارە ١٠٧٥٣، والطبرانيلەالمعجم الصغير ٨٨/١، وابن عدي لەالكامل ٤١٦/١، وأبونعيملەالحلية ٣٠٧/٦، والبيهقي ١٦٥/٧، كتێبیالنكاح: دەروازەی حەرامكردنی مارەبڕكردنی ژن لە مام هەموویان لە ڕێگەی محمد بن سيرين لەأبيهريرة. الترمذيفەرمویەتی: فەرمودەیەكی جوان و دروستە.

[2]- النساء : ٢٣

[3]-(٣)النور : ٥٤

[4]-(٤)الأنعام : ٥٧

- دەسەڵاتی یاساداناانی ئیلاهیش بۆ دەستور لەخودی خوای گەورەدا کۆدەبێتەوە، بەڵام دەسەڵاتی تەشریعی یاساداناانی بۆ یاسا ئەوا بۆ مرۆڤە، بەو مانایەی کە دەبێت جیاوازی بکرێت لەنێوان دوو دەسەڵاتی یاسادانانیدا:
- دەسەڵاتێکی یاساداناانی بۆ دەستور کە خوای گەورەیە.
- دەسەڵاتێکی یاساداناانی بۆ یاسا کە بریتین لە مرۆڤە موجتەهیدەکان لە فەقیهەکان کە بەرپرسیارن لە رێکخستنی ژیانی مرۆڤ لەمەسەلە هەندەکییەکاندا.

دستوری ئیلاهی و فقهیی ئیسلامی:

فیقهی ئیسلامی لەهەموو مەزهەبەکان و لەهەموو کات و شوێنەکاندا، ڕاڤەو دەرخەرن بۆ حوکمەکانی ئەم دەستورەو ڕاڤەکردنەکانیشی ئیجتیهادو ڕاوبۆچوونن بۆ هەڵگۆزینی حوکمەکان لێیەوە، ئەوەی لە مەزهەبەکانیشدا هەیە جیاواز نابێت لە یاسا تەنها لەرووی سەرچاوەکانەوە نەبێت، تێیاندا ڕاست و هەڵەش هەیە، وەك پێغەمبەر ﷺدەفەرموێت: ئەگەر دادوەر دادوەریی کردو پێکای ئەوا دوو پاداشتی هەیە، بەڵام ئەگەر دادوەری کردو نەیپێکا ئەوا یەك پاداشتی هەیە)[1]. واتە ئەگەر موجتەهید ویستی ئیجتیهاد بکات چونکە ئیجیتهادکردن پێش بڕیاردانە نەك لەدوایەوە، ئەگەر گەیشتە حوکمی خوا ئەوا ڕاستی پێکاوەو دوو پاداشتی دەبێت، پاداشتێك لەسەر کۆششکردنەکەی و پاداشتێکیش لەسەر ئاشکراکردنی یان دەرخستنی حوکمێکی خوای گەورە، ئەگەریش هەڵەی کردو نەیپێکا ئەوا یەك پاداشتی دەبێت لەسەر کارەکەو نیازپاشیەکەی.

فیقهی ئیسلامیش وەك یاسا گۆڕان و ڕێککاری قەبوڵ دەکات بەپێی پەرەسەندنی ژیانی مرۆڤایەتی، ئەوەی وتراوە لەزەمانی پێشوودا لەوانەیە شیاو نەبێت بۆ ئێستاو داهاتوو.

فیقهی ئیسلامیش هەڵەو نابەجێی و سەرپێچیکردنی قورئانیشی تێدایە، دەبێت ڕێککاری تێدا بکرێت یان بگۆڕێت بەپێی پێداویستیەکانی ژیان وەك هەر یاسایەکی تری دانراو، تێکەڵکردنیش لەنێوان فیقهی ئیسلامی و شەریعەتی ئیسلامیدا هەڵەیەکە پێویستە دووربخرێتەوە، وابەستەبوونیش بە مەزهەبێکی دیاریکراوەوە یان دەمارگیری بۆ ڕایەکی

---

[1] – بوخاری لە(صحيح البخاري)دا دەریهێناوە بەژمارە:(٧٣٥٢)لە(عمرو بن العاص)وە

دیاریکراو هەڵەیەکەو پێویستە لەسەر مسوڵمانان خۆیانی لێ بەدوربگرن، فیقهی ئیسلامیش بەسەردەمی زێڕینی خۆیدا ڕۆیشتووە لەسەردەمە پێشووەکانداو زۆرێك لە مەسەلە ژیانیەکانی چارەسەر کردوە لەژێر ڕۆشنایی پێداویستیەکانی ئەو کاتەی ژیاندا، سەرەڕای ئەوەش مەزهەبێکی دیاریکراو نەبووە مسوڵمانەکان شوێنی بکەون یان فەزلی بدەن بەسەر مەزهەبەکانی تردا، قورئانی پیرۆزیش نەیفەرمووە(پرسیار لە فلانە مەزهەب بکەن ئەگەر ئێوە نەتانزانی) بەڵکو فەرمویەتی: ﴿...فَاسْأَلُواْ أَهْلَ الذِّكْرِ﴾ واتە ئەهلی زانست ﴿إِن كُنتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ﴾[1].

ناوی مەزهەبێکی دیاریکراویش نە لە قورئان و لە فەرمودەی پێغەمبەرداو نە لەدادوەری خەلیفەکانی ڕاشیدین و هاوەڵان و شوێنکەوتووانیدا نەهاتووە، ئەوەش گوازراوەتەوە لەستایشکردنی پێشەوا شافیعی یان ئیمان ئەبی حەنیفە رەحمەتی خوایان لێ بێت، هەموو درۆو هەڵبەستنە لەلایەن هەندێك لەدەمارگیرەکانەوە.

دەستوری دانراو (یاسای دەستوری):

یاسای دەستوریی بەرزترین یاسایە لەهەموو ولاَتێکدا، نابێت هیچ دەقێکی یاسایی بەرپا دژ بوەستێتەوە لەگەڵیدا، ئەگەریش دژیەکی ڕویدا لەنێوان دەقێکی یاسایی و دەقێکی دەستوریدا پێویستە لەسەر دادوەر کار بەم دەقە یاساییە نەکات چونکە دەستوری نیە.

دەکرێت دەستوری وەزعیش پێناسە بکرێت بەوەی کۆمەڵێك ڕێسای گشتی بنچینەییە لە واقیعی کۆمەڵگەوە وەردەگیرێت وەزیفەکەی دیاریکردنی شێوەی دەوڵەت و کێشانی ڕێساکانی فەرمانڕەواییە تێیداو دانانی دەستەبەریەکانە بۆ مافەکانی تاکەکانی کۆمەڵگە کەلەژێر فەرمانڕەوایی ئەودان، هەروەها خستنەڕووی ڕادەی دەسەلاَتی دەوڵەتە بەسەریەوەو، ڕێکخستنی هەر سێ دەسەلاَتەکانی (یاسادانانی و دادوەریی و جێبەجێکردنیە و) تایبەتمەندیەکانی و، پەیوەندی نێوانیان.

لای هیچ کەسێك شاراوە نیە هەر دەوڵەتێك ئەندام بێت لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا دەستورێکی هەمیشەیی یان کاتیی چەقبەستووی هەیە هەمواری تێدا ناکرێت تەنها بەو

---

[1] النحل : ٤٣

ڕێگەیە نەبێت کە بەپێی ئەو دەستورە دانراوەو بڕیاری لێدراوە، ئیدی نوسراو بێت یان نەریتیی بێت وەك دەستوری بەریتانیی لەکاتی ئێستادا. ئیدی دەوڵەتەکەش سادەو خاوەن سەروەری بێت (یەك دەسەلاّت) بێت کە دابەش نەبوبێت، وەك فەرەنساو میصر لەکاتی ئێستادا، یان مەرکەزییەکی ڕەها دەبێت و، ڕۆڵی سەرۆکە کارگێڕییەکان تەنها ڕۆڵێکی جێبەجێکردنی دەبێت، بۆ ئەوە کە لە دەسەلاّتی مەرکەزیەوە دەردەچێت، یان مەرکەزیەکی دیموکراسی دەبێت و هەندێك دەسەلاّتی دەبێت، یان نامەرکەزی کارگێڕی دەبێت ناوچە کارگێڕیەکان مافی کارگێڕی خۆجێییان دەبێت و مومارەسەی هەندێ لەدەسەلاّتەکان دەکەن وەك هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی شارەوانیەکان و ئەنجومەنەکانی حوکمی ناوچەیی و هاوشێوەی ئەمانە.

یان دەوڵەتێکی تێکەڵ دەبێت کە بەشێوەیەکی مێژوویی دابەش دەبێت بۆ چوار جۆر:

جۆری یەکەم: یەکێتی کەسیی (الاتحاد الشخصی) کە پێکدێت لە چەند وڵاتێکی سادە، هەریەکەیان جیاو سەربەخۆن لەیەکتر و خاوەن سەروەری ناوخۆیی و دەرەکین و کەسێتی مەعنەوی جیایان هەیە لەهەردوو ئاستی ناوخۆیی و دەرەکی، پەیوەندی نێوانیشیان یەکێتی سەرۆکایەتیە واتە یەك سەرۆك یان پاشا یان میر سەرۆکایەتیان دەکات، لەم سەردەمەی ئێستاشماندا ئەم جۆرە بوونی نیە، لەنمونە مێژووییەکەشی (هۆڵەنداو لوکسمبۆرگ) کە کۆنگرەی ڤیەننا ساڵی ١٨١٢ بونیادی نا، پاشای هۆڵەندا سەرۆکایەتی دەکردو ساڵی ١٨٩٠ز هەڵوەشایەوە.

جۆری دووەم: یەکێتی تەواو (یان ڕاستەقینە)، ئەمەش پێکهاتووە لە تێهەڵکێشکردنی دوو دەوڵەت لەیەك دەوڵەتدا لەگەڵ ئەوەی هەریەکەیان خاوەن حکومەتێکی هەرێمی دەبێت و پشکێك لەسەروەری ناوخۆیی دەبێت وەك ئەو یەکێتیەی کە ڕوویدا لەنێوان میصرو سوریا لەساڵی ١٩٥٨ و لەکۆتاییدا شکستی هێناو هەردوو وڵات گەڕانەوە بۆ ئەو ڕەوشەی پێشوویان کە لەسەری بوون.

جۆری سێیەم: کۆنفیدرالیزم، ئەمەش کۆمەڵێك دەوڵەتی سادە پێکی دەهێنن بەپێی پەیماننامەو بەڵگەنامەیەك لەنێوان دوو وڵات یان زیاتردا ئیمزا دەکرێت، هەریەکەیان سازش لەسەر هەندێك لەتایبەتمەندیەکانی دەکات بۆ بەرژەوەندی دەستەیەکی باڵای هاوبەش ئەم تایبەتمەندیانەش بەشێوەیەکی ئاسایی پەیوەستن بەمەسەلە بەرگرییەکان و

سەرکردایەتیکردنی جەنگەکان و بە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان لەنوێنەرانی وڵاتانی ئەندام بەمەرجێك هەریەکەیان خاوەن یەك دەنگ بێت لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا. هەر دەوڵەتێکیش مافی ئەوەی هەیە لە کۆنفیدراڵیزم بکشێتەوە هەرکاتێك ویستی، دەستەی باڵاش مافی ئەوەی نیە یەکێك لەهاوڵاتیانی وڵاتانی ئەندام بدوێنێت تەنها لەرێگەی خودی دەوڵەتی هاووڵاتیەکەوە نەبێت.

جۆری چوارەم: فیدراڵیزم، هەر دەوڵەتێك خاوەن هەر سێ دەسەڵاتەکەو دەستور دەبێت لەگەڵ هێشتنەوەی بەرگری و دارایی و دەرەکی لەدەستی ناوەندا، وەك ئەو یەکێتیە فیدراڵیە لەکاتی ئێستا لەعێراقدا بەرپایە[1].

پەیوەندی لەنێوان دەستوری ئیلاهی و یاسای دەستوری دانراودا:

هەردوکیان تەباو یەکران لەسەر ئەوەی هەریەکەیان ئامانجی رێکخستنی ژیانی مرۆڤ و بەدیهێنانی بەرژەوەندیەکانیەتی بەباشترین شێوە، کەواتە هەردوکیان ئامانجیان: خزمەتکردنی مرۆڤە، خوای گەورەش ئەرك و وەزیفەی ئەو پەیامەی کە لەرێگەی پێغەمبەرەوە ناردویەتی ﷺ پوخت کردۆتەوە لە بەرژەوەندی مرۆڤدا[2] کەدەفەرموێت: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾[3]. کەواتە لەم دەستورەدا هیچ مەبەستێك نیە جگە لەوەی رەحمەتە بۆ مرۆڤ، رەحمەتیش یان ئەرێنی دەبێت کە خۆی لە هێنانی بەرژەوەندیدا دەبینێتەوە، یان نەرێنی دەبێت و خۆی لە لادانی زیان و خراپەدا دەبینێتەوە.

هەموو یاساکان ئامانجیان خزمەتکردنی مرۆڤ، هەریەکەیان بەشێوازی تایبەتی خۆی، کەواتە دەستوری ئیلاهی و دەستوری دانراو لەم ئامانجەدا یەکدەگرنەوە، بەڵام لەزۆر مەسەلەی جەوهەری تردا جیاوازو ناکۆکن لەوانەش ئەمانەی خوارەوەیە:

---

[1] بڕوانە دکتۆر نوری تاڵەبانی لەبارەی چەمکی سستمی فیدراڵی، ل ١٣ و دواتری.

[2] خوای گەورە بێ منەتە لەجیهان، ئەگەر هەموو کاتی مرۆڤ هەر لە جێنشینکردنەوە هەتا کۆتایی ژیان لەسەر هەسارەی زەوی لەبەسەربردنی پەرستش و بەندلیەتیدا بیباتە سەر لەمەزنیەتی خوای گەورە هێندەی گەردێك زیاد ناکات، ئەگەریش لەبێباوەڕی و گومڕاییشدا بیباتە سەر، ئەوا هیچ لەمەزنێتی خوای گەورە کەم نابێتەوە.

[3] الأنبياء : ١٠٧

١. لەڕووی سەرچاوەوە: سەرچاوەی دەستوری ئیلاهی بریتیە لە وەحی و دەسەلاتی یاسادانانیشی بریتیە لەخوای گەورە، لەکاتێکدا سەرچاوەی یاسای دەستوری بریتیە لە عەقڵی مرۆڤ و کۆششەکانی، عەقڵیش چەندە پێگەیشتوو بێت نەتواناو کەموکوڕ دەبێت لەوەی بتوانێت ڕابردو و ئێستاو ئاینده لەبەرچاو بگرێت، دەستوری دانراویش هەمیشە نەتوانا دەبێت لە چارەسەرکردنی گرفتەکانی کۆمەڵگەداو پێویستی بە گۆڕین یان ڕێککاری دەبێت بەپێی پەرەسەندنە زەمەنییەکان.

٢. لەڕووی گشتگیرییەوە: یاسای دەستوری بۆ کۆمەڵگەیەکی دیاریکراو دادەنرێت لە هەرێمێکی دیاریکراودا لەڕووی جوگراف و سیاسی و کارگێڕیەوە، لەکاتێکدا دەستوری ئیلاهی هەموو کۆمەڵگەی مرۆیی دەدەوێنێت و، بڕوای بە سنورە جوگراف و سیاسیەکان نیە، لەمبارەیەوە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيراً﴾[1] مەبەستیش لە (فورقان) لەم ئایەتەدا قورئانی پیرۆزە، ئەم ناوەشی لێنراوە چونکە تەرازووە بۆ کێشانی هەموو شتەکان و پێوەرێکە بۆ جیاوازیکردن لەنێوان ڕاست و ناڕاست و باش و خراپدا، گوتەی (العالمین) کۆی نێری سالمەو، مەبەستیش لێی هەموو خاوەن عەقڵێکە کە مرۆڤە، بۆیە مەبەستەکە لێی کۆی مرۆڤایەتیە بەچاوپۆشین لە جیاوازیەکان لەهەرێم یان ڕەنگ یان زمان یان پۆلێندا.

٣. لەڕووی جێگیری و بەردەوامیەوە: دەستوری ئیلاهی (قورئانی پیرۆز) دەستورێکی نەمرە ڕێککاری و گۆڕین و هەڵوەشاندنەوەو سڕینەوە قەبوڵ ناکات، چونکە دەقێك یان حوکمێك لەخۆناگرێت کەوا گۆڕانکاریە مرۆییەکان لەژیاندا کاری تێبکەن، ئەوەش لەبەرئەوەی تەنها لەسەر ڕێسا هەمەکییەکان دەوەستێت زۆر کەم نەبێت نەچۆتە ناو ووردەکاریەکانەوە، ڕونیشە کە ئەوەی بەگۆڕانی کات و شوێن دەگۆڕێت لەشتە هەندەیەکانە نەك هەمەکییەکان، ووتنی ئەوەش کە لەقورئاندا (نسخ) هەیە واتە هەڵوەشاندنەوەیحوکمی ئایەتێك وێڕای ئەوەی قورئان لەناو خۆیدا دەقەکەی هێشتوەتەوە، لەدوو ڕووەوە هەڵەیە: یەکەمیان نەسخ بۆ لابردنی دژیەکی دەبێت

---

[1] الفرقان : ١

لەنێوان دوو ئایەتەدا، دژیەکیەکە لادەبرێت بەسرینەوەی حوکمی ئایەتەکەی پێشوو ئەوەی دواتر کاری پێدەکرێت، چونکە دوو دژ پێکەوە کۆنابنەوە ئەمەش بەکۆدەنگی زانایان و کەسانی ژیر.. دووەمیش شتێکی بێهودەیە دەقێك کەوا چیدی کاری پێ نەکرێت و پوچەڵ کرابێتەوە بەڵام بهێڵرێتەوەو لانەبرێت ئیدی لە شەریعەتدا بێت یان لەیاسای دانراودا بێت، خوای گەورەش پاك و بێگەردە لەوەی رێگە بە بێهودەیی بدات لەدەستورەکەیدا کە قورئانی پیرۆزە... پاشانیش ئەگەر نەسخ بۆ گۆرینی بەرژەوەندی مرۆڤایەتی بێت، ئەوا بەرژەوەندیەکانی مرۆڤ لە سەردەمی وەحیەوە هەتا ئەمرۆ پتر لەسەد جار گۆڕاوە، ئەگەر بەشێوەیەکی عەقڵیش لێکی بدەینەوە ئەوا دەبێت لەم سەردەمەدا یان لە سەردەمەکانی ئایندەدا تەواوی حوکمەکانی قورئان لەکاربخرێن.

٤. لەڕووی کەموکوڕی و هەڵەوە: قورئان پاك و بێگەردە لەهەڵەو کەموکوڕی، چونکە خولقێنەرەکەی خوای گەورەیە کە تێرو تەسەل و تەواوە لەخودو لە شەرعەکەیدا، وەك دەفەرموێت: ﴿... الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلاَمَ دِيناً ...﴾[1] تەواوکردنیش لەڕووی هەمەکیەکانەوە دەبێت و سەرپشکردنی عەقڵی مرۆیی بەگێڕانەوەی هەندەکییەکان بۆ ئەو هەمەکیە مانا مەعقولانە (واتە ئەوەی عەقڵ دەرك بە هۆکارەکان و حوکمەکانی دەکات) لەهەموو سەردەم و کاتێکدا، بەپێچەوانەی دەستورە دانراوەکانەوە کە ناتەواویان لەهەندێك بواردا سەلماوە هەروەها هەڵەیان لەبوارە ئایندەییەکاندا نادیاربووە لەبیدی ئەوەی بەشداری کردوە لەدانانی دەستورەکەو داڕشتنی یاساکان لێیەوە، ئەمەش گفتوگۆو مشتومڕ هەڵناگرێت، چونکە مەسەلەیەکە لەمێژووی ولآتان و دەستورە دانراوەکاندا سەلماوە سەلماندێك بەشێوەیەکی چەندجارەو یەك لەدوای یەك. شیاوی باسیشە هۆکارەکانی حوکمە شەرعیەکان و حوکمەکانی سەبارەت بە یاسادانەرەوە (مقاصد)ئامانجن و سەبارەت بەخەڵکیشەوە بەرژەوەندین، ئامانجەکان و بەرژەوەندیەکانیش لەڕووی خودیەوە تەباو و لەڕووی ئیعتیباریشەوە جیاوازن.

---

[1] المائدة : ٣

٥. .لەڕووی لەخۆگرتنی ڕێسا ئەخلاقیەكانەوە: دەستوری ئیلاهی بایەخ و گرنگیەكی زۆر دەدات بەئەخلاق و، ڕێسا ڕێكخستنیەكانی كە ئاوێتەیە بە بەها ئەخلاقیە بەرزەكان، لەكاتێكدا یاسای دەستوری و یاسای ئاسایی زۆر بەكەمی نەبێت بایەخ بە لایەنی ئەخلاقی نادەن، سەرەڕای ئەوەی كە ئەخلاق لەهەموو كات و سەردەمێكدا بۆ ژیان پێویستە، بەشێوەیەكی تایبەتی لەڕێكخستنە دەستوری و یاساییەكاندا[1]. خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾[2] هەروەها پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: ئەو كەسە باوەڕی بەمن نەهێناوە كە خۆی بەتێری مایەوەو دراوسێكەی برسی بوو)[3].

٦. .لەڕووی پاداشتەوە: پاداشت لەدەستوری دانراودا هەروەها لە یاسادا هەمیشە نەرێنیەو لێپرسینەوەو سزای هەركەسێك دەدرێت كە سەرپێچی لێ بكات بەلاَم پاداشتی چاكەی نیە بۆ ئەو كەسانەی كە بەدرێژایی ژیانیان گوێڕایەڵی لێ دەكەن. ئەمەش بەپێچەوانەی دەستوری ئیلاهیەوە كە سزای خراپەكار دەدات و پاداشتی چاكەشی بۆ ئەوانە داناوە كە گوێڕایەڵی دەبن، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ﴾[4].

٧. لەڕووی چێوەی پاداشتەوە: پاداشتی دەستوری ئیلاهی فراوانەو پاداشتی دونیایی و ڕۆژی دواییش دەگرێتەوە، بۆ نمونە ئەگەر كەسی تاوانكار لەسزای ئەم دونیایە ڕزگاری بوو ئیدی بە هەر ڕێگایەك بێت، ئەوا ڕوبەڕوی سزای دادپەروەرانەی ڕۆژی دوایی دەبێتەوە لای خوای گەورە، لەوانەشە ئەم سزایە لەدونیادا وەربیگرێت، ئەگەریش كەسی تاوانكار لەم دونیایەدا سزا درا سزایەكی دادپەروەرانە ئەوا لەڕۆژی دواییدا سزا نادرێت.

---

[1]- یاسای سزاكان لەهەموو ولاَتانی عەرەبیدا (كە بەدرۆوە وا پێناسە دەكرێن ئیسلامین) زیناكردن بەتاوان داناتێن ئەگەر لەنێوان دوو كەسی پێگەیشتوودلو بەڕەزامەندی هەردوولایان رویدا بێ ئەوەی هاوسەری یەكتریش بن، ئەوە فەرلمۆش دەكەن كە زیناكردن وەك دەست درێژیەك ولیە بۆ سەر بەهاكان و ئەخلاقی كۆمەڵگە.

[2] التكاثر : ٨

[3]- ئەلبانی ڕاستاندویەتی لە (صحيح الجامع) بەژمارە (٥٥٠٥).

[4] الزلزلة : ٧-٨

٨. لەڕووی بواری جێبەجێکردنەوە: لەدەستوری دانراودا هەروەها لەیاسادا حوکم بەسەر روکاردا دەدرێت و قوڵبوونەوە نیە بۆ ناو دەرونی مرۆڤەکان بۆ ئەوەی لێپرسینەوە لەمرۆڤ بکرێت لەسەر مەبەست و نیازە خراپەکانی کە لەژێر وویست و ئیرادەیدان، ئەگەر شتێك لە ناوەوە نەهاتە بواری بوون و دەرنەکەوت، یاساو دەستور پەیوەندیان پێیەوە نابێت، ئەمەش بەپێچەوانەی دەستوری ئیلاهیەوە، کە دەیەوێت مرۆڤ ناوەوەشی وەك دەرەوەی پاك بێت، بۆیە لێپرسینەوەی لەگەڵ دەکرێت سەبارەت بە نیازە شەڕەنگێزی و خراپەکانی دەرونی ئەگەر هاتوو ئەوانە ملکەچ بوون بۆ وویستی مرۆیی. خوای گەورە لەمباریەوە دەفەرموێت: ﴿... وَإِن تُبْدُواْ مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللّهُ ...﴾[1].. ئەوەش بەهەڵەدا چووە کە پێی وایە ئەمە بەئایەتی: ﴿لاَ يُكَلِّفُ اللّهُ نَفْساً إِلاَّ وُسْعَهَا ...﴾[2] حوکمەکەی نەسخ بۆتەوە، چونکە ئەم رایە تەرخانکردن و نەسخی تێکەڵ بەیەك کردوە، چونکە ئەم ئایەتە تایبەت کراوە بەئایەتی دووەمەوەو مەسەلەکان و غەریزەکان و نیازەکان کە ملکەچی وویستی مرۆیی نابن لێپرسینەوەیان لێ ناکرێت، وەك مەیل و ئارەزو بۆ مەسەلە سێکسیەکان بێ وویستێکی ئەنقەستانە، بەپێچەوانەی ئەوانەوە کە لەژێر وویستی مرۆڤ خۆیدان وەك ئیرەیی و شاردنەوەی شایەتیدان و خۆشەویستی و ڕق و شتانی لەمشێوەیە.

٩. .لەڕووی گشتگیریەوە: لەدەستورو یاسای دانراودا پارێزبەندی (پارێزبەندی) هەیە لە لێپرسینەوە لەهەندێك لەکەسەکان وەك دبلۆماتکارەکانی پەیوەندیە دەرەکیەکان و سەرۆکی وڵات و وەزیرەکان و ئەندامانی پەرلەمان لەپەیوەندیە ناوخۆییەکاندا، لەشێوەکانی پارێزبەندی دەستوری و پیرۆزکردنی مرۆیی لەیاسای دانراودا، ئەوەیە کە لە مادەی (٣٠) لەدەستوری ئەردەنی ساڵی ١٩٥٢ز ڕێککراوە لە(٢٠١١ن) دا هاتووە : (پاشا سەری دەوڵەتەو پارێزراوە لەهەموو سەرئەنجامی و بەرپرسیارێتیەك)، هەروەها ئەوەی لە یاسای سزادانی عێراقی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ لە مادەی (٦)دا هاتووە: (ئەم ئەحکامانە جێبەجێ دەبن بەسەر هەموو ئەو تاوانانەی کە لەعێراقدا

[1] البقرة : ٢٨٤
[2] البقرة : ٢٨٦

ئەنجام دەدرێن...) لەکاتێکدا مادەی (١١) لەم یاسایە دەڵێت: (ئەم یاسایە جێبەجێ نابێت بەسەر ئەو تاوانانەی کە لەعێراقدا ڕوو دەدەن لەلایەن ئەو کەسانەوە کە پارێزبەندیان هەیە بەپێی ڕێکەوتنە نێودەوڵەتیەکان یان یاسای نێودەوڵەتی یان یاسای ناوخۆیی)، ئەمەش بەپێچەوانەی ئەوەیە دەستوری ئیلاهی بڕیاری لێداوە سەبارەت بە نەبوونی پارێزبەندیو یەکسانی هەموو خەڵك لەبەرپرسیارێتی تاوانیی و لێپرسینەوەو، لەدەستوری ئیلاهیدا ئەم پارێزبەندیە بوونی نیە، ئەمەش لەزۆرێك لەئایەتەکانی قورئاندا هاتووە لەوانەش: ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ، وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ﴾[1]، گوتەی (من) واتە هەرکەسێك (اسم موصول)ە بۆ هەموو کەسێك هەروەها ژن و پیاویش دەگرێتەوە، بچووك و گەورەش، هەروەها بەرپرس لەهەموو پۆستەکان و بەرپرسیارێتیە ناوخۆیی و دەرەکیەکان، هەروەها وەك جەختکردنەوەیەکیش بۆ ئەوەی لەقورئاندا هاتووە لەنەبوونی پارێزبەندی، ئەوەیە کە قورەیش مەسەلەی ئەو ئافرەتە مەخزومیەی کە دزی کردبوو لەسەردەمی پێغەمبەردا ﷺ لەشەری (فەتح)دا بەلایانەوە قورس بوو سزای دەستبڕینی بەسەردا جێبەجێ بکرێت، ووتیان: کێ لەبارەیەوە قسە لەگەڵ پێغەمبەری خوادا ﷺ بکات ووتیان کەس ناوێرێت ئەوە بکات مەگەر ئوسامەی کوری زەید، خۆشەویستی پێغەمبەری خوا ﷺ، ئوسامە لەمباریەوە قسەی لەگەڵ پێغەمبەری خوادا کرد، پێغەمبەر ﷺ، رەنگی سورهەڵگەڕاو ووتی: (سەبارەت بەسنورێك لەسنورەکانی خوا تکاکاریی دەکەیت) ئوسامە پێی ووت: بمبەخشە ئەی پێغەمبەری خوا! کاتێك ئێوارە هات پێغەمبەر ﷺ وتاریداو سەرەتا ستایشی خوای گەورەی کرد، پاشان ووتی: (پاشان، گەل و نەتەوەکانی پێش ئێوە بەهیلاکدا چوون، ئەوان ئەگەر کەسێکی بەهێز دزی بکردایە لێی دەگەڕان، بەلام ئەگەر کەسێکی لاواز دزی بکردایە سزایان دەدا، منیش، سوێند بەو کەسەی گیانمی بەدەستە! ئەگەر فاتیمەی کچی موحەمەد دزی بکردایە دەستم دەبڕی)، پاشان فەرمانی دا بەسەر ئەو ژنەدا دزیەکەی کردبوو دەستی

---

[1] الزلزلة :٧- ٨

براپەوە[1].

١٠. لەرووی کارەکانی سەروەرییەوە: دەستورو سستمە خۆرئاوای و خۆرهەلاتی و عەرەبی و ناعەرەبیەکان جەخت لە "سەروەری گەل" دەکەنەوە یان " سەروەری نەتەوە"، لەم دەقە دەستوریە تەوەریەشەوە ئەوە گەلالە دەبێت کە دارشتنی یاساکان و دانانی رێساکان و سستمەکان دەسپێرێن بە پەرلەمان کە نوێنەرایەتی گەل و نەتەوە دەکات. بەلام" رۆحی یاسادانانی ئیسلامی وا گریمانە دەکات کە سەروەری بەمانای دەسەلاتی بێ سنور هیچ مرۆڤێك خاوەنی نیە، بەلکو هەموو دەسەلاتێکی مرۆیی سنوردارە بەو سنورانەی کەخوای گەورە فەرزی کردوون، ئەو بەتەنها خۆی خاوەنی سەروەری بالایەو دەسەلاتێکی رەهایە، وویستی ئەویش بریتیە لە شەریعەتی موسولمانان کە سەروەری هەیە لە کۆمەلگەدا".[2]

لەبەرامبەر ئەم سەروەریە ئیلاهیەشدا هیچ کەسێك دەسەلاتی نیە جگە لە گوێڕایەلی و ملکەچی بوون نەبێت، بەلام سەبارەت بە ئەمرو نەهی و شیکارو یاساغکردن و یاسادانان، هەموو ئەمانە مافێکی پوختن بۆ یاسادانەری داناو خاوەن سەروەری رەها کە هیچ کەسێك هاوبەشی ناکات تێیدا جگە لەخۆی.

گومانیشی تێدا نیە پێغەمبەرانی خوا لەسنوری پێراگەیاندندا دەوەستن. بەهیچ شێوەیەك ئەوە تێناپەڕێنن بۆ دارشتن و بونیادنان، ئەگەریش ئەمە حالی پێغەمبەرانی بەرێز بێت ئەوا حالی کەسانی تر لەبەندەکانی خوا دورترە لەوەی بتوانن شەرعێك یان حوکمێك بونیادبنێن، "ووتەی دەرخەریش ئەوەیە کە فەرمان بۆ خواو پێغەمبەریش گەیەنەریەتی، ئەگەریش لەم سەردەمەدا پێغەمبەر نەبێت ئەوا زانایان میراتگری شەریعەتن و هەلدەستن بەیەگەیاندنی لەجێگەی پێغەمبەران.[3]

لێرەوە شەریعەتی ئیسلامی جیادەبێتەوە لە یاسای دانراو عەلمانی لەرووی بونیادو سەرچاوەوە، شەریعەتی ئیسلامی سەرچاوەکەی وویستی خوای گەورەو بالادەستە،

[1] – لە عائیشەی دایکی موسلمانانەوە، موسلیم گێراویەتەوەو راستاندویەتی، صحیح مسلم (١٦٨٨)
[2] فقه الخلافة وتطورها لتصبح عصبة أمم شرقية – د. عبد الرزاق السنهوري (ص٥٦)
[3] غياث الأمم في التياث الظلم – أبي المعالي الجويني (ص١٠٧)

یاسای دانراو عەلمانیش سەرچاوەکەی وویستی گەلە.[1]

هەروا لە یاسای دانراودا هەموو کارەکانی دەسەڵاتی جێبەجێکردن کە پەیوەستن بەئەرکە کارگێڕیەکەیەوە دەچنە چوارچێوەی پسپۆڕی دادوەرییەوە بۆ ئەوەی چاودێریان بکات، بەڵام ئەو کارانەی کە پەیوەستن بە کارە حکومیەکەیەوە– کە ئەو کارانەن پەیوەستن بە پەیوەندی دەسەڵاتی جێبەجێکردن بەدەسەڵاتە گشتیەکانی ترەوە لەدەوڵەتدا یان بە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکانیەوە– ئەوا لە چوارچێوەی پسپۆڕی دادگا دەچێتە دەرەوە بەچاودێریکردن سەبارەت بە ڕەوایەتی کارەکانی کارگێڕی بەپێی ڕێساکانی پسپۆڕی دادوەریی لەدەوڵەتدا، ئەویش لەبەرئەوەی کە تەنها بەرپرسیارێتی سیاسی دەسەڵاتی جێبەجێکردنی دەوروژێنێت لەبەردەم پەرلەماندا، یان لەبەر ئەوەی ئەمە لە پسپۆڕیی دادگای نێودەوڵەتیە نەك لایەنە دادوەرییە نیشتمانیەکان، بەپێی ئەمەش ووتنی ئەوەی کە هەندێك کار هەن لەکارەکانی سەروەریین، قسەیەکە دوورە لەڕاستیەوە.

فیقە هاوڕایە لەسەر ئەوەی تیۆری کارەکانی سەروەریی (دەسەڵاتی بێ سنور) پێچەوانەی بنەمای مەشروعیەت و سەروەریی یاسایە، چونکە ئەم تیۆرە وەك خاڵێکی ڕەش وایە بەناوچەوانەی مەشروعیەتەوە هەروەك چۆن پێیان وایە وەك دەستدرێژیەك وایە لەسەر مافەکانی تاکەکان و ئازادییەکانیان بەوپێیەی ڕێگرێکە لەڕێگرییەکانی دادوەریکردن، بەڵکو دەست درێژیە بۆ سەر دەسەڵاتی دادوەریی، ئەوەش لادانە لەپسپۆڕیەکەی بەرامبەر بەو ناکۆکیانەی کە سەبارەت بە کارەکانی سەروەریی دەوروژێنرێن، هەروەك چۆن سەرپێچی لەدەقە دەستووریەکان دەکات کە جەخت لە پاراستن و دەستبەری مافی دادوەریکردن دەکات بۆ هەموو خەڵك.

١١. لەڕووی بۆماوەییەوە: سستمی حوکمڕانی لەئیسلامدا سستمێکی پادشایی نیەو، دان بە سستمی پاشایەتیدا نانێت و هاوشێوەی سستمی پاشایەتی نیە، لە سستمی پاشایەتیدا فەرمانڕەوایی بەشێوەی بۆماوەیی دەبێت، کوڕەکان لەباوکیانەوە بۆیان دەمێنێتەوە، هەروەك چۆن دەبنە میراتگری میراتیەکانیان، لەکاتێکدا سستمی

---

[1] د. عطية عَدلان، النّظريّة العامّة لنظام الحُكم في الإسلام، ص١٢٥، ١٢٦.

فـەرمانڕەوایی لەئیسـلامدا بۆمـاوەیی تێـدا نیـە، بـەڵکو ئـەوەی دەیگرێتـە دەسـت بەڕەزامەندی و دەستنیشانکردن ئوممەت بەیعەتی پێ دەدات. سسـتمی پاشـایەتیش کۆمەڵێك ئیمتیازو مافی تایبەتی دەداتە پاشا کە بێجگە لەخۆی بۆ هـیچ کەسێکی تـر لەهاونیشـتمانیان نیـەو دەیخاتـە سـەرو یاسـاوەو دەیکاتـە هێمایـەك بـۆ نەتـەوە کـە پاشایەو فەرمانڕەوایی ناکات، وەك پاشاکانی ئەورووپا، یان پاشایەو فەرمانڕەوایەتیش دەکـات، بـەڵکو دەبێتــە سەرچـاوەی فـەرمانڕەوایی، چـۆن بیـەوێت دەجوڵێتـەوە سەبارەت بە وڵات و هاونیشتمانیەکانی، وەك پاشاکانی هەندێ وڵات لەم سەردەمەدا. لەکاتێکدا سستمی ئیسلام هیچ ئیمتیازو تایبەتمەندیەك نابەخشێتە خەلیفە یان ئیمام، شتێکی نیە جگە لـەوەی کـە هـەر تاکێـك لەتاکـەکانی ئوممـەت هەیانـە، ئـەو هێمـای نەتەوە نیە کە پاشابێت و فەرمانڕەوایی نەکات، یان پاشاش بێت و فەرمانڕەوایەتیش بکات و چـۆن بیـەوێت هەڵسـوکەوت بکـات و بجوڵێتـەوە لەبەرامبـەر وڵات و خەڵکدا، بـەڵکو ئـەو نوێنـەری ئوممەتـە لەفـەرمانڕەوایی و دەسـەڵاتدا، میللـەت هەڵیبـژاردوەو بەیعەتی پێداوە بۆ ئەوەی شەریعەتی خوا بەسـەریدا جێبـەجێ بکـات، ئـەو لەهـەموو هەڵسـوکەوتەکان و بڕیارەکـانی و چـاودێریکردنی بـۆ کاروبارەکـانی ئوممـەت و بەرژەوەندیەکانی وابەستەیە بە حوکمە شەرعیەکانەوە.

ئەمە وێڕای نەبوونی جێنشینی بۆماوەیی لە سستمی حوکمڕانی ئیسلامیدا، بەڵکو ئەو نکوڵی لەم سستمە دەکات، بەڵکو دانانی خەلیفـە یـان ئیمـام دەبێـت بەڕەزامەنـدی و دەستنیشانکردن بێت[1].

ئەمەویەکان سەرپێچیان لە قورئان کـردو ناوبـانگی پـاك و سپی ئیسـلامیان لەچـەند ڕویەکەوە شێواند لەوانەش گۆڕینی سستمی فـەرمانڕەوایی لەئیسـلامدا کـە مـۆرکێکی کۆمـاری و شـێوازێکی شـورایی هـەبوو بـۆ سسـتمی پاشـایەتی و حـوکمی تـاکڕەوی بەگواستنەوەی فەرمانڕەوایی لـە باوکـەوە بـۆ کـوڕ لەسـەر بنچینـەی بۆمـاوەیی نـەك لەسەر بنچینەی شیاوێتی و توانست و هەڵبژاردنەکان.

---

[1] لە کتێبی(نظام الحکم في الاسلام)ی شێخ عبدالقدیم زلوم وەرگیراوە

١٢. **لەئیسلامدا دەوڵەت نیە**:چەندین پێناسە بۆ دەوڵەت کراوە، ووردترینیان ئەوەیە کە "قەوارەیەکی سیاسی و یاسایی ڕێکخراوە خۆی لەکۆمەڵێك لەتاکەکاندا دەبینێتەوە ئەوانەی لەسەر زەویەکی دیاریکراو نیشتەجێن و ملکەچی سستەمێکی سیاسی و یاسایی و کۆمەلأیەتی دیاریکراو دەبن کە دەسەلأتێکی بالأی دانپێدانراو دەیسەپێنێت لەیاسای نێودەوڵەتیدلو کەسێتیەکی مەعنەوی هەیە کە مافی بەکارهێنانی هێزی هەیە. (١)

کەواتە دەوڵەت تەنها لەنیشتمانێکدا بەرپا دەبێت کە خاوەن سنوری جوگرافی بێت و مێژووی تایبەت بەخۆی بێت هەر لەوکاتەی مرۆڤی سەرەتایی تێیدا نیشتەجێ بووە، نیشتمانێك خاوەن ڕەوشی ژینگەیی و سستمی کۆمەلأیەتی و داب و نەریتی خۆی بێت، ئەمە نیشتمانە. زەویش یەکەم مەرجەکانی دامەزراندنی نیشتمانە.

بەم پێیەش دەوڵەت لەئیسلامدا بوونی نیە چونکە تایبەت نیە بە کۆمەڵێکی دیاریکراو لە تاکەکان و بەسنورێکی دیاریکراو دیاری ناکرێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيراً﴾(٢). بەپێی ئەم ئایەتەش سنوری دیاریکراو لەئیسلامدا بوونی نیە، هەروەها گەلێکی دیاریکراویش بوونی نیە کە لە چوارچێوەی دەستورێکی دیاریکراودا ببرێن بەڕێوە، بەڵکو لەئیسلامدا حکومەت هەیە، شێوەی ئەم حکومەتەش هەر لە سەردەمی هاتنی پەیامی ئیسلامەوە هەتا ئەمرۆمان بەشێوەی فیدراڵی دەبێت.

١٣. لەڕووی شیاوێتیەوە: شەریعەتی ئیسلامی پێش هەموو یاساکانی تر کەوتووە سەبارەت بە تاوانەکان لەنەرمی نواندن لەگەڵ نەوجەوانە تاوانکارەکان و سوککردنی لێپرسینەوە لێیان و سزادانیان، ئەمەش مەسەلەیەکی بەلگەنەویستی و سروشتیە

١- کاری دی مالبیزج پێناسەی کردوە بەوەی کۆمەڵێك لە تاکەکانن کە لەسەر هەرێمێکی دیاریکراو نیشتەجێ دەبن لەژێر ڕێکخستنێکی تایبەتدا دەسەلأت دەدرێتە کۆمەڵێکی دیاریکراو لێیان فەرمانڕەوای بکەن.

هەروەها دکتۆر نظام برکات و دکتۆر ڕەواف و دکتۆر محمد الحلوة پێناسەیان کردوە بەوەی قەوارەیەکی سیاسی و یاسایی ڕێکخراوە خۆی لە کۆمەڵێك لەتاکەکاندا دەبینێتەوە لەسەر زەویەکی دیاریکراو نیشتەجێ دەبن و ملکەچی ڕێکخستنێکی سیاسی و یاسایی و کۆمەلأیەتی دیاریکراو دەبن کە دەسەلأتی بالأ دەیسەپێنێت و مافی بەکارهێنانی هێزی هەیە.

(٢)الفرقان : ١

سەبارەت بەشەریعەتێك كەوا ڕێساكانی تێرین بە بنەما مرۆیی و ئەخلاقیەكان و ڕۆحی چاكەخوازی بۆ مرۆڤایەتی. شیاوێتیش دابەش دەبێت بۆ دوو بەش (شیاوێتی جێگیربوونی(وجوب) و شیاوێتی بەجێگەیاندن)، هەروەك چۆن هەریەك لەو دوو شیاوێتیەش دابەش دەبن بۆ شیاوێتی تەواو و شیاوێتی ناتەواو، بەمشێوەیەی خوارەوە:

یەكەم: شیاوێتی جێگیربوون (وجوب) ی ناتەواو: ئەمەش شیاوێتی مافی سودبەخشین جێگیر دەبن بۆ كەسەكە و پێویست بەقەبولكردن ناكات وەك مافی میراتی دوای مردنی ئەو كەسەی بەجێی هێشتووەو ، مافی ڕاسپاردەكردن دوای مردنی ڕاسپاردەكەر، مافی دەرامەتی وەقفكراو ئەگەر لەوانە بێت كە لەسەریان وەقفكراوە. ئەم شیاوێتیەش جێگیر دەبێت بۆ ئەو كۆرپەلەیەش كە هێشتا لەدایك نەبووە، بەلاّم ئەوەی كە بۆی جێگیر دەبێت لەو مافانە لەحاڵەتی بەرپابوونی هۆكارەكانیدا خاوەنداریەكەی بەركارنابێت بۆی، بەلكو لەسەر ئەوە دەوەستێت كە بەزیندویی لەدایك بێت، ئەگەریش بەزیندویی لەدایك بوو ئەوا ئەو مافانەی بۆ جێگیر دەبێت كە لەكاتی مردنی میرات بەجێهێڵەرەكەیدا بەریكەوتووە (واتە بەهەمان پێودانگە پێشووەكە)، ئەگەر مردیش دوای ئەوەی كە هەبوو ئەوا هەموو ئەوەی بەریكەتووە دەگەڕێنرێتەوە بۆ ئەوانەی شایستەی دەبن وەك ئەوەی ئەم لەبنچینەدا هەر نەبوو بێت. بەلاّم ئەو مافانەی كە پێویستیان بەقەبولكردن و ڕازی بوون هەیە، وەك كڕینی شتێك بۆی، ئەوا ئەمە بۆی جێگیر نابێت چونكە كۆرپەلە پێش لەدایك بوونی بریتی نەبوو لەشتێك كە ببێتە هۆی ئەوەی كۆمەڵێك ڕێوشوێنی بۆ بیگرێتەبەرو نە وەلی ئەمرو نە پێ سپێراویشی هەیە.[1]

دووەم: شیاوێتی جێگیربوون (وجوب)ی تەواوەتی: ئەمەش شیاوێتی كەسە سەبارەت بە جێگیربوونی مافەكان بۆی و لەسەری، واتە هەر ئەوەی بەزیندویی لەدایك

---

[1]- هەندێك لەشارەزایانی فیقە پێیان وایە دەكرێت وەصی یان پێ سپێردراو بۆ كۆرپەلە دابنرێت پێش لەدایك بوونی بۆ پارێزگاریكردن لەو مافانەی كە پێش لەدایك بوونی بۆی جێگیر دەبن یاسای (الولایة علی المال المصری)یش كە ساڵی ١٩٥٢ دەرچووە كاری بەمە كردوە كە لە شێخ عیسی احمد عیسوی (المدخل للفقه الاسلامی) لا ٤٨٢ وەرگیراوە.

بووە ئیدی مافەکانی بۆ جێگیر دەبن و هەندێك لەپابەندبووەکانیش لەسەری پێویست دەبن و شیاو دەبێت بۆ دەسکەوتنی مافەکانی لەرێگەی وەلی ئەمرەکەی یان پێڕاسپێڕاوەکەیەوە (کەبەشێوەیەکی شەرعی و یاسایی دەبنە نوێنەری ئەو) هەروەها هەندێك پابەندبوونیش دەکەوێتە ئەستۆی وەك پابەندبوون بە کێشانی خەرجی ئەوانەی پێویستە لەسەر ئەم خەرجیان بکێشێت ئەگەر توانای دارایی هەبوو هەروەها زەکاتدان ئەگەر مەرجەکانی تێدا فەراهەمبوو.

سێیەم: شیاوێتی بەجێگەیاندنی ناتەواو: ئەمەش دەسەلآتی کەسە بۆ ئەنجامدانی هەندێك هەڵسوکەوت و نەتوانینی ئەنجامدانی هەندێك هەڵسوکەوتی تر ئەم شیاوێتیەش بۆی جێگیر دەبێت کاتێك تەمەنی حەوت ساڵی تەواوکردو بەردەوام دەبێت هەتا دەگاتە تەمەنی پێگەیشتن. لەم ماوەشدا هەڵسوکەوتە تەواو و بەکەڵك و سوبەخشەکانی بەشێوەیەکی ڕەهایی دروست دەبن (ئەگەر وەلی ئەمر ڕێگەی پێدا یان نا) وەك قەبوڵکردنی بەخشینەکان وەك دیاری و پاداشت و خەلآتەکان و هاوشێوەی ئەمانە. هەڵسوکەوتە تەواو زیانبەخشەکانیشی بەشێوەیەکی ڕەها پوچەڵن (ئیدی وەلی ئەمر ڕێگەی پێدابێت یان نا) وەك ئەوەی بەبێ هیچ بەرامبەرێك پارە بدات بەکەسانی تر. بەلآم ئەو هەڵسوکەوتانەشی کە لەنێوان بەسودو زیانبەخشدان (یان قازانج و زیان) وەك فرۆشتن و کڕین و بەکرێدان و شتانی لەمشێوەیە لەئاڵوگۆڕکردنەکان گرێدراون بەلآم بەرکارنین و لەسەر مۆڵەتی وەلی ئەمرەکەی دەوەستێت، ئەگەر ڕازی بوو ئەوا مامەڵەکە دروست دەبێت بەهەمان مەرج و بەرواری کاتی مامەڵەکە(بەهەمان پێودانگە پێشووەکە)، ئەگەریش ڕازی نەبوو وا دادەنرێت کە هەر لەبنچینەدا ئەو مامەڵەیە نەکراوە، هیچ شوێنەوارێکی شەرعی و یاسایی بەجێ ناهێڵێت.

شیاوی باسە شیاوێتی ناتەواو لە مەسەلە تاوانیەکاندا دوای تەواوکردنی تەمەنی هەژدە ساڵی دەبێت.[1]

---

[1] یاسای چاودێری نەوجەوانان ژمارە ٧٦ ساڵی ١٩٨٣ هەموارکراو، (م٤٧): داوا لەدژی کەسێك بەرز ناکرێتەوە کە لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا تەمەنی هەژدە ساڵی تەواو نەکردبێت.

چوارەم: شیاوێتی بەجێگەیاندنی تەواوەتی: ئەمەش دەسەڵات یان شیاوێتی کەسە بۆ مومارەسەکردنی مافەکان و هەڵگرتنی بەرپرسیارێتیە مەدەنی و تاوانییەکان بەبێ وەلی ئەمر یان پێ ڕاسپێراو هەروەها بۆ دەرکردنی بەخشینەکان و ئاڵوگۆڕەکان لەلایەن خۆیەوە بەشێوەیەك لەڕووی شەرعی و یاساییەوە جێگیر دەبێت بێ وەستان لەسەر وەرگرتنی ڕای هیچ کەسێکی تر، ویلایەتیش لەسەر نەوجەوانێك هەڵدەگیرێت کاتێك سەلما پێگەیشتووە واتە توانی بە باشی هەڵسوکەوت بە ماڵ و سامانیەوە بکات و هەروەها بەکاری بهێنێت و سودی لێوەربگرێت سود لێوەرگرتنێکی باش وەك خوای گەورە لەمبارەیەوە دەفەرموێت ﴿...فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ...﴾[1] مەسەلەی خەملاندنی تەمەنی پێگەیشتن بەجێ دەهێلرێت بۆ دەسەلاتی دادوەری دوای پشتبەستن بە کەسانی شارەزا لەم بوارەدا.

جیاوازی لەم بەشەدا ئەوەیە کە شەریعەتی ئیسلامی پشت بە شیاوێتی خودی کەسەکە دەبەستێت بەبێ رەچاوکردنی ژمارەی تەمەنی، بەڵکو تەماشای لێهاتوویییە خودییەکان و توانا بەرجەستەکانی دەکات بۆ جیاکردنەوەی چاك و خراپ، سود و زیان، بەمەش جیاوازیی نێوان یاسا دانراوەکان دەردەکەوێت بە تایبەت لە یاسا تاوانییەکاندا، لە دیاریکردنی ماوەی تەمەنی جیاکردنەوە.

١٤. دەسەڵاتی قازی: دەسەڵاتی قازی لە بابەتی شایستەیی لە دەستوری خواییدا زۆر فراوانترە لە دەسەڵاتی لە دەستورە دانراوەکاندا.

١٥. لەڕووی خاوەندارێتیەوە: ڕێنومایيە ئاکاریەکان یان بەدەستەواژەیەکی تر تەعالیمە ویژدانی یان بیروباوەڕیەکان لەئیسلامدا هەژمون بەسەر ڕێکخستنی ئابوریدا دەکەن، دان بەوەشدا دەنێت هەموو شتێك لەبووندا مولکی خوای گەورەیە کە بەدیهێنەری زەوی و ئاسمانەکان و هەرچی ئەوانەیە دەکەونە نێوانیانەوە ئەو سامانەی لایەتی وەك ڕاسپاردەیەك وایە خوای گەورە لای داناوە، خوای گەورە خاوەنی ڕاستەقینەی ئەو سامانەیەو مرۆڤیش جێنشینە لەسەر زەویەکەیداو پابەندە بەوەی کەڵك لەو سامانە وەربگرێت چ کاتێك ئەو کەڵکە پێداویستیەکانی ئەو پڕ دەکاتەوەو گونجاو دەبێت

---

[1] سورة النساء / ٦.

لەگەڵ بەرژەوەندی ئەو کۆمەڵگەیەدا کە تێیدا دەژی و بەرژەوەندی مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی.

ئەم بیروباوەڕەش زۆرێك لە ئایەتەکانی قورئان لەویژدانی مرۆڤدا چاندویەتی، لەوانەش: ﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ...﴾[1]،لۆژیکی مرۆییش وامان پێ ڕادەگەیەنێت بەدیهێنەری شت دەبێتە خاوەنی ئەو شتە، لەوانەش: ﴿...وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا...﴾[2]، هەروەها: ﴿آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ...﴾[3]، هەروەها: ﴿...لَيَسْتَخْلِفَنَّهُم فِي الأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...﴾[4]،هەروەها: ﴿...إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ...﴾[5]، ئەم دەقانەو هی تریش ئاماژەن بۆ ئەوەی کە ئەو سامانەی لەدەستی مرۆڤدایە سامانی خوای گەورەیەو مرۆڤەکان جێنشینی یان بریکارن.

وەزیفەی دەستور:

ڕوون و ئاشکرایە وەزیفەی هەر دەستورێکی دانراو لەدەستورەکانی جیهان بریتیە لە پلاندانان و نەخشەسازی و دانانی نەخشەیەك بۆ ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵگە کە ملکەچ دەبێت بۆی بەڕێساگەلێکی هەمەکی و بنەماگەلێکی گشتی بۆ ڕێکخستنی مەودای هەر سێ دەسەڵاتەکەو، ڕادەی پەیوەندی نێوان ئەم دەسەڵاتانە دیاری دەکات، هەروەها مافەکان و ئەرکەکانی ئەو تاکانەی کۆمەڵگە دیاری دەکات ئەم کە دەستورە فەرمانڕەواییان دەکات، ووردەکاریەکانیش لەم مافانەو پابەندبوونەکان بەجێ دەهێڵرێن بۆ دەسەڵاتی یاسادانانی و، سەرپشکی دەکات یاسا دابڕێژێت لەهەموو لقەکانیدا بۆ ئەوەی هەر یاسایەك لایەنێك لەلایەنەکانی ژیان چارەسەر بکات لەکۆمەڵگەدا وەك یاسای کارو یاسای مەدەنی و یاسای بازرگانی و هی تر، بەمەرجێك یاسایەك یان دەقێك دانەڕێژێت دژ بوەستێتەوە لەگەڵ ئەم دەستورەدا، ئەمەش پێی دەوترێت دەستوریەتی یاساکان.

[1] سورة الانعام: ١٠٢ .
[2] سورة المائدة: ١٧ .
[3] سورة الحديد: ٧ .
[4] سورة النور: ٥٥ .
[5] سورة الانعام : ١٣٣.

بەهەمان شێوەش قورئانی پیرۆز دەستوری ئیلاهی نەمرە، ژیانی مرۆڤایەتی بەرێساگەلێكی هەمەكی رێكخستووە لەهەموو بوارێك لەبوارە پێویستەكاندا، لە چارەسەكردنی ژیانی مرۆڤ و رێكخستنی پەیوەندیە مرۆییەكاندا تەنها بەنمونەگەلێك لە رێسا گشتیەكان وازی هێناوە كە جێگیرن و بەگۆڕانی كات و شوێن ناگۆڕێن و رێككاری قەبوڵ ناكەن لەهەموو بوارێك لەبوارەكانی ژیان و مامەڵە داراییەكان و مەسەلە خێزانی و تاوانیەكان و بنەما دەستوریەكان و هی تر، لەهەمان كاتیشدا بازنەیەكی داناوە پێكهاتووە لە ئاكارە باڵاكان، وەك ڕاستگۆیی و ئەمانەت پارێزی و نیازپاشی و دادپەروەری و هاریكاری و هاوبەرپرسیارێتی و یەكگرتن لەبەدیهاتنی چاكەی مرۆڤدا، زیاتر لە پەنجا ئایەتی قورئانیشدا فەرمانی بەمرۆڤ كردوە بۆ ئەوەی عەقڵی بەكاربهێنێت لەرێكخستنی ژیاندا لەهەموو بوارەكاندا بەپێی پێداویستیەكانی ژیان و لەوەی كە قورئان دەقی لەبارەوە هێناون، وە لەدیسپلینكردنی پێشهاتەكان و ئەوانەی لەئایندەدا بەدیاردەكەون و لە دەستخستنی حوكمە نەزانراوەكان لەو زانیاریانەی لە ڕێسا هەمەكیەكاندا خراونەتەڕوو بەگێڕانەوەی هەندەكیە ئایندەییەكان كە ڕوبەڕوی مرۆڤ دەبنەوە بۆ ئەو هەمەكیە مانا مەعقولانە (واتە عەقڵ دەرك بە هۆكارەكانی و حوكمەكانی دەكات) بەمەرجێك مرۆڤ لەئیجتیهاداتەكانیدا دەرنەچێت و عەقڵی خۆی بەكاربهێنێت لەبنەما دەستوریەكاندا لەبارەی ئەو بازنە ئەخلاقیەوە كە قورئان دیاری كردوەو فەرمانی كردوە لەكاتی ئیجتیهاداتەكاندا ڕەچاوی بكرێت.

ئایەتە دستوریەكان:

دەقە قورئانیەكان بنەماگەلێكی بنچینەییان بڕیارلێداوە كە هەموو سستمێكی دەستوری دادپەروەرانەی لەسەر بونیاد دەنرێت ئەویش: شوراو دادپەروەری و یەكسانیە، هەندێك لەئایەتە قورئانیەكانیش كۆمەڵە ئەحكامێكی دەستوری دیاریكراویان باس كردوە، كە لەو مەسەلە گرنگانەن لەكاتی دانانی دەستورێكی ئیسلامیدا پشتیان پێ دەبەسترێت، ئەمانەی خوارەوەش هەندێك لەو ئایەتانەن كە لەبواری دەستوریدا بڕیاری لێداون:

١. ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ﴾[1]، و﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ﴾.
٢. ﴿وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن تَحْكُمُواْ بِالْعَدْلِ﴾[2]، ﴿إِنَّ اللّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ﴾[3].
٣. ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾[4].
٤. ئەو ئایەتانەی کە هاتوون لەبارەی پێویستی حوکمکردن بەوەی خوای گەورە دایبەزاندوە: ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ﴾[5].
٥. ئایەتەکانی سەبارەت بە سیستمی دادگاو دادوەریکردن لەنێوان خەلکداو، یەکسانی هەموویان لەبەردەم دادگادا، وەك دەفەرموێت: ﴿وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُواْ اعْدِلُواْ هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾[6].
٦. بنەماکانی ئاشتی و جەنگ لەقورئاندا، وەك دەفەرموێت: ﴿وَإِن جَنَحُواْ لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّهِ﴾[7]، هەروەها: ﴿وَقَاتِلُواْ الْمُشْرِكِينَ كَآفَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَآفَّةً﴾[8].
٧. ئەو ئایەتانەی کە مافەکانی ئوممەت بەسەر فەمانڕەواوە لەخۆدەگرێت: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاء بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ﴾[9].
٨. ئەو ئایەتانەی کە مافەکانی فەرمانڕەوا بەسەر ئوممەتەوە لەخۆدەگرێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَطِيعُواْ اللّهَ وَأَطِيعُواْ الرَّسُولَ وَأُوْلِي الأَمْرِ مِنكُمْ﴾[10].
٩. ئایەتەکانی سەبارەت بە مافی ژیان و پاراستنی، وەك دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَاْ أُولِيْ الأَلْبَابِ﴾[11].

---

[1] آل عمران : ١٥٩
[2] النساء : ٥٨
[3] النحل : ٩٠
[4] الحجرات : ١٠
[5] المائدة : ٤٩
[6] المائدة : ٨
[7] الأنفال: ٦١
[8] التوبة : ٣٦
[9] التوبة : ٧١
[10] النساء : ٥٩
[11] البقرة : ١٧٩

١٠. ئـەو ئایەتانـەی کـە پابەنـدبوون بـە بەڵێنـەکان و برینـە سـەریان لـەخۆدەگرێت: ﴿وَإِنِ اسْتَنصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلاَّ عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ﴾[1].

١١. ئایەتـەکانی سـەبارەت بـەمافی ڕا دەربـڕین: ﴿يَـأْمُرُونَ بِـالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَـوْنَ عَـنِ الْمُنكَرِ﴾[2]، هەروەها دەفەرموێت: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا﴾[3].

١٢. پێوەرە دەستوریەکانسەبارەت بەنەبەزاندنی سنورەکانی حەڵاڵ و حەرام: ﴿فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لاَ تَظْلِمُونَ وَلاَ تُظْلَمُونَ﴾[4].

١٣. بنەما دەستوریەکان سەبارەت بەئادابەکانی چوونە ماڵانەوە: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا﴾[5].

١٤. ئەو ئایەتانەی کە بـاس لـەڕێزگرتنی مـرۆڤ دەکـەن، شـەریعەتی ئیسـلامی بەڕاشـکاوانە جەخت لەڕێزگرتنی مرۆڤ دەکات: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾[6].

١٥. ئەو ئایەتانەی باس لەپاراستنی ماڵ و سامانی گشتی دەکەن: ﴿وَمَا كَـانَ لِنَبِـيٍّ أَن يَغُـلَّ وَمَن يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لاَ يُظْلَمُونَ﴾[7].

١٦. ئەو ئایەتانەی باس لە ڕێسای (الولاء و البراء) دەکـەن لەئیسـلامدا، کـە لـە زاراوەی فیقهـی هاوچـەرخدا هاوواتـای زاراوەی ناپـاکی مەزنـە لەگـەڵ جیـاوازی لـە سەرچـاوەو بنەمادا، وەك دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ﴾[8].

١٧. ئەو ئایەتانەی باس لە دەست نەبردن دەکات بۆ ئەو کەسانەی کە بێ لایـەن دەبـن، وەك دەفەرموێت: ﴿فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْاْ إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلاً﴾[9].

---

[1] الأنفال : ٧٢
[2] التوبة : ٧١
[3] المجادلة : ١
[4] البقرة : ٢٧٩
[5] النور : ٢٧
[6] الإسراء : ٧٠
[7] آل عمران : ١٦١
[8] الممتحنة : ١
[9] النساء : ٩٠

١٨. ئەو ئایەتانەی کە باس لەباش مامەڵەکردن دەکەن لەگەڵ دراوسێکاندا: ﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾[1].

١٩. ئایەتەکانی سەبارەت بە پەیوەندی مرۆیی کە لەسەرو هەموو ئیعتیبارێکی رەگەزو جۆرەوەیە: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَثِيراً وَنِسَاءً﴾[2].

لە ئایەتەکانی پێشەوە و هی تر ئەوە ڕون دەبێتەوە کە قورئان کۆمەڵە مەسەلەیەکی دەستوری گرنگی لەخۆگرتووە، بەڵام پێویستە تێبینی بکرێت ئەو ئایەتانەی لەپێشەوە هێنران مەبەست لە هێنانیان ئەوە نیە کە تەنها ئەمانە ئایەتی ئەحکام بن لەقورئاندا بەڵکو وەکو نمونەیەك باسکران، ئەگەرنا دەکرێت کۆمەڵە مەسەلەیەکی دەستوری تر لەقورئاندا دەربهێنرێن.

بەڵام سەبارەت بە مەسەلەکانی ڕێکخستنی شوراو، بەدیهێنانی دادپەروەری و یەکسانی و هی تر لەووردەکاریەکانی حوکمە دەستوریەکان، ئەوا بەجێهێڵراون بۆ وەلی ئەمر، بۆ ئەوەی بەپێی پێداویستیە ڕەوشیەکان و بەرژەوەندیەکانی خەڵك ئەحکام لەبارەیانەوە هەڵهێنجێنێت.[3]

دەستوری ئیلاهیش بەوە لە دەستوری دانراو جیادەکرێتەوە کە هەندێك بنەما لەخۆدەگرێت لەدەستورە دانراوەکاندا نین، ئەم بنەمایانەش دابەش دەبن بۆ پێنج بەشی سەرەکی: (حوکمە بیروباوەڕیەکان، حوکمە گەردونیەکان، حوکمە پەندییەکان، حوکمە ئاکاریەکان، حوکمە کرداریەکان).

لەخوارەوەشدا بەکورتی ئەم بەشانە ڕون دەکەینەوە، وێڕای بنەما دەستوریە دانراوەکان، ئەمەش بەهۆی گرنگی و پەیوەندی توندوتۆڵی بەحوکمە دەستوریە دانراوەکانەوە، بەوشێوەی کە لەم ڕونکردنەوەی خوارەوەدا هاتووە:

---

[1] الممتحنة : ٨

[2] النساء : ١

[3] الإسلام والدستور، توفيق عبدالعزيز السديري، ١/٨٤دواتری.

بەشی یەکەم:
بنەما دەستوریە بیروباوەڕیەکان لە قورئاندا

باوەڕبوون بەخوا، کە باوەڕێکی لێوان لێوی جێگیرو هاوڕێکی واقیعە بە بوونی خوای گەورەو ئەو لقانەی لەم باوەڕە جیادەبنەوە وەك باوەڕبوون بە پێغەمبەران بەگشتی و ئەو کتێبانەی بۆیان هاتووەو باوەڕبوون بەڕۆژی دوایی، وە لێپرسینەوەی مرۆڤ لە دەستوری خوادا لەهەموو گەورەو بچووکێك و پاداشت دانەوە بەچاکە لەسەر چاکەکردن و پاداشت دانەوەی بەخراپە لەسەر هەر خراپەیەك کە ئەنجامی دابێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ﴾[1].

بنەما ئیدارکیە راسپاردنیەکان:

شیاوی باسە کە تەنها باوەڕی تەقلیدی[2] یان لاسایکردنەوەی باوباپیران و هی تر بەخوای گەورە بەس نیە، بەڵکو پێویستە باوەڕ بەخواو بە بناغەکانی تری ئاین زانستی بێت بەمانا یەقینی و دڵنیاییەکەی، واتا پشت بەستن بە پێشەکیە یەقینییەکان، چونکە پلەکانی زانست دابەش دەبن بۆ حەوت پلە بەپێی زنجیرەبەندیە دابەزینیەکەی لەهێزو لاوازیدا:

١- باوەڕبوونی لێوان لێوو جێگیری هاوڕێکی واقیع کە پێی دەوترێت یەقینی یان تەواو دڵنیایی وەك باوەڕبوون بەوەی هەموو مەزنترە لە بەشەکەی.

٢- باوەڕبوونی لێوان لێوو جێگیر کە هاوڕێکی واقیع نیە، کە پێی دەوترێت نەزانیی ئاوێتە (الجهل المركب)، وەك باوەڕبوونی مرۆڤی بێباوەڕ بەوەی کەوا گەردون لەدەست کردی سروشتەو ئەو واقیعە فەرامۆش دەکات کە لە دروستکراوی خوایە، وە نازانێت کە ئەم واقیعە فەرامۆش دەکات، کەواتە ئەم باوەڕە لێوانلێوەی لەدوو نەزانیەوە دروست

---

[1] الزلزلة : ٧-٨

[2] مەبەست لەتەقلیدی ئەوەیە ڕا یان حوکمێك لەکەسێکی ترەوە وەربگریت بێ ئەوەی بەڵگەو سەلماندنەکەی بزانیت.

دەبێت: نەزانی یان بێ ئاگایی بەواقیع و بێ ئاگایی بەوەی ئەم واقیعە فەرامۆش دەکات و لێی بێ ئاگایە.

٣- باوەڕبوونی لێوانلێوی ناجێگیر، پێ دەوترێت لاسایکردنەوە، ئەمەش وەرگرتنی حوکم یان ڕایەکە لەکەسانی ترەوە بەبێ زانینی بەڵگەکەی یان سەلماندنەکەی، ئەگەریش لاسایکەرەوە بەڵگەکەی زانی، ئیدی پێی ناوترێت تەقلید، بەزانینی بەڵگە یان سەلماندنەکەشی دەشێت چیدی نەمێنێت یان لاسایی کەسێکی تر بکرێتەوە کەوا لاساییکەرەوەکە پێی وایە لەڕووی زانستیەوە بەهێزترە لەیەکەم.

٤- باوەڕبوونی نالێوانلێوی پارسەنگ دراو کە پێی دەوترێت گومان، ئەگەر بە بەڵگەیەکی زیادەش جەختی لێکرایەوە پێی دەوترێت گومانی زاڵ، وەك باوەڕی خوێندکارێکی چالاك دوای ئەنجامدانی تاقیکردنەوەکە کە ٩٠٪ وەڵامەکانی ڕاستن.

٥- باوەڕی پارسەنگ بوو کە پێی دەوترێت وەهم، وەك باوەڕبوونی هەمان خوێندکار کە١٠٪ وەڵامەکانی هەڵەن.

پێناسەکردنی زانایانی یاساش بۆ هەڵە بەوەی وەهمێکی ناواقیعە، هەڵەیەکی بڵاوە لەبەر دوو هۆکار یەکەمیان لەبەرئەوەی وەهم هەمیشە وێناکردنی لایەنی بەرامبەر دەخوازێت کە ئەوەش گومانە واتە لایەنی پارسەنگ، ئەمەش دەخوازێت ئەوەی کەوتۆتە هەڵەکەوە لەیەك کاتدا هەم گومان و وەهمیش بکات، ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێت کەسی هەڵە وێنای لایەنی پارسەنگی کردوە، سەرای ئەوەش کەوتۆتە هەڵەوە یان لایەنی پارسەنگبووی هەڵبژاردوە، دووەمیش: هەڵە هەمیشە ئەنجامی وەهمکردن نیە.

ڕاستیەکەش ئەوەیە هەڵە بناسیت بەوەی وێناکردنی شتە بەلام بەشێوەیەکی ناڕاستەقینە، ئەم جۆرەش لە هەڵە هەموو بونەوەرێکی زیندوو تێی دەکەوێت جگە لەزاتی خوای گەورە، تەنانەت پێغەمبەرەکانیش کەوتوونەتە هەڵەوە، بەپێچەوانەی زۆرێك لەخەڵکەوە کە پێیان وایە پێغەمبەران و ئەولیاکان پارێزراو بوون لەم هەڵەیە.

بەلام هەڵە بەمانای گوناه کە ئەنجامدانی سەرپێچیە، ئەمانە پارێزراو بوون لێی، چونکە خوای گەورە کاتێك نزیك بوونەوە لەگوناه ئاگاداریان دەکاتەوەو دەیانپارێزێت لێی، وەك لە چیرۆکی گەورەمان یوسف پێغەمبەر(سەلامی خوای لێ بێت) لەو

ئایەتەدا کە خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلا أَن رَّأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاء إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ﴾[1].

هەڵەش لە تاوانەکاندا بریتیە لە کەمتەرخەمی لەبەرامبەر ئەرکێکی یاساییدا کە یاسای تاوانیی دیاریکردوە، ئەمەش دەچێتە چوارچێوەی لادانی تاوانی، ئەم جۆرەش ئەوانەناکەونە ناویەوە کە خوای گەورە پارێزراوی کردون لێی، وەك پێغەمبەران (سەلامی خوایان لیّ بێت).

٦- گومان، بریتیە لەدوو دڵی لەنێوان بوونی شتێك و نەبوونیدا، یان سەلماندنی یان نەسەلماندنی، بەبیّ بوونی پارسەنگێك کەوا پارسەنگی یەکێك لەلایەنەکان بدات بەسەر ئەوی تریاندا، وەك وێناکردنی بوونی ژیان لەسەر هەندێك لە تەنە ئاسمانیەکاندا کە لەسەر بوونی دوو ڕەگەزی سەرەکی دەوەستێت ئەوانیش ئاو و دووەم ئۆکسیدی کاربۆنە، ئەم دوو ڕەگەزەش هەتا ئێستا لەدەرەوەی زەویدا لەلایەن زانایانی گەردوونەوە نەدۆزراوەتەوە.

٧- خەیاڵکردن، دەرککردنێکە پێچەوانەی دڵنیاییە، کەسێکی دڵنیا لەشتێك لەوانەیە بە پێچەوانەی ئەم شتەوە دەرك بکات، چونکە مرۆڤ دەتوانێت دەرکی مەحاڵەکان بکات وەك دەرککردنی کۆکردنەوەی دژەکان یان لابردنی دژەکان، لەکاتێکدا بەپێی بڕوای تەواو و جێگیرو هاوڕێکی واقیع لای زانایان و عاقڵان ئەوانە مەحاڵن.

ئەم حەوت پلەیەش بۆ زانست بەهێزترینیان دڵنیایی و، لاوازترینیان خەیاڵکردنە.

وەهمکردن و خەیاڵکردن و گومانیش (الشك) لەو وێناکردنانەن کە نابێت دادوەر پشتیان پیّ ببەستێت و، کاریان پیّ بکات، چونکە پێویستە ئەوەی کە داواکار دەیڵێت بسەلمێنرێت یان لەکاتی رکابەریدا داوا لەسەر تۆمارکراو رەتی بکاتەوە.

بەلاّم دڵنیایی و نەزانیی ئاوێتەو لاسایی و سوسەکردن (الظن)، لە پەسەندکراوەکانن، دەکرێت دادوەر کاریان پیّ بکات، بەلاّم لەهەمان کاتیشدا ڕاناسپێرێت کەوا تەنها کار بەدڵنیایی بکات، چونکە ئەم ڕاسپاردنە دەبێتە هۆی وون بوونی زۆرێك لە مافەکان کە بە بەڵگە ناسەلمێنرێن، ئەوەش ئەو بەڵگانەن کە هەموو پێشەکیەکانی دڵنیایین، ڕوونیشە

---

[1] یوسف : ٢٤

بەڵگەکانی سەلماندن زۆرجار سوسەیی (ظني) دەبن وەك شایەتیدان، کە هەواڵ پێدانێکەو، هەموو هەواڵ پێدانێکیش لەخۆیدا دەکرێت ڕاست بێت یان درۆ بێت، جگە لەو هەواڵەی خەڵکێکی زۆر بەشێوەی دەماودەم دەگێڕرێتەوەو ڕاست و دروستە.

باوەڕبوون بەخوا ئەرکێکی عەقلییە پێش ئەوەی ئەرکێکی شەرعی بێت،

باوەڕبوونی بەخوا ئەرکێکی عەقڵییە پێش ئەوەی ئەرکێکی شەرعی بێت، چونکە باوەڕبوون بە خوا لەڕێگەی بەڵگەی گوێزراوەییەوەنابێت، وەك بەڵگەهێنانەوە بە کتێبە پیرۆزە ئاسمانیەکان و ووتەی پێغەمبەران، ئەوەش لەبەرئەوەی باوەڕبوون بەم بەڵگە گوێزراوەییانە یەکەمجار لەسەر باوەڕبوون بەخوا دەوەستێت، چونکە ڕوونە ئەوەی باوەڕی بەخوا نەبێت، ئەوا باوەڕیشی بەم بەڵگە گوێزراوەییانە نابێت، ئەگەریش باوەڕبوون بەخوا لەسەر ئەوانە بوەستایە،ئەوا گۆڕانی لۆژیکی بۆ باوەڕی زانستی لێدەکەوێتەوە بەبێ باوەڕی تەقلیدیی کە ئەوەش لەشەریعەتی ئیسلامیدا ڕەتکراوەیە، رونکردنەوەی ئەم گۆڕانەش بەمشێوەیە خوارەوە دەنوێنرێت:

ئەگەر (أ) لەسەر (ب) بوەستێت و(ب)لەسەر (أ)،ئەوا دەبێت (ا) لەسەر (ا) بوەستێت دوای لابردنی دووبارە لەناوەڕاستدا، وەستانی شتێکیش لەسەر خۆی لەڕووی عەقڵیەوە مەحاڵە، چونکە دەخوازێت شتەکە پێش خۆی بکەوێت، (لازم)یش مەحاڵە هەروەها (ملزوم)یش.

کەواتە باوەڕبوون بەخوا پێویستە بە بەڵگەی(لمي)بسەلمێنرێت واتە بەڵگەی کارتێکراو لەسەر بوونی کارتێکەرو هۆ لەسەر هۆدار، وەك بوونی دوکەڵ لەشوێنێکدا بەڵگەیە لەسەر بوونی ئاگر.

سەلماندنیش لەزانستی لۆژیکدا: بریتیە لە بەڵگەیەك کە پێشەکیەکانی هەموو یەقینین. بۆ نمونە دوکەڵ کاتێك دەبینیت ئاماژە دەدات بە بوونی ئاگر. بەڵگەش یان (لمي) دەبێت: ئەمەش بەڵگەهێنانەوەیە بە شوێنەوار لەسەر بوونی ئەوەی شوێنەوارەکەی بەجێهێشتووە (واتە بەڵگە بە کارتێکراو لەسەر بوونی کارتێکەر)، وەك بوونی ئەم گەردوونە بەڵگەیە لەسەر بوونی بەدیهێنەرێك. لەبەرامبەر ئەمەشدا بەڵگەی (الإني) هەیە: کە بریتیە لە بەڵگەهێنانەوە بە کارتێکەر لەسەر بوونی شوێنەوار یان هۆ لەسەر بوونی هۆدار، وەك ئەو میکرۆبانەی کە پزیشك لەخوێندا دەیانبینێت دوای شیکارکردنی، ئەم میکرۆبانەش ئاماژەو بەڵگەن لەسەر

جۆری نەخۆشـیەکە، میکرۆبـەکانیش– کارتێکـەرن، نەخۆشـیەکەش– شـوێنەوارەکەیە (میکرۆبەکان هۆ و نەخۆشیەکەش هۆدارە.

بنەمای بوونی گەردون بەسروشتەوە تێکەڵکردنێکە لـەنێوان سروشـت و لـەنێوان زاتـی خوای گەورەدا، کە بریتیە لە ئاخافتنی ئەو مرۆڤەی کە بڕوای وایە گـەردون لەدروسـتکراوی سروشت یان ڕێکەوتە، بۆیە لەو گریمانەیەوە دەسـت پـێ دەکـەین کـە بێبـاوەڕ پێـی وایـە: گەردون لە دروستکراوی سروشت یان ڕێکەوتە.

گەردون شتێکی ڕێکخراو ووردکارانەیە، ناتوانرێت وا وێنا بکرێت کە لەڕێگەی ڕێکەوتـەوە بووە.

چونکە سروشت لەخۆیدا یان بـوونی هەیـە یـان نیـە. وێنـاش ناکرێـت کـە نـەبوو بێـت، ئەگەریش وترا گەردون لە دەسـتکردی سروشـتە، ئـەوا پێـی دەڵـێین ئایـا دەتوانێـت بڵێـت سروشت بوونی نیە، چونکە نەبوو ناتوانێت شتێك بێنێتە بوونەوە.

ئایا ئەم سروشتە بەشێکە لەخودی گەردون خۆی؟ ناتوانێت بڵێـت بەشـێکە لەگـەردون، چونکە دروستکەری هەموو(گەردون) دروستکەری بەشەکانیەتی، بەشیش ناتوانێـت هـەموو دروست بکات، چونکە شت نابێتە دروستکەری خۆی، بۆیە ئەوە ڕاست نابێت کـە سروشـت گەردونی دروست کردبێت، چونکە سروشت ناتوانێت خۆی دروست بکات.

ئەگەریش ووتی: سروشت لە دەرەوەی گەردونەوەیە، ئەوا لێی دەپرسین: ئایا دەکرێـت دارتاش تەختە بگۆڕێت بۆ کەلوپەلی ناوماڵ بەبێ هیچ ئامرازێك؟ وەڵامەکـەش بەدڵنیاییـەوە بـە نـەرێ دەبێـت، لەوکاتـەدا دەڵـێین: ئەگـەر سروشـت کـوێرە ئـەوا ناتوانێـت هەسـتێت بەپرۆسـەیەکی ووردەکارانـە (دروسـتکردنی گـەردون)، سروشـتی بەدیهێنـەریش دەبێـت زانایەکی دڵسۆزو بەتوانا بێت، لەبەرئەوە هەموو گەردون هاتۆتە بوون بەوویست و توانسـتی زانایەکی (مرید)، کە ئەویش خوای گەورەیە کەوا کەسی بێباوەڕ ناوی دەنێت سروشت.

گرنگی باوەڕبوون بەخواو بەدەستورەکەی:

گرنگی باوەڕبوون بەخواو بەدەستورەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە مـرۆڤ لـەدوو ڕەگـەز پێکـدێت (ڕۆح و جەسـتە)کە دژبەیـەك دەبـن لەداواکاریەکانیانـدا، جەسـتە حـەزو هەوەسـەکانی دەوێـت و ڕۆحـیش مەعنـەویاتی دەوێـت، ئاشـکرێت پێکـەوە هـەردوکیان گەشـەیان پێبـدرێت، دەسـتوری خـواییش بەدادپـەروەری و سـازاندن لەنێوانیانـدا

جیادەکرێتەوە، دان بە داواکاریەکانی هەردووکیاندا دەنێت بەشێوەیەك کە لایەنی جەستەی مادیی زاڵ نەبێت بەسەر لایەنی رۆحیدا، دەستوری خواییش بە مرۆڤ دەڵێت: ﴿وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِن كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ﴾[1]. هەروەها دەفەرموێت: ﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالْطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِي لِلَّذِينَ آمَنُواْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾[2].

ئەوەش کە باوەڕی نیە پابەندبوونیشی نابێت، ئەوەش کە پابەندبوونی نەبوو جێگەی متمانە نابێت، ئەوەش جێگەی متمانە نەبوو بۆ ئەوە ناشێت رەگەزێك بێت لەکۆمەڵگەکەیداو بەرپرسیاریتی هەڵبگرێت.

ئەم دەستورەش هەمیشە هانی عەقڵی دروست دەدات بۆ ئەوەی جەستەو رۆح پێکەوە رابەری بکات رابەریەکی دانایانە بەشێوەیەك کە هەوەسە مادییەکان زاڵ نەبن بەسەر مەعنەویاتە رۆحیەکاندا، هەروەها بۆ ئەوەی فەزڵی بەرژەوەندیە کەسیە تایبەتەکان نەدات بەسەر بەرژەوەندیە گشتیەکاندا لەو کۆمەڵگەیەی کە ئەو ئەندامە تێیدا.

جیاوازی لەنێوان باوەڕو ئیسلام:

لابردنی ئەو تێکەڵکردنەی کە فەقیهەکان کردویانە لەنێوان ئیسلام و ئاییندا کە دەڵێن: منالآنی نەوجەوان شوێن باشترین ئایینی دایك یان باوك دەکەوێت، چونکە ئەو منالەی کە بەشێوەیەکی شوێنەکەوتانە باشترین ئایینی دایك یان باوك وەردەگرێت بە موسڵمان دادەنرێت نەك باوەڕدار، چونکە باوەڕ بریتیە لەبڕوابوونێکی لێوانلێوو جێگیر کە هاورێك بێت لەگەڵ واقیعدا بە خوای گەورە، هەروەها باوەڕبوون بەهەموو نادیارەکان، بەپێچەوانەی ئیسلامەوە، ئەوەش روونە کە نەوجەوان بەهۆی منالییەوە یان کاڵفامیەوە، ناتوانێت پێش تەمەنی فامکردن باوەڕ بەدەست بێنێت بەهۆی نەبوونی شیاوێتیەوە بۆ ئەم دەست خستنە، رێژەی لۆژیکیش لەنێوان باوەڕو ئیسلام گشتی و تایبەتی رەهایە، هەموو باوەڕدارێکیش موسوڵمانە بەلآم پێچەوانەی ئەمە راست نیە، وەك ئەوەی خوای گەورە

---

[1] القصص : ٧٧

[2] الأعراف : ٣٢

لەمباریەوە دەفەرموێت:﴿قَالَتْ الأعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلْ الإيمان فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لاَ يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُوْلَئِكَ هُمْ الصَّادِقُونَ﴾[1].

بەڵکو دەبوو ئەو ڕێسایەی سەرەوە بەمشێوەیە بوایە (منداڵ شوێن باشترینی ئایینی دایك و باوك دەكەوێت لەڕووی ئیسلامەتیەوە)، چونکە ئیسلام بەدی دێت بەبێ ئەو باوەڕەی کە هاوواتای ئایینە لەیەکێك لەم دوو حاڵەتەدا:-

یەکێکیان ئەوەیە کەسێك هەستێت بە شاردنەوەی بێباوەڕی و وا خۆی نیشان بدات کە باوەڕدارە بۆ پاراستنی بەرژەوەندیە کەسی و جەستەیی و داراییەکان ئەمەش ئایینی دووڕووەکانە وەك لەو دوو ئایەتەی سەرەوەدا هاتووە.

دووەمیش نەبوونی شیاوێتی بۆ بەدەستهێنانی ئەو ئایینەی کە هاوواتای ئەو باوەڕەیە کە بریتیە لە باوەڕی لێوانلێوی جێگیری هاوڕێکی باوەڕبوون بەخواو بە نادیارەکانی تر، ئەمەش نابێت تەنها دوای ئەوە نەبێت کە مرۆڤ بگاتە تەمەنی پێگەیشتن و بەدەستهێنانی عەقڵیەتی کامڵ و خاوەن شیاوێتی تەواو.

لابردنی تێکەڵکردن لەنێوان ئایین و شەریعەتدا

قورئان جیاوازی کردوە لەنێوان ئایین و شەریعەتدا، خوای گەورە دەفەرموێت ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنْ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلاَ تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾[2]، هەروەها دەفەرموێت ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾[3].

گرنگترین جیاوازیە جەوهەریەکانیش لەنێوان ئایین و شەریعەتدا بریتیە لەمانە:-

١-شەریعەت ژیانی دونیا ڕێك دەخات (جیهانی دیار) و ئایینیش ژیانی دوارۆژ (جیهانی نادیار).

---

[1]-سورة الحجرات /١٤- ١٥

[2]-سورة الشورى /١٣

[3]- سورة المائدة /٤٨

٢–ئایین درێژکراوەی ئاینەکانی پێشووە، کە سڕینەوە نەسخی بەسەردا نایەت، خوای گەورە دەفەرموێت ﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنْ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلاَ تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾[1]،بەپێچەوانەی شەریعەتەوە کە نەسخ و سڕینەوەی بەسەردا دێت، چونکە شەریعەتی هەر نەتەوەیەك جیاواز دەبێت لە شەریعەتی نەتەوەیەکی تر، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾[2]، هەندێك کەسیش ڕەخنەی ئەوەیان لێگرتم کە دەڵێم ئایین نەسخ نابێتەوە، بەڵکو درێژکراوەی ئایینەکانی پێشووە، بەڵام ئەوانە نازانن ئەوەی کە من دەیڵێم دووبارەکردنەوەو جەختکردنەوەیە لە ووتەی خوای گەورە.

٣–شەریعەت دەگۆڕێت بەگۆڕانی نەتەوە یان ئوممەتەکان، هەموو ئوممەتێکیش شەریعەتێکی تایبەت بەخۆی هەیە جیاوازە لە شەریعەتەکانی ئوممەتەکانی تر، لەکاتێکدا ئایین لەهەموو پەیامە ئیلاهیەکاندایەکێکە.

٤–لەشەریعەتدا بواری ئیجیتهادی مرۆڤ هەیە وەك یاسا، بەڵام دەقەکانی جێگیرن و، جیاوازی لە ماناکانی و جێبەجێکردنەکانیدا هەیە و، بەپێی کات و شوێن دەگۆڕێت، بۆ نمونە (القوة) و(رباط الخيل) لەو ئایەتەدا کە دەفەرموێت﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ﴾[3].کاتێك ئەو ئایەتە دابەزی (القوة) واتە هێز کە موسوڵمانەکان بەکاریان دەهێنا بریتی بوو لە شمشێرو ڕم و قەڵغان و، (رباط الخيل)یش، بریتی بوو لەو ئامرازانەی کەلوپەلی‌سەربازیان پێ دەگوێزرایەوە بۆ گۆڕەپانی جەنگ، کە لەو کاتەدا بەئاژەڵەکان ئەم کارانە ئەنجام دەدرا. بەڵام لەم سەردەمەدا هێز بریتیە لە هەموو جۆرە چەکێکی پێشکەتوو لەپێشی هەمووشیانەوە چەکی ئەتۆمی، بەنسبەت ئامرازەکانی گواستنەوەی پێویستی و کەلوپەلە سەربازیەکانیشەوە ئێستا گۆڕاون بۆ ئامرازە ئاسمانی و دەریایی و وشکانیەکان بەپێی پەرەسەندنی تەکنەلۆژی.

[1] – سورة الشورى / ١٣
[2] سورة المائدة / ٤٨
[3] – سورة الانفال /٦٠

٥-لەئاییندا بوار بۆ ئیجتیهادی مرۆیی نیە لەبەر دوو هۆکار:

یەکەمیان: چونکە ئایین مۆرکێکی بابەتی هەیە بەگۆڕانی شوێن و کات و کەسەکانناگوڕێت و، ئیجتیهادی تێدا ناکرێت.

دووەم: عەقڵی مرۆڤ کەمتوانایە سەبارەت بەدەرککردن بە نادیارەکان و رەهەندەکان و زانینی چییەتیەکەی تا ئیجیتهادی تێدا بکات.

٦-ئایین لە ئوصولەکان (بنچینەکانە)و شەریعەتیش لە لقەکانە لەسەر ئەم جیاوازیەش ئەمانە بونیاد دەبێت:

أ/ دروست نیە لەئاییندا لاسایی و شوێن کەوتن هەبێت، بەپێچەوانەی شەریعەتەوە دەکرێت لاسایی باوك و دایك بکرێتەوە شوێن ئەوان بکەویت و تەقلیدی ئەهلی فەتوا بکرێت.

ب/ ئایین سەرچاوەی چەسپان و جێگیربوونی بوونی عەقڵێکی دروستە لەرێگەی بەڵگەهێنانەوە بەکارتێکراو لەسەر بوونی کارتێکەر و هۆ لەسەر هۆدار (البرهان اللمي)، سەرچاوەی پابەندبوونیش بەشەریعەتەوە بریتیە لە شەرع و وەحی ئیلاهی.

ج/ هەڵگەڕانەوە لەئایین دەبێت، خوای گەورە دەفەرموێت ﴿وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ﴾واتە: ئەوەی هەڵگەڕێتەوە لە ئایینەکەی، نەیوتوە(ومن يرتد عن شرعه وإسلامه).واتە نەیووتوە ئەوەی هەڵگەڕێتەوە لە شەرع و ئیسلامەکەی.

لابردنی تێکەڵکردن لەنێوان شەریعەتی ئیسلامی و فیقهی ئیسلامیدا

ئەم تێکەڵکردنەش کاتێك ڕوویدا کە فیقهی ئیسلامی جێگەی شەریعەتی ئیسلامی گرتەوە لەکارکردن و فەتوادان لەجیهانی ئیسلامیدا، وێڕای بوونی جیاوازیگەلێکی جەوهەری لەنێوانیاندا، لەوانەش ئەمانەی خوارەوەیە:

١-شەریعەت وەحیەکی ئیلاهیە و فیقهیش ئیجتهاداتی مرۆییە.

٢-شەریعەت شیاوی هەڵە نیە بەپێچەوانەی فیقهەوە، ئەمەیان ئەگەر هاوڕێکی شەریعەت بوو ئەوا ڕاستەو ئەگەرنا هەڵەیە.

٣-شەریعەت شیاوی ڕێککاری و گۆڕین نیە، بەپێچەوانەوەی فیقهەوە کە وەك یاسا وایە کاریگەر دەبێت بەڕەوشەکان و دەگۆڕێت بەگۆڕانی کات و شوێن و کەسەکان.

٤–شەریعەت نەرم و جێگیرە بەپێچەوانەوەی فیقهەوە، ئەگەر گونجا بۆ سەردەمێك ئەوا بۆ سەردەمێکی تر ناگونجێت، چونکە لەسەر بەرژەوەندی مرۆیی بونیادنراوەو بەگۆڕانی ئەو بەرژەوەندیانە ئەویش دەگۆڕێت.

٥–شەریعەت پابەندییە بۆ هەموو مرۆڤێکی راسپێراو لەهەردوو لایەنی بیروباوەڕو کاروکرداریشەوە، بەپێچەوانەی فیقە ئەوا هەموو مرۆڤێك پابەند ناکرێت بەوەی شوێن مەزهەبێکی دیاریکراو بکەوێت، چونکە هەموو راسپێردراوێك ئەگەر وویستی شوێن کەسێکی دیاریکراوی ئەهلی خواناسی دەکەوێت و پەیڕەوی لەمەزهەبەکەی دەکات، ئەگەریش وویستی رای مەزهەبێکی تر وەردەگرێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِكرِ إِنْ كُنْتُمْ لاَ تَعْلَمُون﴾ئەم ئایەتەش لایەنە روکاریەکەی ئاماژە بەوە دەکات کە نابێت لاسایی مردووان بکرێتەوە، چونکە هیچ کات پرسیار ئاراستەی مردوو ناکرێت.

٦–فیقە یان مەزهەب نابێتە سەرچاوە بۆ حوکمە شەرعیەکان، بەڵکو سەرچاوەکەی بەتەنها لەقورئان و سوننەتدایە، سەرچاوەش لە فیقهدا سەنەدەکەیەتی نەك خودی فیقهەکە، هەڵەشە موفتی بەپێی مەزهەبێکی دیاریکراو فەتوا بدات یان پشت بە وتەی فەقیهێك لە فەقیهەکانی ئیسلام ببەستێت، بەبێ زانینی سەنەدەکەی، چونکە سەرچاوەی حوکم ئەو سەنەدەیە، پیرۆزکردنی هەر مەزهەبێك یان فیقهێکیش هاوەڵدانانە بۆ خوا، چونکە خوا وەك چۆن هاوەڵی نیە لەکاروبارەکاندا ئەوا لە دانانی حوکمەکانیشدا هاوەڵی نیە.قورئانیش پیرۆزکردنی بەتەنها تایبەت کردوە بەزاتی خوا: ﴿هُوَ اللّهُ الَّذي لاَ إِلَهَ إلاَّ هُوَ المَلكُ القُدّوس﴾.[1]

پێناسەکانی بیرمەندان و فەیلەسوفەکان بۆ ئایین:

١– (هربرت سبنسر–Herbert Spencer) دەڵێت: (ئایین بریتیە لەدانپێدانان بەوەی هەموو شتە هەبووەکان دەرکەوتەی هێزێکن لەسەرو مەعریفەی ئێمەوەیە).[2]

٢– (جۆن ستیوارت مل– j.s.mill): (جەوهەری ئایین بریتیە لەئاراستەیەکی بەهێزی

---

[1]– سورة الحشر/٢٣

[2] The encyclopedia of philosophy: edited By PaulEdwards , Volumes Seven: The Free Press ,N,Y ,1967(art Religion)P,140

دلگەرمانە بۆ سۆزەکان و ئارەزوەکـان بـەرەو ئامـانجێکی نمونـەیی کـە وادادەنرێـت بالأترین و شەریفترینە لەهەموو مەبەستێکی خۆپەرستیی یان حەزێکی خودیی).[1]

٣- (ماثیو ئارنولد- M.Arnold) پێی وایە: (ئایین بریتیە لە ئـەخلاق، کـە بـالأبووەو نوری شعور روناکی کردۆتەوە...).[2]

٤- (جـیمس مـارتینو-James Martineau): (ئـایین بریتیـە لـەباوەڕبوون بەخوایەکی هەمیشەیی لەژیاندا، مەبەستم باوەڕە بـە عـەقڵی ئیلاهـی و، وویسـتێکی ئیلاهـی، کـە حـوکمی گـەردون دەکـەن و لەگـەڵ مرۆڤـدا بەپەیوەندیگـەلێکی ئەخلاقییەیوەستن).[3]

٥- (شیشـرون- Ciceron) دەڵێـت: ئـایین ئـەو پێوەندەیـە کـە مـرۆڤ بـەخوا دەگەیەنێت...).[4]

٦- (کانت-I.Kant) دەڵێت: (ئایین بریتیە لە هەستکردن بە ئەرکەکانمان لـەو ڕوەوە کە لەسەر فەرمانگەلێکی ئیلاهی بەرپابووە...).[5]

٧- (تیلـۆر- Taylor) دەڵێـت (ئـایین بریتیـە لـە بـاوەڕبوون بـە بونەوەرگـەلێکی رۆحیی).[6]

٨- (ماکس میلر- Max Muller): (ئایین بریتیە لە هـەوڵی وێنـاکردنی ئـەوەی کـە ناکرێت وێنا بکرێت، وە گوزارشـتکردن لـەوەی کـە ناکرێـت گوزارشـتی لـێ بکرێـت، بریتیە لەڕووکردن و بالأبوونی ئاگایی بەرەو ناکۆتا، بریتیە لەخۆشەویستی خوا...)[7]

---

[1] د .محمد كمال جعفر (في الدين المقارن) ص٢١ دار الكتب الجامعية بالقاهرة عام١٩٧٠م

[2] –The Eneyclo of philosophy vol ,7p .140

[3] –Ibid

[4] – د. محمد عبدالله دراز : ئایین: بحوث ممهدة لدراسة تاريخ الأديان ، لا ٣٤ (دار القلم) لەکوەیت چاپی دووەم ساڵی١٩٧٠ز.

[5] – هەمان سەرچاوە لەهەمان لاپەڕەدا

[6] – هەمان سەرچاوە لە لاپەڕە٣٥.

[7] –هەمان سەرچاوە

٩- (هوفدنج) دەڵێت: (چییەتی ئایین بریتیە لە باوەڕبوون بە بەردەوامی بەهاکان لەجیهاندا).[١]

١٠- هیگل دەڵێت: (ئایین ئەو مەعریفەیە کە ڕۆحی بێکوتا بەدەستی دێنێت (Finite Spirit) بەجەوهەرەکەی و بەوپێیەی کە ڕۆحێکی ڕەهایە)[٢].

١١- هەروەها دەکرێت وا پێناسەی ئایین بکرێت بەوەی: (تێرامانێکی بێدەنگ و، کۆنترۆڵی تەواوەتیە بەسەر جەستەی ئارام و سوکناداو، گەیشتنە بە بەجەوهەری دەروونی ڕەها،بێسنور).[٣] ئەم پێناسەیەش بەتەواوەتی دەگونجێت لەگەڵ مەزهەبە هیندییەکاندا کە مۆرکی تێڕامان و زوهدو کۆنترۆڵکردنی جەستە بەسەریاندا زاڵە...

منیش پێموایە پێناسە ڕاست و دروستەکە بۆ ئایین لەژێر ڕۆشنایی قورئانی پیرۆزدا ئەوەیە کە (ئایین): باوەڕی لێوانلێوی جێگیری ڕەهایە کە هاوڕێکە لەگەڵ واقیعدا بەخوای گەورەو هەروەها باوەڕبوون بەهەموو نادیارەکان لەڕۆژی دوایی و لێپرسینەوەی مرۆڤ لەسەر کارەکانی ئەگەر چاکە بوو چاکەیەو ئەگەریش خراپە بوو ئەوا خراپەیە.

شتێکی بەڵگەنەویستیشە کە هەرکەسێك خاوەن عەقڵی تەواوەتی و بیری پێگەیشتوو نەبێت ناتوانێت ئایین بەدەست بێنێت بەو مانایەی کە هاتووە لەو پێناسانەدا، ئەوەیش ئایین (باوەڕ)بەدەست نەهێنێت ئەوا بە هەڵگەڕاوە دانانرێت دوای پاشگەزبوونەوە لێی، چونکە پاشگەزبوونەوە دوای باوەڕبوون یان ئایین دێت هەروەك چۆن تەلاق دوای هاوسەرگیری دەبێت.

دوای ئەم پێشەکیشە پێموایە گرنگە ڕاوبۆچوون و ئیجتیهاداتی فیقهی ئیسلامی بخەمەڕوو بۆ گەیشتن بە حەقیقەت سەبارەت بە بنەمای (منداڵ کەشوێن باشترینی ئایینی دایك و باوك دەکەوێت لەڕووی ئاینەوە).

١- The Ency of philosophy vol . 7 .p140

٢- ا. د. امام عبد الفتاح امام ، أفكار ... ومواقف ، مكتبة مدبولي بالقاهرة، ط١٩٩٦،١، لا ١٦٩-١٧٠ .

٣- د. محمد كمال جعفر ((في الدين المقارن)) لا ٢٠ دار الكتب الجامعية .

بەشی دووەم:
بنەما دەستورییە گەردونیەکان لەقورئاندا

مرۆڤ بەهۆی تایبەتمەندی عەقڵییەوە لەهەموو بونەوەرە زیندوەکانی تر جیادەکرێتەوە، لەبەرامبەر ئەم نیعمەتە ئیلاهیەشدا، ڕاسپێراوە بەوەی ئەمانەتێك هەڵبگرێت کە زەوی و ئاسمان و شاخەکان خۆپارێزیان کردوە لەوەی هەڵیبگرن ئەگەر پێیان ڕابسپێررێت، بەهۆی قورسی ئەمانەتەکەوە، سەرەڕای گەورەیی قەبارەی زەوی و ئاسمانەکان و چیاکان، وەك خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت:﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَن يَحْمِلْنَهَا[1] وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا[2] وَحَمَلَهَا الْإِنسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً[3] جَهُولاً[4]﴾[5].

مەبەستیش لەئەمانەت لەم دەقە دەستوریەدا هەموو ئەوەیە کە پێویستە لەسەر مرۆڤ پێی هەستێت لەبەرامبەر خۆی و کەسانی تردا.

بەپێی جیایی مرۆڤ بەهۆی بوونی عەقڵەوەو وەك ڕێگەخۆشکەرێکیش بۆ ئەوەی بتوانێت پابەندبێت بەهەڵگرتنی ئەو ئەمانەتەی کە لەنێوان هەموو بونەوەرەکاندا بەم سپێردراوە، خوای گەورە فەرمانی پێکردوە عەقڵ بەکاربهێنێت لەهەموو شتێکی بچووك و گەورە لەژیانی کرداریدا، بەتایبەتی بەکارهێنانی بیرکردنەوە لە گەردوون کە بچوکترین بەشە لێی هەروەها لە پێکهاتەکانی ئەم گەردونە لە نهێنیە مەعنەوی و مادییەکان.

---

[1] لێرەدا مەبەست پۆزشە نەك یاخیبوون لەفەرمانی خوای گەورە بەهەڵنەگرتنی ئەو بەرپرسیارێتیە.

[2] واتە خۆپارێزیان لەهەلگرتنی ئەو بەرپرسیارێتیە گەورەیە.

[3] شێوازەی موبالەغەیە بۆ زاڵم، ئەمەش لەبەرئەوەی مەڵناستێت بە بەجێگەیاندنی ئەم ئەمانەتەو وەفادلری بەو پابەندبوونەیەوە، بەمەش زیان بەخۆی و بەکومەلگەی دەگەیەنێت کە تێیدا دەژی.

[4] شێوازی موبالەغەیە بۆ نەزان (جاهل)، چونکە دەرئەنجامە نەرێنیەکان هەڵدەگرێت بەهۆی پابەند نەبوونی بەهەلگرتنی ئەو ئەمانەتەوە..

[5] الأحزاب : ٧٢

گرنگی ئەم بیرکردنەوەیەش لەگەڕدوون دەگەڕێتەوە بۆ دوو ئامانجی سەرەکی:

یەکەمیان بەهێزکردنی باوەڕە بەخوای گەورە بەتێڕوانینی قوڵ و شارەزابوون لە سستمی گەردون شارەزابوونێك بەدوور بێت لە هەر کارتێکەرو گۆڕانێکی شوێن و کات و شەو و ڕۆژ و بەدوایەکدا هاتنی هەر چوار وەرزەکەی ساڵ و، گەڕانی ئەستێرەکان لەدەریای ئاسماندا، وە بیرکردنەوە لێیان و لە مەوداکانی نێوانیان، زانستی نوێ و زانایانی فەزاش ئەوەیان سەلماندوە کە ئەگەر مەوداو دووری نێوان تەنە ئاسمانیەکان وەك کۆمەڵەی خۆرو هەسارەکانی تریش شتێك کەمتر یان زیاتر بوایە لەوەی ئێستا، ئەوا ئەم تەنانە بەیەکیاندا دەدلو ژیانی مرۆڤ لەسەر زەوی بوونی نەدەبوو. وەك خوای گەورە دەفەرموێت لەبارەی بیرکردنەوەو تێرامان لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی و لەوەسفکردنی بیرمەندان لەو تەنە گەردونیانە ﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّهَ قِيَاماً وَقُعُوداً وَعَلَىَ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذا بَاطِلاً سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾[1]. واتە ئەو دروستکراوە گەردونیانە بەڵگەی عەقڵی و یەکلاییکەرەون بۆ ئەوانەی خاوەن عەقڵێکی ساغ و دروستن لەسەر بوونی خولقێنەرێك کە توانای تەواوەتی هەیە لەسەر دروستکراوەکانی و بەڕێوەبردنی سستمەکەی، پاشانیش دەبێتە هۆی باوەڕبوونی زانستی لای ئەو بیرمەندانە بەوەی ئەم دروستکراوە مەزنە بەرێکەوت نەبووە هەروەها لەدەستکردی سروشت نیە وەك باسمان کرد.

دووەمیش ئەوەی دروستکراوە لەم گەردونەدا سودەکەی بۆ مرۆڤ دەگەڕێتەوە کە دەستی دەکەوێت لەئەنجامی بیرکردنەوەو ووردبوونەوەو توێژینەوە لە ناوەڕۆك و پێکهاتەکانی ئەم گەردونەو نهێنیە مادییەکانی بە وەبەرهێنانی ئەو ناوەڕۆك و پێکهاتە گەردونیانە، دەستوری ئیسلامیش ئەو بیرمەندانەی ناوناوە بەوەی لە بەندە چاك و میراتگرەکانی زەوی و خەیرو بەرەکاتەکانن، وەك دەفەرموێت: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾[2]. ڕوونیشە کە خوای گەورە تەنها ئەوەی

---

[1] آل عمران : ١٩١

[2] الأنبياء : ١٠٥

لەکەسی چاك ناوێت کە هەستێت بەئەنجامدانی نوێژو ڕۆژو زەکات و ئەنجامدانی فەریزەی حەج بەتەنها، بەڵکو وێڕای ئەم پەرستشانەش مەبەستی شیاوێتی و بەکارهێنانی عەقڵ و بیرکردنەوەیە بۆ گەیشتن بە خەیرو بەرەکەتی زەوی و وەبەرهێنانی و گۆڕینی بۆ ئەوەی مرۆڤ کەڵکی لێوەدەگرێت لەلایەنی زانستیەوە، بەداخەوە دەڵێین کە وڵاتانی ڕۆژئاوایی و خۆرهەڵاتی پێشکەوتوو لەشارستانیەت و پێشکەوتوو لە جیهانی تەکنەلۆژی و گەردوونناسیدا سەرکەوتوو بوون لە دەستخستنی خەیرو بێری زەوی و وەبەرهێنانیدا، جیهانی ئیسلامیش بوونەتە بەکاربەرو مشەخۆری ئەو وڵاتانەو هەموو شتێکی بچووك و گەورە لەپێداویستیە ژیانیەکانی لەوانەوە هاوردە دەکات.

لەو دەقە دەستوریانەش کە فەرمان بە چوونە ناو فەزاو دەستگرتن بەسەریدا دەکات ئەو ئایەتەی خوای گەورەیە کە دەفەرموێت: ﴿يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَن تَنفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانفُذُوا لَا تَنفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ﴾[1]. مەبەستیش لە ووشەی (نفاذ) بڕین و چوونە ناوەوەیە، ئەمەش فەرمانە بە چوونە ناو فەزا بەمەبەستی تۆژینەوە زانستیەکان و، بڕینی چینەکانی زەوی و چوونە ناوکرۆکی بۆ وەبەرهێنانی کانزاکانی ناوی و، مەبەستیش لەدەسەڵات هێزو بوونی توانای زانستیە.

لە دەقە قورئانیە گەردونیەکانیش:﴿وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ فَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ﴾[2]. شیاوی باسە تا ماوەیەکی نزیکی ڕابردوش وا تەفسیری (اللواقح) دەکرا لەلایەن زانایانی تەفسیرەوە کە بۆ چاندنی درەختە، واتە پیوەنکردن، بەڵام مەبەستی قورئانی پیرۆز بریتیە لە دابەزاندنی باران کە دژ دەوەستێتەوە لەگەڵ ئەم ڕاڤەکردنەدا، زانستی نوێش ڕۆڵی بای لەکۆکردنەوە لەنێوان بارگە کارەباییە موجبەکان و سالبەکان لەهەورەکاندا سەلماندووە، پیوەنکردنیش لەنێوان دەنکۆڵەکان، یان لەنێوان هەورەکاندایە، نەك لەنێوان گوڵێك و گوڵێکی تردا.[3]

---

[1] الرحمن : ٣٣

[2] الحجر : ٢٢

[3] بڕوانە(نظرات في القرآن)ی محمد الغزالي، لا ٤٣ و دواتری.

پەرەسەندنی زانستی نوێش بەتایبەتیش زانستی پزیشکی کۆمەڵێك شتی نوێی لەگەردون لە زەوی و ئاسمان و لەجەستەی مرۆڤدا دۆزیوەتەوە کەعەقڵەکان سەرسام دەکات وەك ئەوەی دەستوری ئیلاهی پێش زیاتر لە چواردە سەدە بەڵێنی پێداوە وەك دەفەرموێت:﴿سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾[1]. مەبەستیش لەئایەتەکان ئەو دۆزراوانەن لەزانستی پزیشکی و تەکنەلۆژیدا کە وەك موعجیزە وان کە هێشتا عەقڵی موسوڵمانان بێ ئاگان لێی و جیهانی ئیسلامی بێبەشن لێیان، کە دەبوو ئەو کەشتیەی کە لەسەر هەندێك لەهەسارەکان نیشتنەوە کەشتی ئاسمانی ئیسلامی بوونایە نەك خۆرئاوایی و خۆرهەڵاتی، چونکە دۆزینەوەی ئەمریکا لە پێنج سەدەو نیو تێ ناپەرێت، لەکاتێکدا ئەم ئایەتە گەردونیە پێش چواردە سەدە دابەزیوە، لەسەردەمێکدا ئەمریکا یاسای دارستان دەیبرد بەڕێوە.

---

[1] فصلت : ٥٣

بەشی سێیەم:
بنەما دەستوریە پەندئامێزەکان لە قورئاندا

ئـەو ئەحکامانـەن کـە پەیوەسـتن بەهـەواڵی نەتـەوەکانی پێشـوو، فەلسەفەکەشـی وەرگرتنـی پەنـدە لـەژیانیان و شـوێنکەوتنی لایەنـە باشـەکانیان و وازهێنـان لـە لایەنـە خراپەکانیان، ئایەتە دەستوریەکانیش کە باس لە نەتەوەکانی پێشوو دەکات تەنها چیرۆك و حەکایەتی مێژوویی ئاسایی نین، کە ئامانجیان تـەنها ناسـینی ڕەوشـی ئـەو گەلانـە بێـت لەڕابردوداو هەواڵی نەتـەوەکان لەسـەردەمەکانی پێشـوودا، بـەڵکو پەنـدو ئامۆژگـارین وەك ئەوەی قورئانی پیرۆزیش جەختی لێدەکاتەوە کە دەفەرموێت:﴿لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُوْلِي الأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثاً يُفْتَرَى وَلَـكِن تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾[1].

واتـە تـەنها قسـەو هـەواڵی مێـژوویی ئاسـایی نـین، بـەڵکو بـۆ سـەلماندنی ڕاسـتی ئـەو دەستورەیە کە لەبەردەستاندایە بۆ کـەڵك و پـەند لێـوەرگرتنی لەهـەردوو لایـەنی تیـۆری و زانستیەوە.

هەروەها خوای گەورە دەفەرموێت ﴿.. وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾[2]

واتە بیربکەنەوە لەوەی ڕویداوەو ئـەوەی نەتـەوەکانی پێشـوو پێـی هەسـتاون لـەکاری باشەو شوێنکەوتنیان و دورکەوتنەوە لەو کارانەشیان کە خراپ بوون، هەروەها دەفەرموێت: ﴿... فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾[3].

ئەو چیرۆکە دەستوریانەش داوامان لێدەکەن ئەوە وەبەربهێنین کـە ئـەوەی نەوەیـەکی دواتر بۆمانی بەجێ دەهێڵێت بۆ پشت پێبەستنیان لەبەدەستهێنانی نادیارەکانی، ئێمـەش

---

[1] یوسف : ١١١

[2] الحشر : ٢١

[3] الأعراف : ١٧٦

بۆ نەوەکانی دواترمان بەجێیان بێڵین، چونکە شارستانیەتی مرۆیی لـە کۆششـەکانی نـەوە بەدلویەکدا هاتووەکان دروست دەبێت هەروەها لەجێبەجێکردنی لـۆژیکی تیـۆری و زانسـتی لەبەدەستهێنانی ئاماژەکان لە زانیاریەکان.

بەشی چوارەم:
بنەما دەستوریەکان لەپەرستشەکاندا

پەرستشەکانیش یـان تـەواو جەسـتەیین یـان دارایـین یـان جەسـتەیی و دارایـین، بۆیـە لێکۆڵینەوەی دابەش دەکرێت بۆ سێ جێباس:

جێباسی یەکەم:
لەپەرستشە جەستەییە پوختەکاندا

ئەوانیش نوێژو رۆژوون.

لقی یەکەم: نوێژ

نوێژ پەرستشێکی جەستەیی پوخت یان ئەبستراکتە، بۆیـە لـەبریی یـان بەنوێنەرایـەتی کردن قەبوڵ ناکات، چونکە ئامانج لێی دەگەڕێتەوە بۆ کەسە ئەنجامدەرەکـەی، ئـەنجامی کرداری کەسێکیش نادرێتە پاڵ بکەرێکی تر، ئیدی کارەکە چاکە بێـت یـان خراپـە، نوێـژی داواکراویش لەئیسلامدا بریتیە لەو نوێژەی کە پەیوەندی بەندە بە پەرستراوەکەیەوە بـەهێز دەکـات و رۆحـی سـەربەخۆیی و هەسـتکردن بـە عیـزەت و کەرامـەت لای نوێـژخوێن زیـاد دەکات، نوێژ قوتابخانەیەکە بۆ بەدەستهێنانی زۆرێك لە سیفەتەکانی کـەماڵ وەك پاکـژی و پوختەکردنی دەروون و پاکوخاوێنی جەستەو جلوبەرگ و شوێن، وێرای پاکوخاوێنی دڵیش.

نوێژی داواکراو بریتیە لەو نوێژەی کە بە ملکەچی و رێزو رۆحیەتی وابەستەییەوە بکرێت هەروەها هەستکردنی نوێژخوێن بەوەی لەگەڵ خوای بونەوەرەکاندا قسە دەکات.

ئەم پەرستشە جەستەییانەش سودگەلێکی گرنگیان هەیە لەژیانی مرۆڤدا ئەگەر وەك ئەوەی پێویستە ئەنجامدران لەو سودانەش ئەمانەی خوارەوەیە:

١.نوێژخوێن بەرگری بەدەست دێنێت لەدژی هەموو رەفتارێکی تاوانی و خۆپاراستن لە نەخۆشیە کۆمەڵایەتیە کوشندەکان، قورئانی پیرۆزیش جەختی لەم دانایی و فەلسەفەیە کردوە لەو ئایەتەدا کە دەفەرموێت:﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ﴾[1]،مرۆڤیش ئەگەر نوێژەکانی بەرۆح و جەوهەرو رێز خشوعەوە کرد ووزەیەکی رۆحی پارێزەری دەست دەکەوێت لەهەموو خراپەیەك، نوێژیش لەگرنگترین ئامرازەکانی خۆپارێزیە لەئەنجامدانی تاوانەکان. شیاوی باسیشە یاسا دانراوەکان هیچ بایەخێك بۆ خۆپارێزی دانانێت تەنها دوای ڕودانی تاوانەکە نەبێت، لەو کاتەدا رێگەی خۆپارێزی مادیی دەگرێتە بەر پێی دەوترێت رێوشوێنی پارێزگاریی بۆ ئەوەی رێگری لە تاوانکار بگیرێت تا جارێکی تر نەگەڕێتەوە بۆ تاوان وەك زیندانی کردنی یان دورخستنەوەی یان خستنیە ژێر چاودێریەوە.

شەریعەتی ئیسلامیش لەچەند ڕویەکەوە جیاوازە لە یاسا و دەستورە دانراوەکان لەوانەش:

أ. رێگا خۆپارێزیەکان و رێوشوێنە پاراستنیەکان لە پێش ڕودانی تاوان دەبن هەروەها چۆن لەدوای تاوانەکانیشەوە دەبن، چونکە خۆپاراستن باشترە لەچارەسەرکردن.

ب. رێگاو شێوازە خۆپارێزیەکان لەشەریعەتدا مەعنەوی و رۆحی و پوختەکردنی دەبن بەڵام لە یاسا و دەستورە مادییەکاندا لەبەرامبەر جەستەی تاوانکارو ئازادی گواستنەوەو پەیوەندیکردنی بەکەسانی ترەوە دەبێت.

٢ .نوێژ قوتابخانەی ڕاهێنانە لەسەر پاکوخاوێنی: پاکوخاوێنی جەستە بەشۆردن و دەست نوێژ و، پاکوخاوێنی جلوبەرگ لەکاتی نوێژدا، هەروەها پاکوخاوێنی شوێن، جگە لە پاکوخاوێنی دڵیش.

٣ .لەنوێژدا هەستکردن بەعیزەت و کەرامەت گەشە دەکات هەروەها بە پەیوەست نەکردنی چارەنوس بەکەسێکی دیاریکراوەوە یان دەستە و تاقمێکەوە لەپێناو

---

[1] سورة العنكبوت: ئایەتی٤٥.

بەدەستهێنانی بەرژەوەندیەکی مادیی و کەسییدا، هەروەها لەنوێژدا مرۆڤ ڕادێت لەسەر پشت بەستن بەخوا و بەخود، بۆیە نوێژخوێن دوردەکەوێتەوە لەوەی ببێتە پەرێك بەدەست بای بەرژەوەندی و بە وویستی ئەو بجولێتەوە.

ئەم سیفەتە هەرە مەزنەش کەوا کەسێتی مرۆڤ پێك دەهێنێت و پارێزگاری لێدەکات نوێژ خوێن بەدەستی دەهێنێت لەوەوە کە رۆژانە دەیان جار ئەو ووتەی خوای گەورە دوبارە دەکاتەوە کە لەسورەتی فاتحەدا هەیە : ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ پێشخستنی مفعول بە (إياك) ئینجا هاتنی فعل و فاعل لەزانستی رەوانبێژیدا بۆ قەتیسکردن (الحصر)ە واتە بەتەنها پەرستش بۆ تۆ دەکەین و پشت بەتۆ دەبەستین.

٤- .بەنوێژ مرۆڤ سیفەتی جێگیریی و ئیستیقامە بەدەست دەهێنێت واتە نەگۆڕان بەهۆی گۆڕانی هەواو ئارەزو بەرژەوەندیە کەسیەکان، چەندین کەست بینیوە لەژیانیاندا بەردەوام لەگۆڕان و وەرچەرخانی سیاسیدا بوون پاشان کەوتنە ناو زەلکاوی رسوایی و نەهامەتی و توشی شکست هاتن، سەرچاوەی بەدەستهێنانی سیفەتی سەقامگیرییش بریتیە لەوەی نوێژ خوێن لەهەموو رەکاعەتی نوێژێکیدا ئەو ئایەتەی خوای گەورە دوبارە دەکاتەوە کە دەفەرموێت :﴿اهدِنَــا الصِّرَاطَ المُستَقِيمَ﴾.

٥. نوێژخوێن لەنوێژدا ڕادێت لەسەر پەیرەوکردنی نمونەی باش و گرتنەبەری ڕێگای پیاوچاکان و هەڵبژاردنی ڕێگای سەرفرازان لەوەدا کە دەیڵێت و کاری پێ دەکات لەژیانیدا، ئەم سیفەتە بەرزەش نوێژخوێن بەدەستی دەهێنێت لەدوبارەکردنەوەی ئەو ئایەتەی خوای گەورە لەهەر رەکاعەتێکیدا کە دەفەرموێت ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنعَمتَ عَلَيهِمْ غَيرِ المَغضُوبِ عَلَيهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ﴾.

٦. نوێژ قوتابخانەیەکە بۆ ڕێکخستنی کات، چونکە دابەش دەبێت بۆ پێنج کات هەر لەبەرە بەیانەوە هەتا شەو، کاتیش بەنرخترین شتێکە کە مرۆڤ خاوەنیەتی لەژیانیدا هەموو شتێکیش قەرەبوو دەکرێتەوە پاش نەمانی جگە لە کات و تەمەن نەبێت، کات شمشێرێکە ئەگەر نەیبڕیت ئەو دەتبڕێت. ئەگەریش موسوڵمانان کاتەکانیان و کارەکانیان و ڕێك بخستایەو وابەستە نەبوونایە بەرووکەش و توێکەڵەکانەوەو عەقڵیان بەکاربهێنایە ئەوا یەکەم کەشتی کە لەسەر مەریخ نیشتەوە کەشتی ئیسلامی دەبوو، گەلە خۆرهەڵاتی و خۆرئاواییەکانیش لەوڵاتە پێشکەوتوەکاندا لەرووی شارستانی و پیشەسازی و تەکنەلۆژیەوە

نە زیرەکترو نە عاقڵترن لەگەلانی موسڵمان بەلام پێشکەوتنیان و کەوتنە پێش ئێمەیان بەهۆی ڕێکخستنی کات و کارەوەیە. رەحمەت لەو کەسەش بێت کە فەرموی ئیسلامم لەئەوروپا بینی بەلام موسڵمانانم نەبینی موسڵمانانیش لەجیهانی خۆماندا دەبینم بەلام ئیسلام نابینم.[1]

٧. نوێژ وەرزشێکی جەستەیی پێویستە بۆ بەردەوامی تەندروستی مرۆڤ ئەو جوڵانەی کە نوێژخوێن لە نوێژدا ئەنجامیان دەدات لەهەستان و دانیشتن لەناتایابترینی ئەوەیە کە زانستی وەرزش پێی گەیشتووە بەتایبەتیش نوێژی تەراویح لە مانگی رەمەزانی پیرۆزداو سونەتەکانی شەوبێداری و بڕینی ڕێگای ماڵەوە تا مزگەوت و بەپێچەوانەوە.

٨. نوێژ چاودێرە بەسەر مرۆڤەوەو ئامرازێکە بۆ پارێزگاریکردن لە زیندوێتی و چالاکی و ڕاهاتنی لەسەر هەستانی زوو لەخەو بۆ پێشوازیکردن لە ڕۆژی نوێ بەنوێژی بەیانی و خۆئامادەکردن بۆ کاری ڕۆژانە، ئەو کەسەش نوێژ ناکات شەوان درەنگ دەخەوێت و بەیانیانیش درەنگ لەخەو هەڵدەستێت. بەڵکو لەناو خەوی تەمەڵیدا ڕۆدەچێت و زۆرجاریش لەبەجێگەیاندنی ئەرکە ڕۆژانەییەکانی دوا دەکەوێت، وێڕای تووش بوونی بەو نەخۆشیانەی کەلەئەنجامی کەمی جوڵەو لاوازی چالاکیەوە پەیدا دەبن.

٩. پابەندبوون بە بەجێگەیاندنی نوێژەکان لەسەرەتای کاتە دیاریکراوەکانیەوە هۆکارێکی یاریدەدەرە بۆ درێژی تەمەن، ئەو کەسە تەمەن درێژانەش کە لەژیانمدا بینیومن ئەوان بوون کە پابەندبوون بە کاتەکانی نوێژو هاتوچۆکردنی مزگەوتەوە، لەگەڵ فەرامۆش نەکردنی ئەرکە دنیاییەکانیشیان، لەو کەسە بە تەمەنانەش بۆ نمونە باپیرم محمد أمین جوانمێر (خوا لێی خۆش بێت) ١٢٠ ساڵ ژیا، ڕۆژانە نیو کاتژمێر پێش نوێژی بەیانیان لەمزگەوت ئامادە دەبوو. هەروەها رەچاوکردنی کاتەکانی نوێژ دەبێتە هۆی پارێزگاری لە تەندروستی و درێژکردنی ژیان.

١٠ .نوێژی بەکۆمەڵ ئامرازێکە بۆ تێکەڵ بوون و مامەڵەکردن لەگەڵ کەسە نزیکەکان و هاوڕێیان و دراوسێکان، چاوپێکەوتنی ڕوژانەش ئەگەر بۆ جارێکیش بێت لە پێنج کاتەکەی نوێژ ڕێگایەك دەبێت بۆ بەئاگابوونی بەردەوام لە کاروبارەکانیان و زانینی گرفتەکانیان

---

[1] ئەم وتەیە هی مامۆستا محمد عبدەیە رەحمەتی خوای لێ بێت.

پاشانیش بەشداریکردن لەچارەسەرکردنیدا، چونکە هەماهەنگی و هاریکاری لەسەر چاکە لەلوتکەی فەزیلەت و کارە باشەکاندایە کەوا قورئان فەرمانی پێدەکات و پێویستە ئەمانە لەمرۆڤدا هەبن. خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى وَلاَ تَعَاوَنُواْ عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾[1].

لقی دووەم: رۆژوو

رۆژو پەرستشێکی کۆنە پێش ئیسلامیش بوونی هەبوو لە شەریعەتەکانی پێشوودا، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[2]،بەڵکو لەلای هەندێك لە نەتەوەکانی تری غەیری ئەهلی کیتابیش بوونی هەبووە، چونکە لەم پەرستشەدا سودگەلێکی تەندروستی زۆر هەیە وێڕای سودە رۆحیەکانی، کەسی باوەڕدار وەك ئامرازێك ناسیویەتی لەئامرازەکانی نزیك بوونەوە لەخوا، کەسی بتپەرستیش وەك شێوازێك ناسیویەتی لەشێوازەکانی بژارکاری و پاککردنەوەی جەستەو وەرزش[3].

رۆژوش شتێکی فیترییەو مرۆڤ هەست بەوە دەکات کە پێویستی پێیەتی لەچەند ماوەیەکی بەدوایەك هاتوو یان جیادا ئەگەرچی شێوەکانی و کاتەکانی جیاوازین بەپێی جیاوازی سەردەم و نەتەوەکان.

سەرچاوەی حوکمەکانی رۆژویش قورئان و فەرمودەی پێغەمبەرو کۆڕای زانایان، قورئانیش حوکمەکانی رۆژوی لە سێ ئایەتی بەدوایەکدا هاتوودا باس کردوە ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ، أَيَّاماً مَّعْدُودَاتٍ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ وَأَن تَصُومُواْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ، شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِيَ أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُواْ الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُواْ

---

[1] المائدة : ٢

[2] سورة البقرة: الآية ١٨٣.

[3] الإسلام عقيدة وشريعة– محمود شلتوت (شيخ الأزهرىپێشوو):ص١٠٧.

اللَّـهَ عَلَـى مَـا هَـدَاكُمْ وَلَعَلَّكُـمْ تَشْـكُرُونَ﴾[1]،ئایـەتی یەکـەمیش پوختەیـەو ئایـەتی دووەم و سێیەمیش ئەو پوختەیـەیان ڕونکردۆتـەوە، هەنـدێك پێیـان وایـە ئـەم دوو ئایەتـە نەسـخی ئایەتی یەکەمیان کردۆتەوە ئەمەش بۆچونێکی بەتاڵ و تێکەڵکردنـە لـەنێوان ڕونکردنـەوەی پوختەو نەسخدا[2].

قورئان باسی لەحیکمەتی ڕۆژوو هەروەها بەرژەوەندی ئـایینی و دنیـایی کـردوە تێیـدا، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَـى الَّـذِينَ مِـن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[3](التقوى) بریتیە لـەو ووزە ڕۆحیـەی کـەوا کەسـی بـەڕۆژو بەدەسـتی دەهێنێت لەڕۆژوە ڕاستەقینەکەی و خۆپارێزی لەهەموو ڕەفتارێکی تاوانی و لەهەموو کارێك زیان بەمرۆڤ بگەیەنێت لەژیانیدا یان لەدوای مردنیدا.

لەوانەشە بوترێت زۆرێك لە نوێژخوێنان و بەڕۆژووەوانان هەن سڵ لە ئەنجامدانی تاوان و درۆکردن و خیانەت و کاری داوێن پیسی و ئـەو جـۆرە کارانـە ناکەنـەوە، وەڵامـی ئەمـەش لەخوارەوەیە:

ڕۆژوگرتن تەنها خۆگرتنەوە نیە لە خـواردن و خواردنـەوەو سـەرجێی خێزانـی، چـونکە ڕۆژووگرتن بەم مانایە ڕۆژووەوان ووزەی ڕۆحی دەست ناکەوێت ئەوەی کە ڕێگیری لێ بکات لە هەموو لادانێك و ڕەفتارێکی تاوانکاری، بەڵکو سەرچاوەی ئەم ووزەیە بریتیە لە ڕۆژو بەم سێ ئاست و پلەیەی خوارەوە:

پلەی یەکەم: خۆگرتنەوە لە خواردن و خواردنەوەو کاری سێکسی و هەموو ئەوەی چێژ دەبەخشێتە جەستە وەك جگەرەکێشان.

پلەی دووەم: ڕۆژووی پەل و ئەندامەکانی جەستەی مـرۆڤ ئـەویش گرتنـەوەیان لـەوەی کاری تاوانکاریان پێ ئەنجام بدرێت. بـۆ نمونـە ڕۆژووی دەسـتەکان ئەوەیـە درێـژ نـەکرێن بەرەو دوژمنکاری و دەستدرێژی کردنـە سـەر مـافی خـەڵك و، ڕۆژی قاچـەکانیش ئەوەیـە بەکار نەهێنرێن بۆ ئەو کارانەی کـە زیـان بەخـەڵك دەگەیـەنن بـەبێ پاسـاوێکی شـەرعی و،

---

[1] البقرة : ١٨٣-١٨٥

[2] بڕوانە دانراومان:التبيان لرفع غموض النسخ في القرآن:ل١١٣٦.

[3] البقرة : ١٨٣

ڕۆژوی زمانەکانیش ئەوەیە بگیرێتەوە لەهەموو قسەیەکی نارەواو باسکردنی خەڵك و، ڕۆژوی چاوەکانیش ئەوەیە بپارێزن لەسەیرکردنی نامەحرەم و، ڕۆژوی گوێیەکانیش گوێ نەگرتنە لەقسەی بەتاڵ و زیان بەخش بەخەڵك چونکە گوێگرتن بۆ نمونەی ئەم قسانە و بێدەنگ بوون لەئاستیاندا وەك ڕازیبوونە پێیان و، ڕێسا شەرعیەکەش دەڵێت: (السكوت في معرض الحاجة بيان)[1].

پلەی سێیەم: ڕۆژووی غەریزە ناوخۆییەکان (دەرونیەکان)، کە سەرچاوەی خراپەن، ڕۆژووگرتنیشیان بریتیە لە گرتنەوەیان لە ڕەزیلەتە دەروونیەکان وەك کینەو خۆپەرستی و زۆرداریی و خۆبەزلزانی و ڕقی بێ پاساو و شتانی لەو جۆرە.

ئەگەریش ڕۆژووەوان ئەم سێ پلەیەی لەماوەی مانگی ڕەمەزان لەخۆیدا کۆکردەوە ئەوا بەدڵنیاییەوە ئەو ووزە ڕۆحیە بەدەست دەهێنێت کەوا قورئانی پیرۆز جەختی لێدەکاتەوە لەئایەتی (١٨٣)دا ئەم ووزەیەش بریتیە لە حیکمەتی ڕۆژو، وێڕای سودە تەندروستی و هاریکاریەکانی لەکاتی هەستکردن بە برسێتی.

ئەوەش پەنا بۆ غەیری خوا دەبات بەمەبەست و بۆ هاناپێبردن ڕۆژووی قەبوڵ نیە، هەروەها ئەوەی سەیری ناموس و شەرەفی خەڵك دەکات بەمەبەستی خراپ ئەویش ڕۆژووی قەبوڵ نیە، هەروەها ئەوەی باسی خەڵك بەخراپە دەکات یان گوێ لەو قسانە دەگرێت و بێدەنگ دەبێت ڕۆژووی بۆ حساب ناکرێت، هەروەها ئەوەی کە لەدڵیدا ڕق و کینەو ئیرەیی و ئەو شتانە هەڵ دەگرێت ئەویش بەهەمان شێوە ڕۆژوی قەبوڵ نابێت، ئەگەریش ڕۆژو نەما ئەوا ووزە ڕۆحیەکەش بوونی نامێنێت بەهۆی نەمانی هۆدارەکە بەنەمانی هۆکەی.

بەوپێیەش کە باسمانکرد ئەوا مانگی ڕەمەزانی پیرۆز خولێکی ساڵانەیە موسڵمانان پەیوەندی پێوە دەکەن بۆ پڕکردنەوەی ووزە ڕۆحیەکانیانوەك خولە ڕاهێنانیە سەربازیەکان بۆ بەهێزکردنی زانیاریەکان و کارە سەربازیەکان و وەك خولە کارگێڕیەکان بۆ نوێکردنەوەی شارەزاییە کارگێڕیەکان و بەهێزکردنیان.

---

[1] مادەی٦٧ لەگۆڤاریالأحكام العدلية : "لا ينسب إلى ساكت قول والسكوت في معرض الحاجة بيان".

جێباسی دووەم:
پەرستشە داراییە پوختەکان

ئەوانیش زەکات و بەخشینە لەپێناو خوادا واتە بەرژەوەندی گشتی.

لقی یەکەم: زەکات:

زەکات رێژەیەکی سەدییە خوای گەورە فەرزی کردوە لەسەر دەوڵەمەندەکان لەپارەو سامانێکی دیاریکراوداو بەمەرجگەلێکی تایبەتی بۆ پڕکردنەوەی پێداویستی ئەوانەی نەداران.

ئیسلام دان بە هەژاری و نەداری و سوالکردن و تەمەڵیدا نانێت، بەڵکو داوا لەهەموو کەسێك دەکات کە دەتوانێت ئیش بکات دانەنیشێت و کاربکات و هەوڵ بدات بۆ پەیداکردنی رزق و رۆزی تا بتوانێت ژیانی خۆی و خێزانەکەی دابین بکات.

ئیسلام ئایینی کارکردنەو گوتەی کارو هاوواتاکانی لە (٣٥٦)ئایەتی قورئانیدا هاتوون ئەمەش بەڵگەیەکە لەسەر ئەوەی کە ئیسلام تەواو بایەخ بەکارکردن دەدات و جەختی لێدەکاتەوە، ئەگەریش موسڵمانان کاریان بەم ئایەتە بکردایە ئەوا لە لوتکەی شارستانیەتی مرۆییدا دەبوون لەهەموو کات و شوێنێکدا.

بەڵام ئەوەی ناتوانێت کاربکات بەهۆی نەتوانایی یان پیرییەوە یان نەخۆشیەوە یان بە هەر هۆکارێکی تر، ئەوا کێشانی خەرجی ئەرکێکە لەسەر خزمە دەوڵەمەندەکانی، ئەگەریش خزمی نەبوو یان هەبوو بەڵام دەوڵەمەند نەبوون ئەوا خەرجی دەکەوێتە سەر دەوڵەمەندەکان کە خزمی نەبن، ئەم خەرجی یان نەفەقە کێشانەش دوو جۆرە:

یەکەمیان ئارەزومەندانەیە، رێژەکەی و بڕەکەی دیاری نەکراوە، هەروەها ئەو پارەیەش دیاری نەکراوە کە لێی دەبەخشێت، ئەمەش پێی دەوترێت بەخشین (الانفاق) لەپێناو خوادا، قورئانیش لە (٧٢) ئایەتی قورئانیدا فەرمانی پێکردوە، ئەوانەش بەهەڵەدا چوون کە پێیان وایە ئایەتەکانی (الانفاق) بە ئایەتی زەکات نەسخ بوونەتەوە، چونکە بەخشین ئەو مەرجانە لەخۆناگرێت کە زەکات لەخۆی دەگرێت، بۆیە هیچ دژیەك لەنێوانیاندا نیە تا بە نەسخ چارەسەر بکرێت.

جۆری دووەمیش ناچاری (لجباری)ە، ئەگەر ئەوەی زەکاتی لەسەرە نەیدات ئەوا لەلایەن دەسەلاتی شەرعی بەرپاوە ناچار دەکرێت بیدات و ئەم کارەش دەزگایەکی کارگێری ڕێکخراو پێی هەڵدەستێت لەسەر فەریزەی (جبایە) دەوەستێت، زەکاتیش لاناچێت بەمردنی ئەو کەسەی لەسەری واجب بووە، بەڵکو پەیوەست دەبێت بەمیراتەکەیەوە، لای هەندێك لەفەقیهەکانیش[1] قەرزی زەکات پێش قەرزی خەڵك دەکەوێت، چونکە قەرزی خوا لەپێشترە بدرێتەوە، لای هەندێکی تریش قەرزی خەڵك پێش دەکەوێت، لای هەندێکیش پێیان وایە زەکات پەیوەست دەبێت بەو شتە (عین)ەوە کە زەکاتی لێ دەکەوێت فرۆشتنی ئەم (عین)ەش پوچەڵ دەبێتەوە هێندەی ئەو زەکاتەی کە تێیدا واجب بووە.

ئەو ئایەتانەی کە جەخت لەزەکات دەکەنەوە زۆرن، لەوانەش:﴿وَأَقِيمُواْ الصَّلاَةَ وَآتُواْ الزَّكَاةَ﴾[2]. ووشەی زەکاتو هاوماناکانی (الزکاة) لە (٣١) ئایەتی قورئانیدا هاتووە لەوانە: ﴿وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ﴾[3]، هەروەها: ﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً﴾[4] هی تریش.

فەرمودەی زۆریش هەن جەخت لەوە دەکەنەوە کە لەقورئانی پیرۆزدا هاتوون لەحوکمەکانی زەکات کە لێرەدا بوار نیە باسیان بکەین چونکە ئێمە باس لە فەلسەفەی زەکات دەکەین وە لەبەرئەوەی ولجب بوونی زەکات لەئیسلامدا لەبەڵگەنەویستەکانە.

لەقورئاندا دیاریکردنی ئەو پۆلانە هاتووە کە زەکاتیان پێ دەشێت خوای گەورە دەفەرموێت : ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاء وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللّهِ وَاللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾.[5]

وەك لەم ئایەتە قورئانیشەدا هاتووە ئەوانە هەشت پۆلن وەك لەخوارەوە ڕونکراوەتەوە:

---

[1] کابن حزم الظاهري، المحلی: ٦/٨٧.
[2] سورة البقرة: الآية ٤٣ والآية ٨٣.
[3] سورة المعارج: الآية ٢٣.
[4] تطهرهم وتزكيهم بها سورة التوبة: الآية ١٠٣.
[5] سورة التوبة: الآية ٦٠.

١، ٢ کەم دەرامەتەکان و نەدارەکان (الفقراء والمساکین): یەکەم پۆلێك کە قورئان باسی کردوە لەوانەی زەکاتیان پێ دەشێت بریتیە لە هەژاران و کەم دەرامەتان، ئەم دوو وەسفەش ئاماژە بە پێویستیەکی ڕاستەقینە دەکەن بۆ ئەوەی هەڵدەستێت بە بژێویی و پڕکردنەوەی پێویستی، هەژارییش دژی دەوڵەمەندیە، هەژاریش ئەوەیە کە دەوڵەمەند نەبێت، بەم پێیەشە هەژار ئەو کەسەیە دەرامەتی هەیە بەڵام بەشی پڕکردنەوەی پێداویستی و بژێوی خۆی و ئەوانە ناکات کە ئەم بژێویان بۆ دابین دەکات، نەداریش ئەوەیە کە هیچ شتێك شك نابات وەك سەرچاوەیەك بۆ بژێوی، بەپێچەوانەی ئەمەشەوە وتراوە، کە (مسکین) ئەو کەسەیە ئەوەندەی نیە بەشی بژێویی بکات، (فقیر)یش ئەوەیە هیچ شتێك شك نابات. گرنگ ئەوەیە هەردوکیان شیاوی پێدانی زەکاتن.

٣.**ئەوانەی کاری لەسەر دەکەن:** واتە ئەو فەرمانبەرانەی کە ڕادەسپێرێن بەکۆکردنەوەی زەکات و دابەشکردنی، وەك ئەوەی لەسەرەتای ئیسلامدا هەبوو هەروەها لەو سەردەمانەدا کەوا کاریان بەم سستەمە کردوە لەچاخی زێڕینی ئیسلامیدا، بەڵام ئازادی بەجێ هێڵراوە بۆ ئەوەی کە زەکاتی لەسەر واجب دەبێت کە چۆن دابەشی بکات، بۆیە ئەم پۆلە لابران لەبازنەی ئەوانەی زەکاتیان پێ دەشێت، کەی ئەو سستەمەش گەڕایەوەو کاری پێکرا، ئەوا کارکردنیشی دەگەڕێتەوە، ئەمەش لەبابی وەستانی کارکردن بەدەقێك بەهۆی نەبوونی بابەتەکەیەوە نەك لەبابی نەسخەوە.

٤.**المؤلفة قلوبهم: (دڵڕاگیراوەکان)** ئەمانە ئەو موسڵمانە باوەڕ لاوازانە بوون ترس هەبوو هەڵگەڕێنەوە لەئیسلام ئەگەر پێیان نەبەخشرێت، هەندێکی تریش پێیان وایە ئەمانە ئەو دەوڵەمەندانە بوون کە ترس هەبوو لەدژی بڵاوکردنەوەی ئیسلام بوەستنەوە، چونکە بەرژەوەندیەکانیان زیانی پێ دەگەیشت بەهۆی جێبەجێکردنی سستمی ئیسلامیەوە، بۆیە بەبەشێك لەزەکات قەرەبوو دەکرانەوە بۆ ئەوەی دڵیان ڕابکێشرێت، لەهەردوو ئەگەرەکەشدا خەرجکردنی زەکات بۆ ئەم توێژە ڕاگیرا بەهۆی نەمانی هۆکارەکەیەوە لەوکاتەوە عومەری کوڕی خەتتاب فەرمووی: (ئێمە دڵمان ڕاگیر دەکرد کاتێك ئیسلام لە لاوازیدا بوو، بەڵام ئێستا ئیسلام بەهێزە بووەو، پێویستمان بە دڵڕاگیرکردن نیە). ئەمەش هەروەها لەبابی نەسخ نیە بەڵکو لەبابی سوڕانی حوکمە لەگەڵ هۆکارەکەی بە بوون یان نەبوونی. من پێم وایە پێویستە بگەڕێینەوە بۆ کارکردن بە قورئان، چونکە مژدەدەرەکان

مادە بەکاردەهێنن بۆ بە مەسیحی کردن هەروەها پێویستە لەسەر موسولمانان زەکات بدەنە خەلکانی ناموسولمان بۆ ئەوەی رابکێشرێن بۆ ئەوەی ببنە موسلمان.

٥.**قەرزارەکان**: ئەو کەسانەن کە تووشی قەرزاری هاتوون بەهۆی لەئەستۆگرتنی دەرئەنجامی دارایی هەندێك لە بەرژەوەندی گشتیەکان وەك ئاشتەوایی نێوان دوو لایەن و بونیادنانی دامەزراوەکان کەوا کەلکی گشتیان تێدایە یان بەهۆی بێبازاری بازرگانیەکەیان یان کارگەکانیان کەوا کەلکی گشتتی تێدا هەبوو. ئەوانە لەم پۆلە دانانرێن کە تووشی مایەپووچی هاتوون بەهۆی خراپ مامەلەکردنیانەوە.

٦.**کەسی گەریدەو غەریب**: مەبەست پێی ئەو گەشتیارەیە کە لەولاتی خۆی دابراوە یان مال و سامانەکەی لێی دورکەوتۆتەوە و پێویستی بە پارە هەیە بۆ تەواوکردنی کارەکەی و گەرانەوە بۆ ولاتەکەی هەروەها ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کە لەولاتەکانیانەوە گەشت دەکەن بۆ دەرەوە بۆ چارەسەرکردنی پزیشکی و لەرووی داراییەوە بێتوانان.

٧. **بۆ ئازادکردنی کۆیلە**: ئیسلام رێگای زۆری داناوە بۆ نەهێشتنی دیاردەی کۆیلایەتی لەو رێگایانەش تەرخانکردنی برێك لەزەکاتە بۆ کۆیلە و کەنیزەکەکان بۆ ئەوەی بدرێتە خاوەنەکەی لەبەرامبەر ئازادکردنیاندا، ئەم پۆلەش ئێستا نەماوە بەهۆی نەمانی کۆیلایەتی بەشێوەیەکی فەرمی، ئەم نەمانەش ئامانجی ئیسلام بوو، چونکە ئیسلام هەندێك ئەحکامی سەبارەت بەکۆیلە دانابوو ئەمەش بۆ قۆناغی گواستنەوەو، کاتێکیش ئەو ماوەیە کۆتایی هات ئیدی سستمی کۆیلایەتیش بۆ هەمیشەیی کۆتایی هات. ئەمەش بە نەسخکردنەوەی ئەو ئایەتانە نایەت بەلکو کارکردن پێیان کۆتایی هاتووە بەهۆی کۆتایی هاتنی ئەو مەبەستەی کە لەپێناویدا دارێژرابوو.

٨. **لەپێناو خوادا**:لەهەر کوێیەکدا ئەم گوزارشتە هاتبێت مەبەست پێی بەرژەوەندی گشتی بووەو کورت ناکرێتەوە لە کەسێکی دیاریکراو یان دەستەیەکی دیاریکراودا،بەرژەوەندیە گشتیەکانیش وەك مزگەوتەکان و نەخۆشخانەکان و قوتابخانەکان و بونیادنانی پردو جیهادکردن لەپێناو بەرگریکردن لەئاین. ئەوەش پێی وابێت کە مەبەست پێی مرۆڤی سروشتیە ئەوا هەلەی کردوە، بەلکو لەهەرکوێیەك گوزارشتی لەپێناو خوادا هاتبێت چ لەقورئان یان فەرمودەی پێغەمبەردا (د.خ) ئەوا مەبەست پێی بەرژەوەندی

گشتی بووە. کورتکردنەوەی بەرژەوەندی گشتیش لە جیهاندا هەڵەیەکە هەندێك لەفەقیهەکان تێی کەوتوون.

شیاوی باسە زەکات دەکرێت لەلایەن کەسی زەکات دەرەوە بدرێت بەهەر کەسێك کە نەفەقەی لەسەری واجب نەبێت، بۆ نمونە ئافرەت دەتوانێت زەکات بداتە مێردە کەم دەستەکەی لای هەموو فەقیهەکان جگە لە (ظاهرية)کان نەبێت کە پێیان وایە نەفەقەی مێردی هەژار لەسەر هاوسەرەکەی پێویست دەبێت.

زەکات حوکم و سودی گرنگی هەیە لەوانەش:

١.نەهێشتنی تاوانە ئابورییەکان، فەلسەفەی تەشریعاتە تاوانییەکان سەلماندویەتی کە لە گرنگترین هۆکارەکانی ئەنجامدانی تاوانەکان– بەشێویەکی تایبەتی تاوانە ئابوریەکان– هۆکاری هەژاری و بوونی پێویستیە، بۆیە پڕکردنەوەی پێداویستی ئەو کەسانەی کە هەژارن لەڕووی مادییەوە لەدیاردەی لادان بەرەو کرداری ڕەفتاری تاوانکاری کەم دەکاتەوە، بۆیە خەلیفەکانی ڕاشیدین ئایەتی ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُواْ أَيْدِيَهُمَا﴾[1]، جێبەجێ نەکردووە، بەسەر ئەوانەدا کە تاوانی دزیکردنیان ئەنجام دەدا لەژێر فشاری پێویستی و هەژاریدا، دەگێڕنەوە کە عومەری کوڕی خەتتاب لەساڵی برسیەتیدا ووتویەتی : لەبڕینی دەستدا پارێزگاری لەماڵ و سامانەکان دەکرێت وە لە نەبڕینیدا پارێزگاری لەرۆحەکان دەکرێت، پاراستنی ڕۆحەکانیش لەپێشترە لەڕەچاوکردنی پاراستنی سەرەوەت و سامانەکان.

٢.دروستکردنی سۆزو خۆشەویستی لەنێوان هەژاران و دەوڵەمەندەکاندا، ئاشکرایە ئیرەیی غەریزەیەکی مرۆییە، ئەگەر پوختەکردنی دەروون بەسەریدا زاڵ نەکرێت بەشێوەیەکی تایبەتی ئیرەیی هەژاران لەبەرامبەر دەوڵەمەندەکاندا، چونکە هەژار کاتێك دراوسێ دەوڵەمەندەکەی دەبینێت لە لوتکەی خۆشگوزەرانیدا دەژی و، ئەویش لەژیانێکی سەخڵەت و کولە مەرگیدا دەژی، ئەوا غەریزەی ئیرەیی پاڵی پێوە دەنێت بۆ ڕەفتاری تاوانکاری بەشێوەیەکی گشتی و، بۆ دەستدرێژیکردنە سەر ئەم دەوڵەمەندە بەشێوەیەکی تایبەتی، ئەگەریش دەوڵەمەندەکە ڕێژەیەکی دیاریکراو بەپێی شەرع لەماڵەکەی دایە

[1] المائدة : ٣٨

هەژارەکە، ئەوا بەسەر ئاگری کینەو ئیرەییدا زاڵ دەبێت و، خۆشەویستی و لێك نزیك بوونەوە لەنێوانیاندا جێگەی ناتەبایی و لەیەك دورکەوتنەوە دەگرێتەوە، بەڵکو هیواخوازە سامانەکەی زیاتر بکات لەبری ئەوەی هیوا بخوازێت کە نازو نیعمەتەکەی لەناوبچێت و نەمێنێت، چونکە هەست دەکات کە لەو زیادکردنە ئەویش پشکێکی بەردەکەوێت، وە هاوەڵ و بەشداریەتی لەسنوری ئەو رێژەیەدا، بۆیە بە زیادبوونی سامانە داراییەکەی پشکی ئەمیش زیاد دەکات و بەکەم بوونیشی کەم دەکات.

٣. تەسك بوونەوەی چێوەی ئەو جیاوازیە زۆرەی لەنێوان دەوڵەمەندەکان و هەژارەکاندا هەیە لەسستمی چینایەتی بێزراودا،بەپێدانی زەکاتیش هەژار پلەیەك سەردەکەوێت بەرەو ژیانێکی رێزدارو دەوڵەمەندیش پلەیەك لەخۆشگوزەرانی و بەفیرۆدان دێتە خوارەوە، بەشێوەیەکی پلەبەندیش نزیك دەبنەوە لەئاستی گوزەران، ئەگەر یەکسان نەبن.

٤.پاکژکردنەوەی دەرونی دەوڵەمەندەکان لە رەزیلەتی ملهوریی، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا﴾[1]، ملهورییش لەسیفەتەکانی رەزیلەتە کەبەهۆی دیاردەی دەوڵەمەندییەوە دروست دەبێت، وەك خوای گەورە دەفەرموێت :﴿كَلَّا إِنَّ الإنسان لَيَطْغَى أَن رَّآهُ اسْتَغْنَى﴾[2].

٥- زەکات لەنیعمەتی کەسی بەخشەر زیاد دەکات، چونکە سوپاسکردنی نیعمەتە، لەزیادکردنی شوکریشدا نیعمەتیش زیاد دەکات، بەپێی ئەو پەیمانەی خوای گەورە خۆی داویەتی کە دەفەرموێت :﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾[3].

زەکات دەستبەرێکی کۆمەڵایەتیە، سستمی زەکاتیش لەئیسلامدا بەیەکەم یاسادانانی رێکخراو دادەنرێت لەجیهاندا[4] لەپێناو دەستەبەرێکی کۆمەڵایەتیدا، پشت بە خەیرو بەخشینە تاکی و ئارەزومەندیەکان نابەسترێت، بەڵکو لەسەر مافی نەدارەکان دەوەستێت کە فەرزو واجبە لەسەر دەوڵەمەندەکان لەماڵ و سامانەکانیاندا، هەروەها گەرەنتیکردنی

[1] سورة التوبة: الآية ١٠٣.

[2] سورة العلق: الآية ٦،٧.

[3] سورة ابراهيم: الآية ٧.

[4] بروانە:مشكلة الفقر وكيف عالجها الإسلام– د. يوسف القرضاوي: ص١٠٧.

بەدیهاتنی ئەوەی پێویست و بەسە بۆ هەر نەدارێك، بەس بوون لەخواردن و جلوبەرگ و هەموو پێداویستیەکانی ژیانی هەژارو ئەوانەی خەرجیان لەسەر ئەم هەژارە هەیە بەبێ دەستبلاوی و دەستگرتنەوە، ئەمەش تەنها بۆ موسڵمانەکان نیە، بەڵکو هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە لەسایەی دەوڵەتەکەیاندا دەژین لەغەیرە موسوڵمانەکان. دەستەبەرەی کۆمەڵایەتیش یاسا دانراوەکان نەیانناسیوەو کاریان پێنەکردووە تەنها لەناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا نەبێت، یەکەم روخساری فەرمیشی لەساڵی ١٩٤١دا بوو، کاتێك بەریتانیا و ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە پەیماننامەی ئەتلەنتیدا لەسەر ئەوە رێکەوتن کە پێویستە دەستەبەری کۆمەڵایەتی بۆ تاکەکان فەراهەم بکرێت[1] ولاتانیش بیریان لە دەستەبەری کۆمەڵایەتی نەکردوە تەنها دوای جەنگی جیهانی دووەم نەبێت، دوای بەرپابوونی شۆرشە ناوخۆییەکان بەهۆکاری ئابوری و، دوای بلاوبونەوەی فەلسەفە کۆمۆنیستی و سۆشیالیستیەکان لەجیهاندا.

٧. پاکژکردنەوەی دەروونەکان لەنەخۆشی چروکی و بەخیلی و ڕاهێنانی موسڵمان لەسەر بەخشین و دەست گوشادی جگە لەبواری زەکات لەکاتی پێویستیدا، چونکە لەگرنگترین مەبەستەکانی شەریعەتی ئیسلامی لەبواری هاریکاریکردن لەسەر چاکە، بریتیە لەهاوبەرپرسیارێتی و بوونە دەستبەری ئابوریە، بەهۆی ئەوەی هەر کارێك مرۆڤ پێی هەڵدەستێت لەسەر تەندروستی تەواوەتی دەوەستێت، ئەویش لەسەر خۆراکی تەواوەتی دەوەستێت.

٨. پارێزراوبوونی ئەوەی کە زەکات لەماڵەکەی دەدات، چونکە زەکات ماڵ پارێزراو دەکات لەچاوپیسی و دەستدرێژی خراپەکاران و تاوانباران بۆی، وەك پێغەمبەر (د.خ) دەفەرموێت: (بەزەکاتدان ماڵەکانتان بپارێزن و تیماری نەخۆشەکانتان بکەن بە بەخشین و بە دۆعاو پاڕانەوەش بەرپەچی بەلاو موسیبەت بدەنەوە)[2].

[1] بڕوانە: الدکتور صادق مهدي، الضمان الاجتماعي: ص١٢٦.
[2] الطبراني لە (معجمە الکبیر)گێڕاویەتەوە: ١٠/١٢٨ (بەژمارە ١٠١٩٦).

سیاسەتی ئابوری ئیسلامی لەدابەشکردنی زەکاتدا:

لەئیسلامدا ڕێپێدراو نیە ئازادی خەملاندنی زەکاتی ماڵەکانیان و دابەشکردنی بەوویستی خۆیان بۆ دەوڵەمەندەکان بەجێ بهێڵرێت، چونکە ئەم شێوازە لەوانەیە سەلامەت و دروست نەبێت و ئامانجەکانی زەکات نەهێنێتە دی، کە ئەویش بنبڕکردنی هەژاری و بەرتەسکردنەوەی سیستمی چینایەتیە لەکۆمەڵگەدا، بەڵکو پێویستە خەملاندن و کۆکردنەوەو دابەشکردن لەلایەن دەوڵەتەوە ئەنجام بدرێت، دەبێت لەهەر دەوڵەتێکی ئیسلامیشدا وەزارەتی زەکات هەبێت، چونکە بایەخی کەمتر نیە لە ئەوقاف لەڕووی دەرامەت و خەرجیەکانەوە، هەروەها دەبێت دەوڵەمەندەکان ناچار بکرێن سستمی زەکات جێبەجێ بکەن بەوشێوەیەی کە لەسەردەمی پێغەمبەر (د.خ) و خەلیفەکانی ڕاشیدیندا جێبەجێکراوە، هەروەها پێویستە هێز بەکار بهێنرێت لەدژی ئەوانەی کە زەکات نادەن، هەروەك چۆن خەلیفەی یەکەم ئەبوبەکری صدیق ئەو کارەی کرد.

بەڵام چۆنیەتی دابەشکردنی زەکات بەسەر هەژارو نەداراندا، ئەوا دەبێت بەو شێوازە نەبێت کە پێدەرانی زەکات دەیکەن بەوەی بڕێك پارە دەدەنە هەژار، کە هیچ شوێن ناگرێت و سکی تێر ناکات، بەڵکو دەبێت بڕێك لە پارەی زەکات بدرێتە هەژاران و نەدارەکان، کە بەس بێت بۆ ئەوەی وەك سەرمایە وەبەری بهێنێت و قازانج و داهاتەکەی بۆ خۆی و بۆ ئەوانە خەرج بکات کە نەفەقەیان لەسەر ئەمە، لەگەڵ هێشتنەوەی سەرمایەکەدا بۆ ئەوەی لەئایندەشدا بەهەژاری و نەداریی نەمێنێتەوە. بەمشێوەیەش دەکرێت هەر ساڵێك هەژاریی کۆمەڵێك لەهەژاران و نەدارەکان چارەسەر بکرێت، پاشانیش دەکرێت دیاردەی هەژاری و سواڵکردن بەشێوەیەکی پلەبەندی نەهێڵرێت.

جیاباسی سێیەم:
ئەو پەرستشەی کە پێکدێت
لە سامان و کۆششە جەستەییەکان

شەریعەتی ئیسلامی لەتەمەندا یەکجار حەجی فەرز کردووە، لەسەر هەر کەسێك کە توانای دارایی و جەستەیی و عەقڵیی هەبێت، وێڕای فەراهەمبوونی لایەنی ئاسایشی رێگا، هەموو ئەم توانستانەش لەژێر ئەم ئایەتەی خوای گەورەدا کۆبونەتەوە کە دەفەرموێت: ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلاً﴾[1].

ئەگەریش یەکێك لەو توانستانە فەراهەم نەبوو ئەوا حەج فەرز نابێت، بەڵام کەسی نەتوانا بەهۆی بەتەمەنی و نەخۆشییەوە دەتوانێت کەسێك بەنوێنەری ئەو حەجی بۆ بکات، ئەگەر توانای دارایی هەبوو، وێڕای ئەوەی ئامانجە کەسییەکان کە خوازراون لەم پەرستشە بەتەواوەتی بەدی نایەن، بەڵام ئەوەی هەمووەکەی بەدی نایەت زۆرەکەشی واز لێناهێنرێت.

بۆ زانینی پایەکان و مەرجەکانی و بەتاڵکەرەوەکانی حەج، دەکرێت سەیری سەرچاوە فیقهیەکان بکرێت، چونکە بابەتی توێژینەوەکەمان بەتەنها فەلسەفەی حوکمەکانە.

حەجیش چەکی لێخۆشبوون نیە وەك زۆرێك لەموسوڵمانان پێیان وایە، بەڵکو پایەیەکە لەپێنج پایەکانی ئیسلام، بەتەنهاش ئەوە بەس نیە، هەروەك چۆن حەج پسولەی چوونە ناو بەهەشت نیە، بەڵکو ئامرازێکە بۆ لێخۆش بوون لەگوناهەکان و تاوانەکان کە بە دەستدرێژیەك دادەنرێن بۆ سەر مافەکانی خوای گەورە، بەڵام مافەکانی خەڵك ئەوا لاناچن تەنها بەپێدانەوەی ئەو مافانە نەبێت ئەگەر هاتوو مافەکان دارایی بوون، یان ئەستۆ پاکی لەلایەن خاوەن مافەکەوە، ئەگەریش کەسێك بڕێك پارە لەئەستۆیدا بوو یان سامانێکی ماڵێنەیی لابوو کە هی خۆی نەبوو، هەڵگرتن و

---

[1] سورەتی آل عمران: الآیة ٩٧.

گلدانەوەی بەنسبەت ئەوەوە ناڕەوا بوو، ئەوا بەحەجکردن ئەستۆی پاك نابێتەوەو بەرپرسیارێتی لەسەر لاناچێت لەبەرامبەر ئەو مافە کەسیە یان سامانی مالّینەیە، بەلّکو پێویستە لەسەری ئەوەی لەئەستۆیدایە بیگێڕێتەوە یان کەسی قەرزدەر لێی خۆش بێت، بەو مەرجەی قەرزدەرەکە عاقلّ و پێگەیشتوو بێت و گەشتبێتە ئەو تەمەنەی کە بتوانێت مامەلّە بەمالّ و سامانی خۆیەوە بکات. هەروەها پێویستە لەسەر ئەو کەسەی ئەمانەتێك لەئەستۆیدایە بیگێڕێتەوە ئەگەر هاتوو ئەو لەئەستۆییە پاساوێکی شەرعی نەبوو.

هەرکەسێکیش بەووتەیەك هێرشی کردە سەر یەکێکی تر وەك ئەوەی بەخراپ باسی کرد یان غەیبەتی کرد یان جنێوی پێدا یان هەر شتێکی تری لەو شێوەیە، ئەوا بەحەجکردن ئەستۆی پاك نابێتەوە بەلّکو پێویستە لەسەر کەسی بەرامبەر، واتە ئەوەی دەستدرێژی کراوەتە سەر لێی خۆش بێت.

ئەوەش دەستدرێژی کردە سەر کەسێکی تر بەکردار وەك کوشتن و بریندارکردن و ئازارپێگەیاندن، ئەوا بە بەحەجکردن بەرپرسیارێتیەکەی لاناچێت، بەلّکو پێویستە ئەگەر بەئەنقەست بوو دەبێت بەهەمانشێوە تۆلّەی لێ بکرێتەوەو ئەگەریش بەهەلّە بوو دەبێت خوێن بایی بدات یان ئەوەی خاوەن مافەکە لەمافی خۆی خۆش دەبێت.

بەلاّم ئەگەر کەسێك مافێکی خوای گەورەی فەوتاند وەك هەلّگەڕانەوە یان خواردنی مادەی هۆشبەرو شتانی تری حەرام، ئەوا وازی لە ئەرکێك هێناوە لە پەرستشەکان بەبێ هیچ بیانویەکی ڕەوا، بەرپرسیارێتیەکەی بەتەویەکردنێکی دروست لەسەری لادەچێت، حەجکردنیش لەبەر خوا وەك تەویەکردنێك وایەو بەوە بەرپرسیارێتیەکەی لەسەر نامێنێت ئەگەر خوا وویستی لەسەر بێت.

حەجیش بایەخێکی ئایینی و دنیایی هەیە و حیکمەتی تێدایە، کە زۆر گرنگترە لەوەی موسولّمانان وێنای دەکەن لە دەرئەنجامەکانی حەج لەو حیکمەتانەش:

حەج کۆنگرەیەکی سالآنەیە لەبواری هاریکاری و دەستبەرکردنی یەکتری لەنێوان گەلانی ئیسلامیداو، شەریعەتی ئیسلامیش سێ کۆبونەوەی بۆ موسلّمانان داناوە:— کۆبونەوەی ڕۆژانە، کۆبونەوەی هەفتانە، کۆبونەوەی سالآنە.

أ- **کۆبونـەوەی ڕۆژانـە**: پێویسـتە لەسـەر دانیشـتوانی گـەڕەك یـان گونـد نوێـژی بەکۆمەڵ لە مزگەوتدا ئەنجا بدەن ئەگەر بۆ جارێکیش بێت لەڕۆژێکدا ئەگـەر هـیچ بیانویەکی نەبوو، ئـەوەش بەمەبەسـتی ئاگاداربوون لـە گرفتـەکانی کەسـانی تـر لەدانیشتوانی گەڕەکەکە یان گوندەکە، بەشدایکردنیش بـەپێی توانـاو دەسـەلاتی خـۆی لەچارەسـەکردنی ئـەو گرفتانـەدا، ئەمـەش وەك جێبـەجێکردنێکی ئـەو فەرمانەی خوای گەورە وایە کە دەفەرمویێت:﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى﴾[1].

نوێژی جەماعەتیش سوننەتێکی جـەخت لێکراوە لەبـەر حیکمـەتی هاریکـاری و دەستبەری یەکتری، ئەگەریش ئـەو حیکمەتـەی تێدا نـەما ئـەوا هـیچ جیاوازیـەك نابێت لەنێوان نوێژ لەمزگەوت و نوێـژ لـەناو ماڵدا، چـونکە هـەموو شـوێنێك هـەر زەوی خوایەو خواش لەهەموو شـوێنێکدا بـوونی هەیـە، بـەڵکو پـیرۆزی مزگـەوت حیکمەتەکەیەتی ئەو هاریکاری و هاوکاری کردن و یارمەتیدانەیە لەنێوان ئەوانـەدا کە ئامادەی مزگەوت دەبن.

ب-**کۆبونەوەی هەفتانە**: پێویسـتە لەسـەر دانیشـتوانی شـار نوێـژی هـەینی ئـەنجام بدەن لەبەر هەمان ئەو هۆکـارەی باسمـان کـرد لـەهاریکاری و هاوکاریـە لـەنێوان نوێژخوێنانــداو بەشــداریکردن لەچارەســەرکردنی گرفتــەکانی ئــەوانی تــر لەدانیشـتوانی شـارەکە، پێویستیشـە وەك هەنـدێك لـە فەقیهـەکان دەڵـێن (وەك شافیعیەکان)، نوێژی هەینی لەیەك شوێندا ئەنجام بـدرێت لەشـاردا، نابێـت بـەبێ بیانویەکی قەبولکراو لەچەند شـوێنێکی شـارێکدا نوێـژی هـەینی ئـەنجام بـدرێت، چونکە فەلسـەفەی ئـەم نوێـژە بریتیـە لـەهاوکاری و دەسـتبەری یـەکتر لـەنێوان دانیشـتوانی هـەموو شـاردا، لەسـەر ئەمـەش پێویسـتە دەوڵـەت هەسـتێت بـە بونیادنـانی مزگـەوتێکی گـەورە لەناوەڕاسـتی شـاردا کـە بەشـی ئامـادەبوونی زۆرترین ژمارەی مومکین بکات بۆ بەدیهاتنی حیکمـەتی نوێـژی هـەینی، ئـەوەش بەشداریکردنە لەچارەسـەرکردنی ئـەو گرفتانـەدا بەنسـبەت ئـەوەوە کـە تووشـی دێت. بەڵام وتاری هەینی ئەوا پێویستە چارەسەرێکی ئایینی پێشکەش بکـات بـۆ

---

[1] سورەتی التوبة: الآیة ٢.

گرفتێك لەگرفتەکانی ڕۆژ یـان گرفتـە هەنوکەییـەکان و نابێـت وتـارێکی دووبـارەو سواو بێت و خەڵك سەدان جار بیستبێتیانەوە وەك هەندێك لەوتارخوێنـەکان ئـەم کارە دەکەن.

ج- **کۆبونـەوەی سـاڵانە**: بـۆ هـەموو وڵاتـان و گـەلانی ئیسـلامی دەبێـت، ئـەم کۆبونەوەش گەورەترین کۆنگرەی ئیسلامیە کە تێیدا نوێنەرانی وڵاتـان و گـەلانی ئیسـلامی لەهـەموو لایـەکی جیهانـەوە بەشـداری تێدا دەکـەن، کەسـانی پسـپۆڕ لەبواری سیاسەت و کـارگێڕی و ئـابوری و ڕۆشـنبیری و تەندروسـتی و بـەرگری و هی تر لەپێویستیەکانی ژیان لەهەموو کات و شوێنێکدا تێیدا بەشدار دەبن.

ڕونیشە سروشتی ئەم کۆنگرەیە جیاواز دەبێت لە سروشتی هـەموو کۆنگرەکـانی تر کە ساڵانە دەیان جار لـەوڵاتانی جیهانـدا دەبەسـترێ، لەسـەر هـەردوو ئاسـتی ناوخۆیی و جیهانی، ئەم کۆنگرانەش مۆرکێکی مـادیی و سیاسـی ڕووتیـان هەیـە، بەڵام کۆنگرەی حەج ئەوا مۆرکێکی مادی و مەعنەوی هەیە لەیـەك کاتـدا، هـەموو سیما مادییەکان کە یارمەتی دەردەبن بۆ پەرت بوون و جیاوازی لـەنێوان گـەلانی ئیسلامی لە بۆتەی ووزەی ڕۆحیدا دەتوێنەوە.

هەر لەئیحرام بەستنەوە کە بەهەنگاوی یەکەم دادەنرێت بـۆ خۆدامـاڵین لەهـەموو جیاوازیە ڕوکەشیەکان، بەوەی یەك جۆر جلوبەرگ لەبـەردەکرێت کـە هاوشـێوەی ئـەو جلوبەرگەیـە لەبـەر مـرۆڤ دەکرێـت کاتێـك کۆچـی داویـی دەکـات دوای بەجێهێشتنی ئـەم دونیـا فانییـە، جلوبەرگێکـە هـەر جـۆرە جیاکارییـەك لـەنێوان فـەرمانڕەواو فەرمانبـەرو لـەنێوان دەوڵەمەنـدو هـەژارو، لـەنێوان خـاوەن پێگـە سیاسیەکان و کۆمەڵایەتیەکان و هی تردا لادەبات.

پاشان بەدەنگەوە چوون دێت کە لـەجیهانی مـادیی دایـدەماڵێت و بەشـێوەیەکی ڕۆحـی پەیوەسـتی دەکـات بـەوەوە کـە هـیچ دەسـەڵاتێك لەسـەرو دەسـەڵاتی ئەوەوە نیە.

پاشـان تـەواف دێـت کـە بریتیـە لـە سـوڕانی دڵ لـەدەوری ناوەنـدی یـەکێتی موسڵمانان (کە ئەویش ماڵی خوایە).

پاشان هاتووچوون لەنێوان سەفاو مەروەدا لەنێوان تـرس و ئومێـد دا، ترسـی سـزای گوناهەکان و ئومێدی لێخۆشبوونی خوا لێیان.

پاشان لە عەرەفە کە دیمەنێکە لەدیمەنەکانی یەکسانی و نـەبوونی جیـاوازی لـەنێوان ڕۆڵەکانی ئادەم و حەوادا تەنها بەوە نەبێت کە پێشکەشـی دەکـەن بـۆ ڕازیکردنـی خـواو کەلکی مرۆیی، وەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾.

پاشان ڕەجمکردنی شەیتان پەیماندانێکە لەبەردەم خوادا کـە جـارێکی تـر ملکەچـی دەرونی فەرمانکەر بەخراپە نەبم، چونکە شەیتان لەوێدا ئامـادە نابێت هـەتا حاجیـەکان ڕەجمـی بکـەن، بـەڵکو ئـەو ڕەجمـە ئاراسـتەیە بـۆ شـەیتانی هـەموو مرۆڤێـك کـە بـۆ ساتێکیش لێی جیانابێتەوەو، پەیوەستە پێیەوە وەك پەیوەست بوونی گـەرمی بـۆ هـەر ووزەیەکی گەرمیی، ئەوەش کە حەجاجەکان ڕەجمی دەکەن خـودی شـەیتانە (دەرونـی فەرمانکەر بەخراپە)، کە بریتیە لەو نەزعە شەڕانگێزیەی کە هەمیشە پـاڵی پێـوە دەنێـت بۆ ڕەفتاری تاوانکاری، فرێدانی ئەو بەردەش ئەگەر بەشێوەیەکی ڕاست و دروست بێـت، بریتیە لەخاڵی جیاکردنـەوە لـەنێوان کەسـی ڕەجمکـەرو هـەموو ئـەوەی کـە هێمایـە بـۆ شەڕو خراپە.

ئـەم حیکمەتانـەش کـە باسـکران سـەبارەت بـە فـەریزەی حـەج و هـی تـر لـە پەرستشەکان بریتیە لە دلۆپێك لە دەریای فەلسـەفەو حیکمـەتی ئـەو پەرستشـانەی کـە مرۆڤ پێیان ڕاسپێراوە.

بـەڵام بۆچـی کاریگەریەکـەی کـارا نیـە لەسـەر ڕەفتـاری موسـڵمانان وێـڕای بەجێگەیاندنی ڕوکەشانەیان بۆ ئەم فەریزانە؟

وەڵامەکەی ئەوەیە لەبەجێگەیاندنی ئەم فەریزانەدا کەموکورییەك هەیە دەبێتـە هـۆی ئەوەی کاریگەریان نەهێڵێت:

بۆ نمونە نوێژخوێن پێنج فەرزە نوێـژ دەکـات زۆرجـار ڕاهـاتووە لەسـەر ئـەم کـردارە وەك چۆن جگەرەکێش ڕاهاتووە لەسەر جگەرەکێشان، ئەوە لەڕووکەشـیدا پرۆسـەیەکی ڕۆحیە بەڵام تەواو دوورە لە جەوهەرو ناوەڕۆکەکەی.

کەســی ڕۆژووەوانــیش تــەنها پلــەی یەکــەم لــەڕۆژو بــەجێ دەگەیــەنێت– وەك باسمانکرد– و پلەی دووەم و سێیەم فەرامۆش دەکات کە ئەم دوانە سەرچاوەی ئەو ووزە ڕۆحیەن مرۆڤ لەخراپە دەپارێزێت.

حاجیش دەچێت بۆ حەج بەڵام حیکمەتی ئەم پەرستشە فەرامۆش دەکات، بەڵکو زۆرجار هەڵدەستێت بە بەجێگەیاندنی ئەم فەریزەیە بەشێوەیەکی نەزان و گەوجانە، دەیبینیت لەکاتی تەوافدا پاڵ بەو کەسە لاوازەوە دەنێت کە لەبەردەمیدایە و ئازاری دەدات، بەشێوەیەك کە لەوانەیە لەژێر پێی حاجیەکاندا بمرێت، ئەو تەنها یەکێك لەبنەماکانی حەج جێبەجێ دەکات بەڵام خەریکە کەسێکی لاوازی بێتاوان بکوژێت.

بەرهەمەکانی ووزەی رۆحیی کە لە پەرستشەکانەوە بەدەست هاتوون:

١. فەراهەمبوونی هەموو ئەو فەزیلەتانەتێیدا کە پێویستە لەمرۆڤدا هەبن و وازهێنان لەوەی کە پێویستە دوربخرێتەوە لەڕەزیلەت و سیفەتە خراپەکان، بەمەش لەکۆمەڵگەدا هاریکاری و هاوکاری و خۆشەویستی و یەکگرتوویی و پابەندبوون بە مافەکان و بەجێگەیاندنی ئەرکەکان فەراهەم دەبێت.

٢. ملکەچ بوون بۆ یاساو ڕێزگرتن لەسستم ئارەزومەندانە بێت یان لەترسی سزا بێت، وەك ئەوەی وەصفی صۆهەیبی ڕۆمی پێکراوە کە : (باشترین بەندە صۆهەیبە، ئەگەر لەخواش نەترسێت هەر سەرپێچی لێ ناکات)[1] ئەو خوا دەپەرستێت لەبەر گەورەیی و شکۆمەندیەکەی نەك لەترسی سزاکەی و تەماعی بەهەشتەکەی. وەك پێغەمبەر ﷺ دەفەرموێت: (زۆرترینی ئەهلی بەهەشت لەکەسانی سادەن. وترا: ئەمانە کێن؟ فەرمووی: ئەوەی لەترسی ئاگری دۆزەخ و لەبەر تەماعی بەهەشت خوا دەپەرستێت).[2].

بەمەش لەکۆمەڵگەدا دیاردەکانی کوشتن و هەڵکوتانە سەر ماڵی کەسانی بێتاوان چ بەئاشکراو چ بەنهێنی دادەبەزێت و کەم دەبێتەوە.

---

[1] مختصر المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، ٢٣٦/٢، فەرمودەی ژمارە (١١٥٣)

[2] حسنه الألباني بمجموع طرقه وصححه القرطبي في التذكرة، أخرجه البزار من حديث أنس وضعفه وصححه القرطبي في التذكرة.

٣.پتەوکردنی پەیوەندی لەنێوان گوفتارو کرداردا، ووتەی خاوەن ووزە رۆحیەکانیش کارەکانیان و پابەندبوون بە بەڵێنەکانیانەوە لەبەرامبەر کەسانی تردا دەیڕاستێنێت.

٤. یەکخستنی کەسێتی مرۆڤ و بەستنەوەی دەرەوەی بەناوەوەو ڕزگاربوون لە ڕەزیلەتی دوانگیری کە پێی دەوترێت دووڕوویی. چونکە دووڕوویی تاك لەکۆمەڵگەدا مەترسیدارترە لەدوژمنی ئەو کۆمەڵگەیە، چونکە دوژمن دیارو ئاشکرایەو ڕێوشوێنی خۆپارێزی لەدژی دەگیرێتەبەر بەپێچەوانەی دووڕوو ئەو کەسەوە کە مۆرکێکی دوانگیری هەیە.

٥.جێگیریی و سەقامگیری و بەردەوام بوون لەسەر ئەو بنەمایانەی کە خزمەتی شارستانیەتی کۆمەڵگە دەکات و پەرەپێدانی ژیان بەرەو باشتر، لەگرنگترین سیفەتەکانی پیاوەتیش دامەزراویی و بەردەوامییە، بۆیە خوای گەورە فەرمان دەکات بە پێغەمبەرەکەی محمد ﷺکە پەیوەست بێت بەم سیفەتەوەو دەفەرموێت:﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾[1]. دامەزراویی و بەردەوامیش زەحمەترین شتێکە مرۆڤ لەژیانیدا ڕوبەڕوی دەبێتەوە، هەتا پێغەمبەرﷺدەفەرموێت (شیبتني هود)[2]، چونکەئەم سورەتە ئایەتی ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾ لەخۆدەگرێت.

کەسی نادامەزراو کە بەردەوامی نیە لەسەر هیچ کارێك وەك ئەو پەڕە وایە کە بەدەم باوەیە بەدلوی بەرژەوەندیە کەسیەکانیدا دەجولێت بەبێ ئەوەی هیچ حسابێك بۆ بەهاکان و ئەخلاق بکات.

٦.سەروەری یاساو ڕەچاوکردنی دادپەروەری و یەکسانی لەو کۆمەڵگەیەدا کە پڕچەکە بەووزەی ڕۆحی لەگەڵ ڕەخسانی هەل بۆ کارکردن لە بواری پسپۆرییەکەیدا، بەمەش مافەکان و ئەرکەکان هاوسەنگ دەبن و هەموو کەسێك مافی خۆی وەردەگرێت.

---

[1] سورة هود: الآية ١١٢.

[2] الطبراني في الكبير گێڕاویەتەوە (١٧/٢٨٦–٢٨٧)، ئیسنادەکەی باشە.

٧. کەمبوونەوە یان نەمانی تاوانەکان لەکۆمەڵگەدا بەهەموو جۆرەکانیەوە، چونکە دەستهاتی پەرستشەکان بریتیە لە تەقواو تەقواش ووزەیەکی ڕۆحیە خاوەنەکەی دەپارێزێت لەهەموو لادانێك و ڕەفتارێکی تاوانکاری.

٨.یەکێتی مافەکان و باڵابوونی ڕۆحی هاریکاری و دەستبەری یەکتری و یەکگرتوویی، چونکە تاکەکانی کۆمەڵگە هەموویان هاوبەشن لە ڕەچەڵەك و ڕەگەزو بەرژەوەندی و چارەنوسدا، وەك پێغەمبەرﷺدەفەرموێت: (هەمووتان لەئادەمن و ئادەمیش لەخۆڵە[1].

٩.مردنی ڕۆحی دەمارگیری ڕەگەزی و مەزهەبی و تاییفی و سیاسی و پێدانی لەپێشیی لە کۆمەڵگەدا بەوەی کە بەتەقواو بەکەڵکترە بۆ خەڵك، خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾[2] هەروەهاپێغەمبەرﷺدەفەرموێت: (خير الناس أنفعهم للناس)[3].

١٠. چارەنووس و دەرئەنجامی خاوەن ووزەی ڕۆحی ئەوەیە کە وەك مۆمێك دەسوتێت بۆ ئەوەی ڕێگەی ڕاست لەبەردەم ئەوانی تردا ڕوناك بکاتەوە

---

[1] حديث مرفوع، مسند الربيع بن حبيب، ژمارەی فەرمودەی ٤١١.

[2] سورة الحجرات: ١٣

[3] طبراني گێڕاویەتەوە.

بەشی پێنجەم:
بنەما دەستوریە خێزانییەکان

حوکمە خێزانیەکان لە یاسای باری کەسێتیدا پێیان دەوترێت، ئەو مافانەن کە پێویست دەبن بۆ تاکێك و ئەو پابەندبوونانەش کە دەکەونە ئەستۆیەوە بەپێی پێگەکەی لەخێزانەکەیدا لەو کاتەوە کە کۆرپەلە بووە تا کاتی مردنی، لەپاراستنی کۆرپەلە بە حەرامکردنی لەباربردن و، شیرپێدانی منداڵی تازە لەدایك بوو و دایەنیی کردنی و سەرپەرشتیکردنی و پەروەردەکردنی و فێرکردنی و خەرجی کێشانی و، هاوسەرگیری و مارەیی و سەرجێیی و تەلاق و وادەو وەسیەت و میرات. دەستوری ئیسلامیش ئەم حوکمە خێزانیانەی بەشێوەیەکی وورد لەمیانەی (٧٠) ئایەتی قورئانیدا لەخۆگرتووە، بەمەش بواری ئیجتیهاد تێیدا کەم بۆتەوە، بەپێچەوانەی باقی حوکمەکانەوە ئەمەش بەهۆی مەترسییەوە لەسەر ژیانی کۆمەڵگە، چونکە خێزان لەپەیکەری کۆمەڵگەدا وەك دڵ و کرۆك وایە، ئەگەر خراپ بوو ئەواکردەوەی خراپ و نابەجێ هەموو کۆمەڵگەش دەگرێتەوە، ئەگەریش باش بوو ئەوا کۆمەڵگە هەموو باش دەبێت و فەزیلەت و کردەوە باشەکان باڵا دەبن، لەخوارەوەش بەکورتی باس لەم حوکمە خێزانیانە دەکەین:

کۆرپەلە: خوای گەورە لەبارەی دروست بوونی مرۆڤ و ئەو قۆناغانەی پێیدا دەڕواتدەفەرموێت: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَاماً فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْماً ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقاً آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ﴾[1].

ئەم ئایەتانەش ئاماژە بەوە دەکەن مرۆڤ بە نۆ قۆناغدا تێپەڕ دەبێت:

---

[1] المؤمنون : ١٢-١٦

قۆناغی یەکەم: پوختەی قوڕ، چونکە پێکدێت لەتۆوی نێرو هێلکەی مێ، ئەمانەش پێکدێن لە پوختەی خوێن، خوێنیش پێکدێت لەپوختەی مادە خۆراکیەکان و، مادە خۆراکیەکانیش پوختەی قوڕن چونکە لەتێکەڵبوونی ئاو بەگڵ دروست دەبن.

قۆناغی دووەم: دوای کرداری پیتاندن لەنێو تۆو و هێلەکەدا، ئەوەی پێی دەوترێت نوتفە لەشوێنێکدا جێگیر دەبێت کە ئەویش منداڵدانی دایکە.

قۆناغی سێیەم: گۆڕانی ئەو نوتفەیە (النطفة) بۆ (العلقة) کە خوێنی بەستووە.

قۆناغی چوارەم: گۆڕینی ئەو خوێنپارەیە بۆ (مضغة) کە پارچەیەکە لەگۆشت.

قۆناغی پێنجەم: گۆڕانی ئەو پارچە گۆشتە بۆ ئێسقان.

قۆناغی شەشەم: داپۆشینی ئەو ئێسقانە بەگۆشت.

قۆناغی حەوتەم: گۆڕان بۆ دروستکراوێکی پێش قۆناغی ژیان بە بەرداکردن، واتە گۆڕانی کۆرپەلەکە لەوەی کە بێگیانە و ژیانی تێدا نیە بۆ بونەوەرێکی زیندوو.

قۆناغی هەشتەم: دوای قۆناغی لەدایك بوون دێت و ئەهلیەتی تەواو بەدەست دەهێنێت،کە مافەکانی و پابەندبوونەکانی بۆ دروست دەبێت، کە پێش لەدایك بوون بەهۆی ناتەواویی شیاوییەوە ئەم مافانەی نەبوو، ئەوانیش بریتین لە بەدەستهێنانی ئەو مافانەی کەپێویستیان بەقەبوڵکردن نیە وەك وەسیەت و میرات و وەقف، چونکە خاوەن کەسێتیەکی یاسایی ناتەواوە، بەڵام دوای لەدایك بوون دەبێتە خاوەن کەسێتیەکی تەواو، بەپێچەوانەی ئەوەی کە زانایانی یاسا بۆی چوون و پێیان وایە مرۆڤ تەنها دوای لەدایکبوون کەسێتییەکی یاسایی بۆ دروست دەبێت، ئەویش ئەو کەسێتییەیە کە لەگەڵ لەدایکبووندا پەیدا دەبێت و بەمردنیشی نامێنێت، بەڵام یاسا پێچەوانەی ئەو رایەیەویێی وایە کۆرپەلە پێش لەدایك بوون هەندێك مافی هەیە وەك مافی وەسیەت و وەقف و میرات و پارێزگاریکردن لەژیان، مرۆڤیش لەدوای لەدایك بوون تا تەواوکردنی تەمەنی حەوت ساڵان منداڵێکەو توانی جیاکاریی نیە[1] هەڵسوکەوتە مادییەکانی

[1] ئەمەش بەنسبەت بەرپرسیارێتی مەدەنیەوە، بەڵام بەرپرسیارێتی سزایی ئەوا یاسای چاودێری ناکامەکان تەمەنی جیاکاریی لەبەرپرسیارێتی تاوانیدا بەرزکردەوە بۆ تەولوکردنی هەژدە ساڵی لەتەمەن و، لەرێکارییەکی یاسادانانی دولتردا لەسەر ئاستی هەرێمی کوردستان تەمەنی جیاکاریی لەبەرپرسیارێتی سزاییدا بەرزکرایەوە بۆ تەولوکردنی یانزە ساڵ لەتەمەن..

پوچەڵن، ئیدی وەلی یان سەرپەرشتیارەکەی ڕێگەی پێدا بێت یان نا، بچووکیەکەشی ڕێگرە لەبەرپرسیارێتی تاوانیی، لە تەواوکردنی حەوتساڵی تەمەنەوە بۆ تەمەنی پێگەیشتن کە تەواوکردنی هەژدە ساڵیی تەمەنە، بەوە دادەنرێت شیاوێتی تەواوی نیە، بەخشینەکانی پوچەڵن، بەڵام ئاڵوگۆڕکردنی بەدروست دادەنرێت و لەسەر مۆڵەتپێدانی وەلی و سەرپەرشتیارەکەی دەوەستێت، ئەگەر ڕێگەی پێدا ئەوا شوێنەوارە یاساییەکان لەسەری گەلاڵە دەبن (مافەکان و پابەندبوونەکان) لەکاتی بەرپابوونی گرێبەستەکەوە، ئەگەریش ڕێگەی پێنەدا ئەوا پوچەڵەو وا دادەنرێت کە هەر لەبنچینەدا نەبووە. دوای تەواوکردنی تەمەنی هەژدە ساڵیش[1] شیاوێتی بەرپرسیارێتی تەواوەتی بەدەست دەهێنێت و بۆی هەیە مومارەسەی هەموو هەڵسوکەوتە شەرعییەکان بکات لەئاڵوگۆڕکردن و بەخشینەکان و، هەروەها شیاوێتی بەرپرسیارێتی تاوانییش بەدەست دەهێنێت و لێپرسینەوەی لێ دەکرێت لەکارە تاوانکاریەکانی و شیاوی سزا دەبێت بەپێی تاوانەکەی کە ئەنجامیداوە.

قۆناغی تۆیەم:[2] مردن، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿أَيْنَمَا تَكُونُواْ يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ ...﴾[3].

شیرپێدان دوای لەدایك بوون: خوای گەورە فەرمانی کردوە بەدایکان هەستن بەخۆراکپێدانی منداڵەکانیان ئەگەر بیانویەکیان نەبوو، وەك دەفەرموێت:﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلاَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ ...﴾[4].

فەلسەفەی ڕاسپاردنی دایکیش بۆ ئەوەی بەخۆی شیر بەمنداڵەکەی بدات دوو شتە ئەوانیش:

یەکەمیان کاریگەری تەندروستیە لەسەر منداڵ، پزیشکیی نوێش ئەوەی سەلماندوە شیری دایك کاریگەریەکی کارای هەیە لەسەر تەندروستی منداڵەکەی.

---

[1] مادەی١٠٦ لەیاسای مەدەنی عێراقی.

[2] بۆ ڕاڤەکردنی زیاتری ئەم ئایەتە بڕوانەالفخر الرازي الشهير (التفسير الكبير ومفاتيح الغيب)، نشر دار الفكر، ٨٤/٢٣ دواتری.

[3] النساء : ٧٨

[4] البقرة : ٢٣٣

دووەمیش کاریگەری ڕەفتاریی، کاریگەری سۆزی دایك و بەزەیی بۆ منداڵەکەی لەکاتی شیرپێداندا دەگوازرێتەوە بۆ منالّ، بۆیە دواتریش کە هاتە ناو گۆرەپانی ژیانەوە ئەویش بەسۆزو بەزەیی دەبێت بۆ کەسانی تر.

٢-دایەنیی: دایك لەپێشترە بۆ ئەوەی دایەنیی منالّەکەی بکات لەبری کەسانی تر هەتا دەگاتە تەمەنی پێگەیشتن و پشت بەخۆ بەستن، ئەم ئەرکەش وەك ئەرکی شیرپێدان پابەندییەو ماف نیە ئەگەر هاتوو لەدایەنییدا مەرجەکانی دایەنیی فەراهەم بوون و بەرژەوەندی منالّی دایەنییکراو بەدیهات، چونکە لەبەرژەوەندی ئەو بڕیاری لێدراوە نەك مافێك بێت، چونکە دایەنیی سروشتێکی پابەندیی هەیە کەسی دایەن ناتوانێت وازی لێ بهێنێت ئەگەر هاتوو بیانویەکی ڕەوای نەبوو، دایەنییش بۆ یەکێك دەبێت بتوانێت شیر بدات بەهۆی هەمان ئەو فەلسەفەیەوە کە باسکرا سەبارەت بە شیرپێدان.

٣-سەرپەرشتیکردن لەسەرگیان و مالّ: سەرپەرشتیاری بۆ باوك دەبێت، ئەگەریش مرد یان شیاوێتی لەدەستدا، ئەوا بۆ دایك دەبێت، چونکە زیاتر بە بەزەییە لەکەسانی تری خزم و کەسی، بەپێچەوانەی ئاراستەی فیقهی، کە زیاتر سورو پێداگرە لەسەر بەرژەوەندی منالّەکانی و ئایندەیان و مالّ و سامانیان، ئەمەش دادوەریی لەلایەنی زانستیەوە سەلماندویەتی، پەروەردەو هۆشیارکردن و فێرکردنیش لەچوارچێوەی سەپەرشتیکردنی گیان (نەفس) دایە.

٤- بژێوی (نەفەقە): نەفەقەو خەرجی کێشانی منالّ ئەرکێکە لەسەر باوك، پاشان لەسەر ئەوەیە میرات ئەبات لەمنالّەکە، چونکە خوای گەورە نەفەقەی پەیوەست کردوە بەمیراتەوە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿... وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ...﴾ پاشان دەفەرموێت:﴿...وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ...﴾[1].نەفەقەی ژنیش ئەرکە لەسەر پیاوەکەی لەبەرواری گرێبەستی ڕاستەقینەوە، ئەگەرچی ژنەکەش لەمالّی کەسوکارەکەیدا بێت، بەلاّم ئەگەر پیاوەکە هەژار بوو نەیتوانی کاربکات، ئەوا نەفەقەو خەرجی دەبێتە ئەرکێك لەسەر ژنەکەی، چونکە خوای گەورە نەفەقەی پەیوەست

---

[1] البقرة : ٢٣٣

کردوە بە میراتەوە، هەرکەسێکیش پێی وایە کە دەبێت کەسێکی تر نەفەقەی ئەم کەسە بکێشێت ئەگەر هاتوو هەژار بوو نەیتوانی کار بکات، ئەوا باسی ئەوەمان نەدەکرد کە خوای گەورە نەفەقەی پەیوەست کردوە بەمیراتەوە:﴿...وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ...﴾.

هاوسەرگیری: بریتیە لە پەیماننامەیەکی ئالۆز کە بەپێی ئەوە چێژوەرگرتنی ژن و پیاو لەیەکتر حەلاڵ دەبێت لەسەر بنەمای ڕێزی هاوبەرامبەرو سۆزو خۆشەویستی وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿...وَأَخَذْنَ مِنكُم مِّيثَاقاً غَلِيظاً﴾[1]. لەسەرهاوسەرگیریی دروستیش مافەکان و پابەندبوونە هاوبەرامبەرەکان دروست دەبێت، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿... مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ ...﴾[2].

تەلاق: بریتیە لەجیابوونەوەی ژن و مێرد بەدەسەلاتێك لەلایەن مێردەوە، یان ژنەوە ئەگەر ئەو دەسەلاتەی پێ ڕاسپێرا، یان لەلایەن دادوەرەوە ئەگەر ژن مادی و مەعنەوی زیان پێگەیشتبوو داوای جیاکردنەوەی کرد.

تەلاقیش چەند جارێکەو هەر جارێکیش یەك تەلاق دەکەوێت چونکە یەکجارە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿الطَّلاَقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ ...﴾[3]جاری سێیەمیش بریتیە لەوەی کە دەفەرموێت ﴿أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾، پیاویش مافی ئەوەی هەیە ژنەکەی بگێڕێتەوە بەبێ گرێبەستێکی نوێ پێش کۆتایی هاتنی وادەکەی ئەگەر تەلاقەکە گەڕانەوەیی بوو.

تەلاقی گەڕانەوەییش هەموو تەلاقێکە دوای چوونەلا بەبێ قەرەبوو بۆ جاری یەکەم یان دووەم، ئەگەر بۆ جاری سێیەم تەلاقی دا ئەوا چیدی ئەو ژنەی بۆ حەلاڵ نابێت مەگەر شوو بکاتەوە بە مێردێکی تر، شوکردنێکی سروشتی و هاوسەرگیریەکە دەمێنێتەوە تا مێردەکە کۆچ دەکات یان تەلاقی دەدات، پاشان دوای تەواو بوونی وادەکەی بۆی هەیە بگەڕێتەوە بۆ لای مێردی یەکەمی بەگرێبەستێکی نوێ ئەگەر

---

[1] النساء : ٢١

[2] البقرة : ٢٢٨

[3] البقرة: ٢٢٩

وویستی، چونکە بە ئەزموون و بەراووردا چووە لەنێوان هاوسەری یەکەمی و هاوسەری دووەمیداو، هەست بەهەڵەی خۆی دەکات ئەگەر هەڵەکە لای ئەوەوە بوو، هەروەك چۆن مێرد پەندو ئامۆژگاری وەردەگرێت لەوەی ژنەکەی شووی کردوە بەپیاوێکی تر، چیدی ناگەڕێتەوە بۆ ئەو هەڵەیە، گەڕانەوەکەش بەگرێبەستێکی نوێ دەبێت، وەك جاری یەکەم لەتەلاقی ڕوون ئاشکرا (البائن).

تەلاقی (البائن) ڕوون و ئاشکرا: هەموو تەلاقێکە پێش چوونەلا یان دوای ئەوە بەقەرەبوو، یان بۆ جاری سێیەم، یان دوای تەواوبوونی وادەو، تەلاقەکەش گەڕانەوەیی دەبێت. ئەوەش کە بلاوە لەنێوان خەڵکدا لەهاوسەرگیری کردنی ئەو ژنەی بۆ سێ جار لەلایەن مێردەکەیەوە تەلاق دراوە بە مێردێکی نادیار بۆ ماوەیەکی کاتی کە دوای ئەوەی سەرجێی لەگەڵدا دەکات تەلاقی دەدات، (ئەوەی لای خۆمان پێی دەوترێت مارە بەجاش)، ئەم نەریتە کە بلاوە لەنێو موسڵمانانیدا شتێکی خراپ و نابەجێیە و، هاوسەرگیریەکە بەتاڵە لەبەر ئەم هۆکارانە:

١. هاوسەرگیریەکە کاتییە، هەموو کاتیەکیش لەهاوسەرگیریدا بەتاڵە.
٢. هاوسەرگیریەکە بەمەرجە، واتە پێویستە لەسەر مێردە جێگرەوەکە دوای سەرجێیکردن لەگەڵیدا تەلاقی بدات، هەموو هاوسەرگیریەکیش بەمەرج پوچەڵ دەبێت.
٣. هاوسەرگیریەکە بێ ڕەزامەندیە، چونکە ئەگەر ژنەکە ناچار نەبوایە ئەوا هاوسەرگیری لەم مێردە تازە نەناسە قەبوڵ نەدەکرد، هەموو هاوسەرگیریەکیش بەبێ ڕەزامەندی بەتاڵە.
٤. لەم هاوسەرگیریە کاتی و وادە کورتەدا، ئەو داناییە بەدی نایەت کە چاوەڕوان دەکرێت لەم هاوسەرگیریە دوای سێ جار تەلاقدانەکە کە ئەویش بریتیە لەپەندو ئامۆژگاری وەرگرتن بۆ ئەوەی کە هەڵە بووە لە هەڵسوکەوت کردنی لەگەڵ هاوسەری یەکەم.

٥. ئـەم جـۆرە هاوسـەرگیریە حەرامـە بـەپێی ئـەو فـەرمودەی کـە پێغەمبـەر (ﷺ) دەفەرموێت ((لعن رسول الله (ﷺ) المحل والمحلل له))[1].

٦. نەریتێکی سەردەمی جاهیلیەو لەلایەن پێغەمبەرو هاوەڵەکانیەوەرەتکراوەتەوە.

٧. میرات: بریتیە لەهەموو ماڵێك یـان مـافێکی دارایـی، کـە مـردو بـەجێی دەهێڵێـت دوای خۆی و، دەگەڕێتەوە بۆ میراتگرە شەرعییەکانی.

٩.جێمـاو: دەسـتوری خـوایی پشـکی هـەموو میراتگرێکـی دیـاریکردوە بـەپێی دادپەروەری و هاوسەنگی لەنێوان مافەکان و پابەندبوونەکانـدا، ئـەو جیاوازیـەش بوونی هەیە لەنێوان نێرو مێدا لەهەندێك لەحاڵەتەکانـدا وەك حاڵـەتی کۆبونـەوەی کوڕان و کچانی یەك باوك و حاڵەتی براکان لەگەڵ خوشـکە دایـك جیاکانیـان، کـە دابەشکردنی میرات بەپێی ڕێسای (للـذکر مثـل حـظ الأنثـیین) دەبێـت، واتـە نێـر هێندەی دوو بەشی مێ دەبات. لەم حاڵەتانەدا دادپەروەری هەیە نـەك یەکسـانی، دادپـەروەریەکـەش لەوەدایـە کـە نێـر نەفەقـەو خـەرجی هاوسـەرگیری لەسـەرە، هەروەها بەرگریکردن لەهەموو وڵات و لە هاوسەر، نەك بەپێچەوانەوە، بـۆ نمونـە، ئەگەر کەسێك مرد کوڕێك و کچێکی هـەبوو، میراتەکـە دەکرێـت بەسـێ بەشـەوە، سێ یەکی بەشەکە دەدرێت بەکچەکەو دوو یەکیشی دەدرێت بـە کوڕەکـە، ئەگـەر کچەکە شووی کرد، ئەوا کچەکە بۆ ئەم هاوسەرگیریە هیچ پارەیەك خەرج ناکـات، بەپێچەوانەی کوڕەوە کە دەبێت هەموو تێچوون و پێداویستیەکانی هاوسـەرگیری دابین بکات، ئەگەریش دەستدرێژی کرایە سەر وڵات یان سەر هاوسـەرەکەی ئـەوا تێچوونی بەرگریکردن دەکەوێتـە ئەسـتۆی مێـردەوە، بـەڵام ئەگـەر ژن بەشـداری خوشك بوو یان کچ یان ژن لەپێکهاتنی میراتی مردودا، ئەوا پشکی خـۆی دەبێـت لەو میراتە بەپێی ئەو بەشداریکردنەی کە هەیـەتی لەپێکهێنانیـدا، ئـەم پشـکەش

[1] أحمد(٢/٣٢٣) و لبن الجارود له المنتقی(٦٨٤) والبیهقي له السنن الکبری(٧/٣٣٩) وابن أبي حاتم له العلل(١/٤١٣) والترمذي له العلل الکبیر(٢٧٣) دەریهێناوەلە أبي هریرة. الزیلعي له نصب الرایة(٣/٢٤٠) وتویەتی فەرمودەیەکی دروستە. هەروەها البخاري ڕاستاندویەتیلەوەی کە له الترمذي وە له (١/١٦٠) وەریگرتوەو هەروەها الحافظ ابن حجر في التلخیص(٣/٢٧٣) لەمەوە وەریگرتووە .

وەك قەرزێکی پەیوەست بەمیراتەوە وایە، دەبێت پێش ئەوەی دابەش بکرێت لێی دەربکرێت.

١٠- وەسیەت (ڕاسپاردن): ئیسلام هۆکارگەلێکی زۆری داناوە بۆ بەشداریکردنی تاکی کۆمەڵگە لە دەستبەری ئابوری لەوانەش زەکات و وەقف و وەسیەت.... دەیان ڕێگای تر ئەو ئامرازانەی کە بایەخیان هەیە لەدەستبەری ئابوری و کۆمەلآیەتیدا، لەوانەش هاریکاری لەسەر چاکەو خواپەرستی و بەشێوەیەکی تایبەتیش کە لە وەسیەتدا سودێکی زۆر هەیە بۆ کەسانی تر بێ ئەوەی هیچ زیانێکی مادیی یان مەعنەوی بگات بە کەسی وەسیەتکار لەژیانیدا.

خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْراً الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقّاً عَلَى الْمُتَّقِينَ﴾[١].

میراتیش پێش ئایەتەکانی میرات لەڕێگەی وەسیەتەوە دابەش دەکرا.

زانا موسلمانەکان جیاوازیان هەیە لەدیاریکردنی جۆری حوکمی ڕاسپاردندا:

هەیانە ووتویانە واجبە[٢]، هەشیانە ووتویەتی (موستەحبە)[٣]، هەشیانە ڕای تری هەیە بەپێی ئەو وردەکاریانەی کە لەسەرچاوە فیقهیە ئیسلامیەکاندا هاتووە، وێڕای ئەم جیاوازیەش هەموویان هاوڕان لەو ڕووەوە کە ملکەچ دەبێت بۆ پێنج حوکمە تەکلیفیەکان کە بریتین (الوجوب، والندب، والحرمة، والكراهة، والإباحة)، لەژێر ڕۆشنایی سروشتی

---

[١] البقرة : ١٨٠

[٢] له المحلى (٩/٣١٢): "فەرزە لەسەر هەر یەکێك کە ماڵێکی بەجێهێشتبێت.. وەك خوای گەورە دەفەرمێت: ﴿مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ﴾النساء : ١١، هەروەها پێغەمبەر دەفەرمێتﷺ ((ما حق لمرئ مسلم له شيء يوصي فيه تبيت ليلتين إلا ووصيته مكتوبة عنده)). صحيح البخاري ٢:٤ کتێبی الوصايا، صحيح مسلم ٣: ١٢٤٩ کتێبی الوصية ح ١، مسند أحمد بن حنبل ٢: ٢ و٤ و٥٧ و٨٠، سنن أبي داود ٣: ١١٢ کتێبی الوصايا باب ما جاء في ما يؤمر به من الوصية ح ٢٨٦٢، سنن الدارمي ٢: ٤٩٥ کتێبی الوصايا باب (١) باب من استحب الوصية ح ٣١٧٥، سنن النسائي ٦: ٢٣٩ کتێبی الوصايا باب الكراهية في تأخير الوصية، سنن الترمذي ٤: ٣٧٥ کتێبی الوصايا باب (٣) باب ما جاء في الحث على الوصية ح ٢١١٨، سنن ابن ماجة ٢: ٩٠١ کتێبی الوصايا باب (٢) باب الحث على الوصية ح ٢٦٩٩.

[٣] نيل الأوطار ٦/١٤٣ سبل السلام. بلوغ المرام ٢/١١٩.

ئەوەی راسپاردەی لەبارەوە دەدرێت و ڕەوشی وەسیەتکار، وەك لەخوارەوە ڕوونی دەکەینەوە:

١- (واجب)ە: ئەگەر وەسیەتەکە بە بەجێگەیاندن و ئەو قەرزانە بێت کە لەئەستۆی کەسی وەسیەتکاردا هەن لەمافەکانی خوای گەورەو، مافی خەڵك وەك وەسیەتکردن بەدانی زەکات کە واجب بووە لەماڵ و سامانەکەی و نەیداوە بەوانەی شایستەینی، هەروەها دانەوەی ئەو قەرزانەی لەسەریەتی یان لەماڵەکەیدایە... هەروەها وەك وەسیەت بۆ میراتگرێك کە میرات نابات بەهۆی ڕێگرێکەوە یان بەربەستێکەوە لای هەندێك لەفەقیهەکان.[1]

٢- (مستحبة): ەگەر مەبەستی پێی نزیك بوونەوە بوو لەخوا وەك وەسیەتکردن بۆ هەژارەکان و نەدارەکان و دامەزراوە خێرخوازیەکان و ئەو خزم و کەسانەی کە میراتیی ئەمیان ناکەوێت لای ئەوانەی کە پێیان وایە وەسیەت واجب نیە[2].

---

[1] له المحلى، سەرچاوەی پێشوو "الوصية فرض على كل من ترك مالا وفرض على كل مسلم ان يوصي لقرابته الذين لا يرثون، فإن لم يفعل أعطوا ولابد". واتە وەسیەت گریمانە دەکرێت ئەگەر نەشکرابوو.

له المغني (١/٦): "ولا تجب الوصية إلا على من عليه دين أو عنده وديعة أو عليه واجب يوصي بالخروج منه، فإن الله فرض أداء الأمانات". واته"وەسیەت واجب نابێت تەنها لەسەر کەسێك نەبێت کەوا قەرزێکی لەئەستۆ بێت یان سپاردەیەکی لابێت یان ئەرکێکی لەسەرە ڕاسپاردە دەکات لێی دەرچێت، خوای گەورە بەجێگەیاندنی ئەمانەتەکانی فەرز کردوە.

له التاج المذهب (٣٦٠/٤): "وتجب الوصية والإشهاد على من له مال وعليه حق لآدمي أو لله". واته: وەسیەت و شایەتی دان واجب دەبێت لەسەر یەکێك کە ماڵێکی هەبێت و مافێکی خەڵك یان خوای لەسەر بێت".

له تنوير الأبصار (٦٤٨/٦): "وهي واجبة بالزكاة والكفارة والفدية والصيام والصلاة التي فرط فيها، ومباحة لغني، ومكروهة لأهل الفسوق وإلا فمستحبة". واته " وەجبە بەزەکات و دانی کەفارەت و فیدیەو ڕۆژو نوێژ کە زیادەڕۆیی تێدا کرابێت، موباحە بۆ دەوڵەمەندون مەکروهە بۆ خەلکی بەدکار وەگەرنا موستەحەبە".

[2] له الروضة البهية (٥٥/٢)" وەسیەت موستەحەبە بۆ کەسە نزیکەکان میراتبەر بێت یان نا وەك خوای گەورە دەفەرمێت:﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ... الآية﴾ .

له المغني (٢/٦): " وەسیەت موستەحەبە بەبەشێك لەماڵ لەوەی بەجێهێڵراوە وەك خەیرو بەخشین ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمْ ...﴾ واجببوونەکەی نەسخ بووەو ئیستیحبابەکەی ماتەوە بۆ ئەوانەی کە میرات نابەن". ڕاست ترە بوترێت ئایەتەکە تەرخانکراوە یان تایبەتکراوە لەبری نەسخ لەبەر نەبوونی نەسخ لەقورئاندا.

له التاج المذهب (٤٠٣/٤): "وندبت الوصية ممن له مال غير مستغرق بدين لآدمي أو لله، أي يوصي بثلثه حيث كان له وارث، وإلاّ فبالكل في القربة الى الله من حج وصدقة وبناء مسجد ومنهل ومعهد للعلم والإنفاق على طلبته والمعلمين...".وەسیەت سوننەتە بۆ کەسێك پارەیەکی هەبێت و قەرزی خەڵکی لانەبێت و مافی خوای بەسەرەوە نەبێتن واتە ئەگەر میراتگری هەبوو وەسیەت بەسێ یەك دەکات، ئەگەرنا بەهەمووی لەڕێگەی

←

حەرامە (محرمة): واتە حەرامە ئەگەر ئەوەی وەسیەتی بۆ دەکات لایەنێکی یاخی لەخوا بێت:[1] وەك وەسیەتکردن بۆ خۆراکپێدانی ئەوانەی مردو دەلاوێننەوەو پرسە دەگێڕن و تازیە بەرپا دەکەن، وەك ئەوەی لەم سەردەمەماندا باوە، هەروەها وەك وەسیەتکردن بەمەبەستی زیانگەیاندن بە وەرەسە و قورئانی پیرۆزیش نەهی کردوە لەمە کە دەفەرموێت ﴿مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَى بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَآرٍّ﴾[2].

٣.باش نیە (مکروهە): ئەگەر هاتوو وەسیتکەر پارەی کەم بوو بەلام منالی زۆر بوو، چونکە بەمە وەرەسەکەی تووشی هەژاری و پێویستی بوون و داوا لەخەلك کردن دەبێتەوە، وەك پێغەمبەرﷺ ئامارژەی بەمە کردوە کاتێك بە سەعدی کوڕی وەقاص دەڵێت: سێ یەك و سێ یەکیش زۆرە، تۆ ئەگەر وەرەسەکەت بە دەوڵەمەندی بەجێ بهێڵییت باشترە لەوەی بە هەژاریی بیانهێڵیتەوەو دەست لەخەلك پان بکەنەوە.[3]

٣- دروستە (مباحة): بێجگە لەو چوار حاڵەتەی سەرەوە وەسیەتکردن موباحە.[4]

خوادا لەحەج و خەریکردن و بونیادنانی مزگەوت و لێدانی بیرو کاریزو پەیمانگای بۆ زانست و خەرجکردن بۆ مامۆستاو خوێندکاران...)

[1] لەالمحلی (٣٢٧/٩): "ولا تحل وصية في معصية لا من مسلم ولا من غير مسلم، وەسیەت دروست نیە بۆکارێك سەرپێچی خوای تێدا بێت لقوله تعالى: ﴿وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾

[2] النساء : ١٢

[3] متفق عليه. سبل السلام ١٣٧/٣.

[4] في العدوي على الخرشي (١٦٨/٨): "ان حكمها ينقسم الى خمسة أقسام: فتجب إذا كانت بدين ونحوه، ويُندب إليها إذا كانت بقربة غير الواجب، وتحرم بمُحرم كالنياحة ونحوها، وتُكره إذا كانت بمكروه أو في مال قليل وتُباح إذا كانت بمباح..."

بەشی شەشەم:

بنەما دەستوریەکان سەبارەت بە تاوان و سزاکان

تاوان وازهێنانە لەوەی کە یاسادانەر فەرمانی پێکردوە بەشێوەیەکی حەتمی و پابەندبوونی، یان کردارێك لەبەر بەرژەوەندی گشتی نەهی لێکراوە یان بەرژەوەندیەك کە سیفەتێکی گشتی و تایبەتی هەیە (بەرژەوەندیەکی هاوبەش)، کە لایەنی گشتی زاڵتر بێت.

پایە گشتیەکانی تاوان:

لەدەستوری خواو دەستورە دانراوەکان و یاسا تاوانیەکانەوە ئەوە هەڵدەهێنجرێت کە هەموو تاوانێك پایەگەلێکی گشتی و تایبەتی هەیە، پایە گشتیەکانیش لەنێوان هەموو تاوانەکاندا سیانن ئەوانیش:

پایەی مادیی و پایەی شەرعی و پایەی مەعنەوی.

١- پایەی مادیی: ئەوەیە کە لەسەر سێ ڕەگەزی سەرەکی بەرپا دەبێت: (کردار+ ئەنجام+پەیوەندی هۆکاریی).

أ.کردار: بریتیە لەچالاکیەکی ئەرێنی یان هەڵوێستێکی نەرێنی درابێتە پاڵ تاوانکار.

ب.ئەنجام(کاریگەری دەرەکی) خۆی لەدەستدرێژیەکدا دەبینێتەوە کرابێتە سەر مافێك کە یاسا دەیپارێزێت.

ج.پەیوەندی هۆکاری لەنێوان ڕەگەزی یەکەم و دووەمدا بسەلمێت ڕوودانی دووەم دەگەڕێتەوە بۆ یەکەم.

٢-پایەی شەرعی بریتیە لەسیفەتێکی ناڕەوا بۆ پایەی مادیی بەهۆی ملکەچبوونی بۆ دەقی تاوانبارکردن کە سزای لەسەر درابێت و نەبەستنەوەی بەهۆکارێك لەهۆکارەکانی مۆڵەتپێدرانەوە، چونکە هۆکاری مۆڵەپێدان کاری تاوانکاری

دادەماڵێت لە سیفەتە تاوانییەکەی (ناڕەواکەی) کە لەدەستی تاوانبارکردنەوە بەدەستی هێناوە.

٣.پایەی مەعنەوی (یان مەبەستی تاوانیی): بریتیە لە وویستی خراپەکاری لەشێوەی ئەنقەستدا وەك ئەوەی لەتاوانی بەئەنقەستدا هەیە، یان لەشێوەی هەڵەدا وەك ئەوەی لەتاوانی نائەنقەستدا هەیە.

سەرەڕای ئەم پایە گشتیانەش، هەموو تاوانێك پایەی تایبەتی هەیە، بۆ نمونە ئەو پایەیانەی کە تایبەتن بەکوشتنی بەئەنقەستی دوژمنکارانە ئەوانیش:

أ–ئەوەی تاوانی دەرهەق کراوە لەژیاندا بێت لەکاتی تاوانەکەدا.

ب–کاری دوژمنکاریەکە ببێتە هۆی مردن

ج–مەبەستی تاوانکاری (نیازی لەناوبردنی گیان).

بنەمای ڕەوایی (شەرعیەت) لەدەستوری خواو دەستوری دانراودا:

ژیان لەهەموو کۆمەڵگەیەك لەکۆمەڵگاکانی سەر ئەم زەویەدا بەپێی ڕێساو بنەماگەلێکی ڕەفتاری دەگوزەرێت کە بەپێی نەریت و شەریعەت و یاساکان دیاریکراوە، بنەمای شەرعیەتیش بە بنەمایەك دادەنرێت لەو بنەمایانەی کە لەدەستوری خواو دەستورە دانراوەکاندا هاتووە، بەشێوەیەك وای لێهاتووە کە سروشتی بێت هەر تاکێك پێشتر ئەوە بزانێت– یان بتوانێت بزانێت– کە لێی یاساغکراوە لە کارەکان و هەڵسوکەوتەکان، بۆ ئەوەی لای ئاشکرا بێت کە جگە لەوانە هەر شتێکی تر بۆی ڕێگەپێدراوە، ئەمەش بەپێی ئەو ڕێسا گشتیەی کە دەڵێت: (ئەسڵ لە شتە بەکەڵکەکاندا ڕێگەپێدراوییە) کە قورئانی پیرۆز لەزۆر ئایەتدا ئاماژەی پێکردوە وەك دەفەرموێت: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً ...﴾[1]. وقوله ﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِّنْهُ ...﴾[2]. لامی (لكم) لەم دوو ئایەتەداو هاوشێوەی ئەمانە بۆ سودە، کە پەیوەست بە ڕێگەپێدانی بنچینەییەوە، چونکە کەڵك ناگونجێت لەگەڵ ڕێگریدا، گوتەی (ما) (اسم موصول)ەوە مەبەست پێی گشتییە بۆ

---

[1] البقرة : ٢٩

[2] الجاثية : ١٣

خودی، بە گوتەی (جمیعا)نیش جەخت لەم گشتییە کراوەتەوە، گوتارەکەش تێیدا ئاراستەکراوە بۆ تێکڕای مرۆیی. لەم واقیعەشەوە پێویستی بوونی بنەمای شەرعی (هیچ تاوانێك یان سزایەك بوونی نیە تەنها بەدەق نەبێت)بۆتە بنەمای بنچینەیی جێگیر لەدەستوری خواو دەستورە دانراوەکاندا. بۆ ئەوەی یاساغکراو لەرێگەپێدراو جیابکرێتەوەو بەدەق دیاری بکرێت، ئەمە وێڕای دانپێدانانی ئەم بنەمایە لەراگەیاندنی مافەکانی مرۆڤی ساڵی ١٩٤٨ لەمادەی (١١) و رێکەوتننامە نێودەوڵەتیەکانی تایبەت بەمافە مەدەنی و سیاسیەکان، وەك ئەوەی لەخوارەوە روون کراوەتەوە:

یەکەم: بنەمای شەرعیەت لەدەستوری خوادا:

بنەمای شەرعیەت: واتە نەتاوان و نە سزا هەیە تەنها بەدەق نەبێت. ئەم دەستورەش پێش سەدان ساڵ لەچەندین ئایەتدا پێش دەستورە دانراوەکان و هەموو دەستورە مرۆییەکان کەوتووە،لەو ئایەتانەش:

١- ﴿... وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولاً﴾[١]. واتە کەسمان سزا نەداوەو سزاشی نادەین لەسەر ئەنجامدانی کارێکی تاوانیی پێش ئەوەی بەدەقێك ئەو کارە وەك تاوانێك بناسێنین و لەرێگەی پەیامبەرێکەوە ئاگاداری نەکەینەوە.

٢- هەروەها دەفەرموێت ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولاً يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا ...﴾[٢]. واتە خەڵکی گوندەکان لەناونابەین و سزایان نادەین هەتا پەیامبەرێکیان بۆ رەوانە نەکەین و بە دەق لەکارە تاوانییەکان ئاگاداریان نەکەینەوە.

٣- هەروەها دەفەرموێت :﴿...وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لأُنذِرَكُم بِهِ وَمَن بَلَغَ ...﴾[٣].وتارەکەش ئاراستەیە بۆ پێغەمبەر بۆ ئەوەی بەخەڵك بڵێت ئەم قورئانە دەستورێکی ئیلاهیە بۆ ئەوەی ئاگاداریان بکاتەوە لەو شتانەی کە لێیان یاساغکراوە.

---

[١] الإسراء : ١٥
[٢] القصص : ٥٩
[٣] الأنعام : ١٩

٤- ئایەتی :﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيراً﴾[1].

فورقـانیش بریتیـە لـەقورئان چـونکە ئـەوەی ڕێگەپێـدراوە جیادەکاتـەوە لەوەی یاساغکراوە بۆ ئەوانەی خاوەن عەقڵن کە بریتین لەخەڵك.

٥-ئایەتی :﴿وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُم بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولاً فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِن قَبْلِ أَن نَّذِلَّ وَنَخْزَى﴾[2]. واتە ئەگەر هەستاینایە بەسزادانی خـەڵك پـێش ئاگادارکردنـەوەیان لەڕێگـەی پەیامبەرێکـەوە کـە چـی یاسـاغ و چـی ڕێگەپێدراوە، ئەوا بیانوی ئـەوەیان دەهێنایـەوە کـە لـەو شـتە یاسـاغانە ئاگـادار نەکراونەتەوەو ئەگەر ئاگاداربوونایـە ئـەوا ئـەنجامیان نـەدەداو شایسـتەی سـزای زەلیلـی و سەرشـۆڕی نـەدەبوون، بـەڵام ئێمـە پێشـتر پەیامبـەرمان ناردوەو لـە یاسـاغکراوەکان ئاگادارمـان کردونەتـەوە بـۆ ئـەوەی بـواری بیـانوو هێنانـەوەیان نەمێنێت.

٦-هەروەها خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيراً وَنَذِيراً وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ﴾[3].ئەم گوتارە بۆ پێغەمبەرە(ﷺ)بەوەی بۆ گـەلانی پێشـتریش پێغەمبـەر نێـراوە بـۆ ئـەوەی مـژدەیان پێبـدات لەسـەر کـارە چـاکەکانیان و سـزادانیش لەسـەر کـارە تاوانکارییـەکانیان، سـەدان ئایـەتی تـریش هەیـە کـە بەڕاشکاوی جەخت لە بنەمای شەرعیەت دەکاتەوە.

لەم ئایەتانەدا قورئانی پیرۆز ئاماژەی بۆ ئەوە کردوە کە بەتـەنها دانـانی یاسـا بـەس نیە لەبەدیهاتنی بەرپرسیارێتیدا، تەنها دوای ئاگادارکردنـەوەی هـاوڵاتی ڕاسـپێراو نـەبێت بەو یاسایە، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا﴾.بەم پێیەش نابێـت دەق بە(قیاس) فراوان بکرێت و هی تر (قیاس) بکرێت بەوەی دەقی لەسـەر هـاتووە لـەبارەی بەتاوانکردنی کارێك و دیاریکردنی سزا بۆی.

---

[1] الفرقان : ١

[2] طه : ١٣٤

[3] فاطر : ٢٤

دووەم: بنەمای شەرعیەت لەدەستورە دانراوەکاندا:

کرۆکی ئەم بنەمایە لەسەردەمی هەرە بەریتانی مەزنەوە دەستی پێکرد ساڵی ١٢١٥ز کە بەمشێوەیە هاتبوو: (هیچ کەسێکی ئازاد دەستگیر ناکرێت یان زیندانی ناکرێت و ماڵ و موڵکی دەستی بەسەردا ناگیرێت یان لە پاراستنی یاسایی بێبەش ناکرێت یان دوور ناخرێتەوە یان فەرامۆش ناکرێت بەهەر شێوەیەك بێت لەشێوەکان، هەروەها لەدژی هەڵسوکەوت ناکەین یان دادگایی ناکەین تەنها بەیاسا نەبێت). پاشان لەسەردەمی (ئیدواردی یەکەمدا) لەساڵی ١٢٩٧ بەشێوەیەکی گشتگیرو ووردتر جەخت لەمە کرایەوە.[1]

پاشان راگەیاندنی مافەکانی مرۆڤی فەرەنسی دەرچوو لەساڵی ١٧٨٩دا کە تێیدا هاتووە (نابێت کەسێك تۆمەتبار بکرێت یان دەستگیر بکرێت و زیندانی بکرێت تەنها لەو رەوشانەدا نەبێت کە لەیاسادا رونکراونەتەوە). پاشان هەردوو مادەی چوارەم و پێنجەم لەدەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا جەخت لەبنەمای شەرعییەت دەکات، بەمشێوەیە پەرەسەندنی بنەماکە بەردەوام بوو بەڵام کارکردن پێی سەقامگیر نەبوو تەنها لەسەدەی هەژدەهەمدا نەبێت ئەمەش بەهۆی ئەوەوەکە شارەزاکانی یاساو فەیلەسوفەکان رێگیریان کرد لەوەی لەو کاتەدا دادوەرەکان حوکم بکەن، لەسیماکانی ئەو حوکمکردنەش لەو کاتەدا تێکەڵکردن بوو لەنێوان تاوان و رەزیلەتی رەفتاریی و سەرپێچی ئایینیدا.[2]

پاشان بنەماکە لەدەستورە دانراوە مەدەنییەکاندا بڵاوبوەوە لەوانەش دەستورە عێراقیەکان هەر لەسەردەمی پاشایەتیەوە بۆ دەستوری ئێستای عێراق کە لەمادەی (١٩/دووەم)دا هاتووە: (نە تاوان و نە سزا هەیە تەنها بە دەق نەبێت)، وە (هیچ سزایەك نیە تەنها لەسەر ئەو کردارە نەبێت کە یاسا لەکاتی ئەنجامدانیدا بەتاوانی دادەنێت). هەمان ناوەرۆك لەناو دەستورە عەرەبیەکانیشدا هاتووە لەوانە دەستوری

---

[1] في دستور البريطاني ونظام الحكم في مجموعة الأمم البريطانية، الكسندر، لا١٠١و دواتری وەرگێرانی: دەستەیەکی لەزانایان.

[2] بروانە الدكتور محمود محمود مصطفى، شرح قانون العقوبات، چ١٩٨٣. لا ٦٣٢ دواتری.

میصری (م٦٦) و سوری (م٢٦) و لوبنانی(م٥٨) و تونسی (م١٢) و (مەغریبی(م١٠) و سودانی (م٣٠) و کوەیتی (م٣٢) و جەزائیری (م٤٦) و بەحرەینی (م٢٠) و ئیماراتی (م٢٧) و (سعودی (م٢٣٦) و عوممانی (م٢١) و قەتەری (م٢٠) و فەلەستینی (م١١).

بەراورد لەنێوان دەستوری خواو دەستورە دانراوەکان لەبنەمای شەرعییەتدا:

١.دەستوری خوایی نەمرەو شیاوی گۆڕانکاری و ڕێکاریی و هەڵوەشاندنەوە نیە، بەپێچەوانەی دەستوری دانراوەوە.

٢.دەستوری خوایی کۆنترین دەستورە لەجیهانداو لەچەندین دەقدا دانی بە بنەماکەدا ناوە وەك پێشتر بەنمونە هێنامانەوە، هەندێك دەستوریش وەك دەستوری سۆڤیەتی و دانیمارکی کاریان بەم بنەمایە نەکردوە تەنها لەشەستەکانی سەدەی بیستەمدا نەبێت.

٣.پاداشتی دەستوری خوایی ئەرێنی (خەلات) یان نەرێنی (سزا)یە، لەکاتێکدا پاداشتی دەستوری دانراو هەمیشە نەرێنیە، سزا دەبێت ئەگەر سەرپێچیت لێکرد بە بێ هیچ پاداشتێك ئەگەر گوێڕایەڵی و ملکەچی بوویت.

٤.سزای سەرپێچی کردنی دەستوری خوا بە کۆن بوون و نەسەلمانی سەرپێچیەکە لەبەردەم دادوەردا لاناچێت بەپێچەوانەی دەستوری دانراوەوە.

هەڵسەنگاندنی (تقویم) بنەمای شەرعییەت:

ئەم بنەمایە لەزۆر ڕوەوە گرنگیەکی گەورەی هەیە لە مەسەلە تاوانییەکاندا لەوانەش:

١- دیاریکردنی سەرچاوەکانی تاوانبارکردن و سزا لەدەقەکانی یاساداو دیاریکردنی کارە تاوانییەکان کە شایستەی سزادانن بەپێچەوانەی کارە زیانبەخشەکانەوە کە شیاوی قەربوون، کە ئەمەیان لەدەقدا دیاری نەکراوە.

٢- بنەماکە سنورێکی جیاکەرەوە دادەنێت لەنێوان پسپۆڕیی یاسادانەرو پسپۆڕیی دادوەردا، ئەمەی دووەمیان ناتوانێت لەژێر پاساو و بیانوی یاسادا تاوانێك یان سزایەك بهێنێتە ئارا، هەروەها بۆی نیە لەرێگەی (قیاس) واتە

پێوانــەوە دەقێـك فـراوان بكـات، هــەموو ئەمــەش گرەنتییەکـە بـۆ پاراسـتنی مافەکانی خەڵك.

٣- دادوەر بۆی نیە وەك تاوانكاری پرسیار لەكەسێك بكات لەسـەر كارێـك كـە دەق بـەتاوانی دانــەناوە یـان ئــەنجام درابێـت لــەپێش ئــەوەی ئــەو كـارە بــەتاوان دابنرێت.

٤- كارێك بەتاوان دانانرێت كە پێچەوانەی نەریت یان بنەما گشـتیەکان یـان یاسـای سروشتی یان ڕێساكانی دادپەروەری بێت.

٥- بنەماكـە تاكـەكان دەخاتـە ئاسایشـەوە بـەهۆی سـنورگەلێكی دیـاریكراوەوە لەنێوان ڕەوایەتی و ناڕەوایەتی (المشروعیة وغیر المشروعیة).

٦- بنەماكە پارێزگاری لە بەرژەوەندیە گشتیەکان دەكات.

وێڕای ئەم سودانەی بنەماكـەش، لەوانەیـە ڕووبـەڕووی كۆمـەڵێك ڕەخنــەش بێتــەوە لەوانەش:

أ- بنەماكـە قەوارەیـەكی یاسـایی بـۆ تـاوان گریمانـە دەكـات سـەربەخۆ لەكەسـی تاوانكار، بەمەش سزا بۆ تاوانكاران دیاری دەكات بێ ئەوەی هـیچ حسـابێك بـۆ كەسەكانیان و ڕەوشەكانیان بكات.

ب- بنەماكە ناڕوانێت بۆ كەسی ئەنجامدەری تاوان تەنها لەسەر بنـەمای گـەورەیی تاوانەكــە نــەبێت نــەك لەســەر بنــەمای مەترســیەكەی كــەوا لەكەســێتیدا شاراوەتەوە.

ئەم دوو ڕەخنەیە بـاس لـەوە دەكـەن كەسـی یاسـادانەر دەسـەڵاتی خەمڵانـدن دەدەنە دادوەر لەتوندكردن و سوككردنی سـزاكەدا بەپێی ڕەوشـەكانی تاوانكـارو ئەو ڕەوشەی تاوانەكەی تێدا ئەنجام دراوە، چـونكە ئەوپـەڕی ڕادەو كـەمترین ڕادە دادەنێت بۆ زۆربەی سزاكان، ئـەو بـۆی هەیـە تونـدترین سـزا بـدات یـان نزیـك لـەو سزایە ئەگەر هاتوو ڕەوشەكە لەدژی بەرژەوەندی تاوانبـار بـوو، هـەروەها كـەمترین سزایەكیش یان نزیك لەو سزایە ئەگەر هاتوو ڕەوشەكان لەبەرژەوەندی ئەو بوون.

ج- هەروەها ڕەخنەیەكی تریش هەیە لەسەر بنەماكـە ئـەویش ئەوەیـە بەشـێوەیەكی تەواوەتی دەستبەری بەدیهاتنی پارێزگـاری بـۆ بەرژەوەنـدی تۆمـەتبار ناكـات،

چونکە یاسادانەر لەکاتی دانانی یاسادا نازانێت چی لەئایندەدا ڕوودەدات لەتاوانەکان و شێوازی ئەنجامدانیان لەئەنجامی پەرەسەندنە تاوانییەکان و بەتایبەتیش لەجیهانی تەکنەلۆژیادا، کە ڕۆژ دوای ڕۆژ شێوازی نوێ بۆ ئەنجامدانی تاوانەکان زیاد دەکات.

ئەم رەخنەیەش پێی وایە پێویستە لە ڕێسا دەقیە تاوانییە گشتییەکاندا وەك دەقە ناتاوانییەکانی تر نەرم و لاستیکی بێت، چونکە دەقە یاساییەکان لەهەموو لقەکانیاندا ملکەچن بۆ ڕێککاری و گۆڕین و بۆ زیادکردن و کەمکردن بەپێی پێداویستیەکان و پەرەسەندنەکانی ژیانی ئایندەیی و، دەقگەلێکی ئیلاهی نین کە ئەو گۆڕانکاریان هەڵنەگرن، بۆیە پێویستە هاریکاری بەردەوام هەبێت لەنێوان دادگاو فیقە و دەسەڵاتی یاسادانانیدا لەپێناو بەرژەوەندی هەموو ڕوداوێکی نوێ لەرێگەی یاساوە.

بنەمای شەرعییەت و کارە تاوانییەکان لەدەستوری خواییدا:

دەستوری خوایی ٩٠٪ جەختی لە خۆپارێزیی کردوەو ١٠٪لەسەر چارەسەر، لەسەر ئەم بنەمایەش بایەخی داوە بە تاوانەکان و سزاکان بەپشت بەستن بەوەی کە خۆپاراستن بەهەموو ئەوەی کە رەنگە زیان بەمرۆڤ بگەیەنێت پێش ڕودانی باشترە لەچارەسەرکردن دوای ڕوودان.

لەژێر رۆشنایی ڕادەی مەترسی تاوانەکە و مافی ئەوەی دەستدرێژی کراوەتە سەر، شارەزایانی شەریعەت تاوانەکانیان دابەش کردوە بۆ سێ بەش:

بەشی یەکەم: تاوانەکانی سنور (الحدود):

ئەمەش بریتیە لەتاوانەکانی دەستدرێژی بۆ سەر مافێکی گشتی و بەرژەوەندی گشتی، یان مافێکی هاوبەش (کەوا بەرژەوەندی گشتی و بەرژەوەندی تایبەت پێکەوە کۆدەکاتەوەو لایەنی گشتیش زاڵە)، ئەوەش لای شارەزایانی ئیسلام زانراوە کە ئەم تاوانانە حەوت جۆرن، ئەوانیش:

١. تاوانی زیناکردن کە دەستوری ئیلاهی جەختی لێکردۆتەوەو لەقورئانی پیرۆزدا

دەفەرموێت: ﴿وَلاَ تَقْرَبُواْ الزِّنَى إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاء سَبِيلاً﴾[1]. لەدیاریکردنی سزاکەشیدا دەفەرموێت: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾[2]. ئەم سزایەش جێبەجێ ناکرێت تەنها دوای شایەتی دانی چوار کەس لەپیاوانی دادپەروەر نەبێت کە هیچ جیاوازیەك لە وتەو شایەتیدانەکەیاندا نەبێت، یان بەدانپێدانانی زیناکەر جا ژن بێت یان پیاو چوار جار لەبەردەم دادوەردا، لەگەڵ سەرپشکردن و عەقڵ و نەبوونی هیچ گومانێکدا.

سزای بەردبارانکردنیش لەقورئاندا بوونی نیە بەڵکو بەدادوەری پێغەمبەر(ﷺ) جێبەجێکراوەو لەمەدا کاری بەتەورات کردوە بەلاَم ئەم حوکمە بەئایەتی سزای جەڵد لێدان نەسخ بۆتەوە بەپێی ئەم بەڵگانەی خوارەوە:

أ.ئەو ئایەتەی خوای گەورە سەبارەت بە زیناکردنی کۆیلەو کەنیزەکێك کەوا هاوسەرگیریان کردبێت دەفەرموێت:﴿... فَإِذَا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ...﴾[3]سزاش ئەگەر بەمانای کوشتن بێت نیوەی کوشتن کوا هەیە، بەڵکو بە پەنجا جەڵد سزا دەدرێن (نیوەی سەد) چونکە مردن ناکرێت بەدوو بەشەوە.

ب. دادوەری پێغەمبەر (ﷺ) لەمباریەوە بەپێی ئەوە بوو کە لەتەوراتدا هەیە لەبەردبارانکردنی ژن و پیاوێکی زیناکەر کەوا هاوسەرگیریان کردبێت، ئەم تاوانە بەوە دەسەلمێنرا کەسی گوناهکار لەبەردەمیدا چوار جار دانی بەو گوناهەیدا نابێت.

ج.مەترسی تاوانی ژن و پیاوانێك کە هاوسەرگیریان کردبێت زۆرترو سزاکەشیان توندترە، ئیدی چۆن قورئان لەبارەیەوە بێدەنگ دەبێت و تەنها کورتی دەکاتەوە لەوەی کەمتر مەترسی هەیەو سزاکەی کەمترە.

---

[1] الإسراء : ٣٢

[2] النور : ٢

[3] النساء : ٢٥

د. ئەو وتە باوەی (الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما) وتەیەکی جاهیلیەو لەقورئاندا نیە، نەبوونی ڕەوانبێژیش تێیدا ئاماژەیە بەوەی لەقورئاندا نەبووە وەك هەندێك کەس پێیان وایە ئایەتێکی قورئان بووە وەك گوتە نەسخ بۆتەوە بەڵام حوکمەکەی ماوە.

هـ. سزای زۆر سەخت دادپەروەری خوا بێبەری دەبێت لێی لەکاتێکدا ئەو خاوەن بەخشندەیی و میهرەبانیە.

و. لەلایەنی زانستیەوە ئەم تاوانە ناسەلمێنرێت هەتا ئەگەریش وامان دانا حوکمەکەی ماوەتەوە.

٢. تاوانی تۆمەت خستنەپاڵ: ئەمەش بریتیە لە تۆمەتبارکردنی ژنێك یان پیاوێکی بەڕێزو داوێن پاك بەوەی زینای کردوە، خوای گەورە دەفەرموێت :﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَداً وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِن بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾[1].

ئەو ئەحکامانەی کەلەم ئایەتە هەڵدەهێنجرێن ئەمانەیە:

أ. ئەو کەسەی تۆمەتی بۆ هەڵبەسترابێت کەسێکی بەڕێزو داوێن پاك بێت، بەکەسێك نەناسرابێت کە خەریکی کاری فاحشەو داوێن پیسی بێت.

ب. تاوانەکە لەرێگەی چوار شاهیدەوە سەلمێنرابێت، ئەمەش بۆ ڕێگیری کردن لەوەی خەڵك دەم لەناموس و شەرەفەی خەڵکی بێ تاوان وەرنەدات.

ج. سزاکان سیانن، یەکەمیان جەستەییە بەکۆی دەنگ بەتۆبەکردن لەسەری لاناچێت، چونکە مافی دەستدرێژی کراوە سەر هاوبەشە لەنێوان تۆمەت هەڵبەسەکەو کۆمەڵگەدا. دووەمیش دەروونییە، لاچوونی بە تەوبە جیاوازی لەسەرە بەهۆی جیاوازی لەگەڕانەوەی هەڵاوێردە بۆی و نەگەڕانەوە، ئەوەی سێیەمیش دەروونییەو بەکۆی ڕا پێیان وایە بەسزادان لادەچێت.

---

[1] النور : ٤-٥

٣. تاوانی دزیکردن: ئەمەش بریتیە لەبردنی سامانێکی گوێزراوە بەنهێنی کە لەشوێنێکی پارێزراودا بێت و خاوەندارێتیەکەی هی یەکێکی تر بێت و بەهاکەی لە دە درهەمی زیوی کەمتر نەبێت بەتاڵ بێت لە شوبهەو گومانی حەلاڵ و شیاوی هەڵوەشان و رزین نەبێت بەخێرایی، لەلایەن کەسێکی پێگەیشتووی عاقڵ کە موحتاج نەبێت و ئەو کارە بەمەبەستێکی تاوانی ئەنجامی بدات.

لەم پێناسەشەوە ئەوەمان دەست دەکەوێت کە سزای برین جێبەجێ نابێت ئەگەر ماڵەکە یان سامانەکە نەگوێزراوە بوو بۆ نمونە خانوبەرە بوو، لەم حاڵەتەدا بردنەکە پێی دەوترێت زەوتکردن نەك دزین یان بردن بەشێوەیەکی ئاشکرا یان بردنی بەنهێنی لەشوێنێکدا کە نەپارێزرابێت وەك دزینی ئۆتۆمبیل کە لەدەرەوەی گەراجەکەی بێت یان موڵکی کەسێکی تر نەبێت، وەك ئەوەی کەسێك ماڵێك بەرێت کەلەشوێنێکی پارێزراودا بێت و وا بزانێت ماڵی کەسێکی ترە، پاشان دەرکەوت کە ئەو ماڵە هی خۆیەتی، یان بەهاکەی کەمتر بێت لە دە درهەمی زیوی، یان گومانی حەلاڵی تێدا بێت، وەك دزی لەنێوان باوان و مناڵەکانیدا، یان لەنێوان ژن و مێرددا، یان لەنێوان دوو هاوبەشدا، یان ماڵی دزراو بەشێوەیەك بێت زۆر بەخێرایی هەڵوەشاو رزی، وەك میوەو بەروبومی ماست و گۆشت، یان دزەکە کەسێکی ناعاقڵ بوو یان داماوو موحتاج بوو ناچار بوو ئەو دزیە بکات، یان سامانێکی بەمەبەستی تاوانی نەبرد بێت، وەك خواستنی ماڵێك بەبێ مۆڵەتی خاوەنەکەی بەوەی بیبات و بەکاری بهێنێت و پاشان بیگێڕێتەوە بۆی.

مەرجەکانی جێبەجێکردنی سزای دزیکردن:

١- پێویستە لەتاوانەکەدا هەموو ڕەگەزەکانی (مەرجەکان)و کۆتەکان کە هاتوون لە پێناسەکەی سەرەوەدا فەراهەم بووبن، ئەگەر یەکێکیان فەراهەم نەبوو ئەوا سزاکە جێبەجێ نابێت.

٢- پێویستە تاوانەکە بەدوو شاهێد بسەلمێنرێت یان بەوەی کەسی تاوانبار لەبەردەم دادوەردا دانی پێدا بنێت دانپێدانێك بەدوور بێت لەهەر زۆرلێکردن و ئەشکەنجەدانێك.

٣- پێویستە لەبەردەم دادوەردا دادگایی بکرێت و قازی فەرمانی برینەکە بدات.

٤- پێویستە فەرمانەکە لەلایەن وەلی ئەمرەوە (سەرۆکی دەوڵەت)ەوە بڕاستێنرێت.

٥- ئەگەر ئەوەی شتی لێ دزراوە لەمافی تایبەتی خۆی خۆش نەبوو پێش گەیشتنی داواکە بە دادگا، ئەگەر پێش ئەوە لێی خۆش بوو، ئەوا دز سزایەکی تەمێکردن دەدرێت لەسەر دەستدرێژیکردنە سەر مافی گشتی کە بریتیە لە ئاسایش و سەقامگیری و دڵنیایی.

٦- دەبێت برینەکە بەئامادەبی لیژنەیەکی پزیشکی پسپۆڕ بێت لەیەکێك لەنەخۆشخانەکاندا.

٧- دەبێت هەموو ڕێوشوێنە دادوەریی و تەندروستیەکان بگیرێنەبەر بۆ ڕێگرتن لەهەر حاڵەتێك کە بەهۆی ئەو برینەوە بکەوێتەوە.

بەتاوانکردنی ئەم کارەش لەم ئایەتەی خوای گەورەدا جێگیرکراوە کە دەفەرموێت:﴿وَلاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ ...﴾[1]. هەروەها سزاکەشی بەم دەقە دیاریکراوە کە دەفەرموێت: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُواْ أَيْدِيَهُمَا جَزَاء بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِّنَ اللّهِ وَاللّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾[2].

٤. تاوانی تیرۆر (چەتەگەری): ئەم تاوانە لەدەستەواژەی شەرعیدا پێی دەوترێت چەتەگەری، کە بریتیە لەتۆقاندنی خەڵك لەڕێگەی بەکارهێنانی هێزەوە بەکوشتنی یان بردنی ماڵ و سامانەکە یان بڵاوکردنەوەی خراپەو ئاشوب یان ترساندنی خەڵك بەهەر ڕێگەیەك بێت.

بەتاوانکردنی ئەم تاوانەو سزادانی بەدەستوری خوایی دیاریکراون، ئەویش لەو ئایەتەدا کە دەفەرموێت:﴿إِنَّمَا جَزَاء الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الأَرْضِ فَسَاداً أَن يُقَتَّلُواْ أَوْ يُصَلَّبُواْ أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم مِّنْ خِلافٍ أَوْ يُنفَوْاْ مِنَ الأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾[3]

---

[1] البقرة : ١٨٨

[2] المائدة : ٣٨

[3] المائدة : ٣٣

ئەو حوکمانەی کە لەم ئایەتەدا هاتوون:

أ.ئەگەر کوشتاریان کردو ماڵ و سامانیان برد، دەکوژرێن و هەڵدەواسرێن بۆ ئەوەی ببنە پەند بۆ خەڵك.

ب.ئەگەر کوشتاریان کردو پارەو سامانیان نەبردن ئەوا دەکوژرێن بەلاَم هەڵناواسرێن.

ج–ئەگەر پارەیان بردو کوشتاریان نەکرد، دەست و قاچیان دەبڕێتەوە (دەستی ڕاست و قاچی چەپ یان بەپێچەوانەوە) چونکە تاوانێکیان کردوە وەك تیرۆر و تۆقاندن و بەکارهێنانی هێز وایە.

د– ئەگەر خەڵکیان ترساندو ماڵ و سامانیان نەبردو کوشتاریان نەکرد، ئەوە دور دەخرێنەوە.

پیتی (و)یش لەم ئایەتەدا بۆ سەرپشك کردن نیە وەك هەندێك کەس پێی وایە، چونکە دەبێت سزاکە لەگەڵ قەبارەی تاوانەکەدا بگونجێت، پاشانیش ئەو سزایانەی کە هاتوون لەم برگانەدا، ئیبن عەباس (ﷺ) لەم ئایەتەوە هەڵیگۆزیون[1].بەلاَم ئەگەر کەسێك تەوبەی کردو خۆی ڕادەستکردو بەڵێنیدا جارێکی تر نەگەڕێتەوە بۆ تاوانی تیرۆرو تۆقاندن، ئەوا سزاکەی لەسەر لادەبرێت، وەك هاندانێك بۆ گەڕانەوەیان بۆ ڕێگەی ڕاست.

شیاوی باسە ئەو سزایانەی کە هاتوون لەم ئایەتەدا لەئیسلامدا بۆ جارێکیش لەسەردەمی پێغەمبەردا چیە جێبەجێ نەکراون(ﷺ)، بەلاَم ئەو ئایەتانەی ئەو سزایانە لەخۆدەگرێت کە هاتوون تێیدا، بە دادپەروەرانەترین و باشترین سەرچاوە دادەنرێن بۆ سزادانی خراپەکاران ئەوانەیکاری تیرۆر و تۆقاندن ئەنجام دەدەن.

٥. تاوانی پاشگەزبوونەوە لەئیسلام و سزاکەی لەقورئانی پیرۆزدا هاتووە کە دەفەرموێت: ﴿...وَمَن يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَـٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَـٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾[2].

---

[1] بڕوانەنیل الأوطار للشوكاني، ١٧٢/٧.

[2] البقرة : ٢١٧

شتێکی بەڵگەنەویستیشە: ئەم ئایەتە ئاماژە بەهیچ سزایەکی دنیایی ناکات بۆ زۆرلێکردنی پاشگەزبۆوە تا بگەڕێنرێتەوە بۆ ئایینی ئیسلام و هەڕەشەی کوشتنی لێ بکرێت ئەگەر لەماوەی سێ ڕۆژدا نەگەڕێتەوەو پاشگەز نەبێتەوە، وەك ئەوەی هەندێك لەزانایان ڕایان وایە، بەڵکو ئایەتەکە تەنها کورت دەبێتەوە لەسزای ڕۆژی دواییدا ئەوەش لەناوچوونی کارە چاکەکان و مانەوەی هەتاهەتایی لەئاگردا.

سەبارەت بەو ووتەیەی پێغەمبەریش(ﷺ): (من بدل دينه فأقتلوه)[1]، واتە ئەوەی ئاینەکەی گۆڕی بیکوژن،ئەم کوشتنە تەنها لەبەرئەوە نیە کە ئەو کەسە لەئاینەکەی پاشگەزبۆتەوە، بەڵکو بریتیە لە وەستانەوەی هەڵگەڕاوە دوای پاشگەزبوونەوەی لەدژی ئیسلام بەووتە یان کردار، چونکە پێغەمبەر(ﷺ)ئەمەی لەبارەی کۆمەڵێك لە بێباوەڕەکانەوە ووتوە کە ئیسلام بوون و نهێنی موسڵمانانیان زانیوە پاشان پاشگەزبوونەتەوەو ئەو نهێنیانەیە بردووە بۆ دوژمنانی ئیسلام لە بێباوەڕەکان لەوکاتەدا، ئەویش فەرمانی داوە بکوژرێن بەهۆی ئەو خیانەتە مەزنەوە کەوا کردویانە.

هەتا لەم حاڵەتەشدا ماوەی سێ ڕۆژ مۆڵەتیان پێ دەدرێت بەلانی کەمەوە بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ ئیسلام.

سەرپشککردنی پاشگەزبوەوەش لەنێوان کوشتنی و گەڕانەوەی بۆ ئیسلام زۆرلێکردنە بۆ بوون بەئیسلام، ئەمەش پێچەوانەی ئەو ئایەتەی خوای گەورەیە کە دەفەرموێت:﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ...﴾[2]ئەم گشتگیریەش ئەوە دەگرێتەوە کە پێش ئەوەی مرۆڤ موسڵمان بووە یان نا، پاشانیش زۆرلێکردنی کەسێك لەسەر ئەوەی بەڕووکەش موسڵمان بێت و لەناوەوە بێباوەڕبێت دەبێتە هۆی

---

[1] عبدالله بن عباس گێڕاویەتەوە، الذهبي في المهذب (٣٣٢٦/٧) دەڵێت ئیسنادەکەی ڕاستە.
صحيح البخاري (بشرح فتح الباري) کتێبی الجهاد والسير، دەروازەی (لا يعذب بعذاب الله، (١٧٣/٦) ژمارە (٣٠١٧).
الطبراني لە الأوسط دەریهێناوە، دەروازەی (من اسمه مسعود) (٢٧٥/٨) ژمارە (٨٦٢٣)، الهيمي في مجمع الزوائد بەژمارە (١٠٥٧٢) ئیسنادەکەی باشتر کردوە.
مالك في الموطأ دەریهێناوە، کتێبی الأقضية، دەروازەی (القضاء فيمن ارتد عن الإسلام) ٢٨٣/٧٤ ژمارە (١٤١٩).
[2] البقرة : ٢٥٦

دروستکردنی کەسێکی دووڕوو ئەمەش مەترسیدارترە بۆ ئیسلام لەکەسێکی بێباوەڕ چ لەناوەوەو چ لەدەرەوە.

وێڕای هەموو ئەمەش ئەگەر کوشتنی کەسێك لەسەر تەنها هەڵگەڕانەوەی لەئاین گونجاو بوایە ئەوا قورئان لێی بێدەنگ نەدەبوو تەنها باسی ئەوەی نەدەکرد کەوا کردەوە باشەکانی لەناودەچن، چونکە قورئان سەرچاوەی سەرەکیە بۆ حوکمەکانی خوا.

٦.**تاوانی یاخیەتی (بغي)**: ئەم تاوانە بریتیە لە شەڕ لەنێوان دوو دەستەی موسڵماناندا، ئەگەر یەکێکیان لەوەی تریان یاخی بوو بەوەی بەردەوام بوو لەشەڕ بێ پەنابردن بۆ ئاشتەوایی و دانوستان، ئەم دەقەی خوای گەورەش باس لە بەتاوانکردنی ئەم کارەو سزاکەی دەکات کە دەفەرموێت :﴿وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾[1].

<u>ئەو حوکمانەی کە لەم دەقە دەستوریە وەردەگیرێن:</u>

أ. بەتاوانکردن و سزادان بەدەق جێگیرن، ئەمەش پێویستن لەسزاکانی سنوربەزاندندا.

ب. تاوانبار ئەو لایەنەیە کە یاخی دەبێت واتە دەستدرێژی دەکات و سنور دەبەزێنێت، سزاکەشی کوشتنە.

ت. پێویستە لەسەر لایەنی سێیەم لەناوەوەو دەرەوەدا هەوڵی ئاشتەوایی بدات، چونکە هەر ناکۆکیەك دەبێت چارەسەر بکرێت لەڕێگەی دانوستان و ئاشتەواییەوە، چونکە هەردوو لایەنی شەڕکەر زەرەرمەندن، وە هیچ براوەو دۆڕاوێك بوونی نیە، چونکە بەتەنهابەکارهێنانی توندوتیژی نە لە ئێستاو نە لەئایندەشدا هیچ ئامانجێك بەدی ناهێنێت، ئەمەش لەجیهان و لەمێژووی جەنگەکاندا سەلماوە.

---

[1] الحجرات : ٩

پ. پێویستە ئاشتەواییەکە بەدادپەروەری بێت و هاوسەنگی بەدی بێت لەنێوان مافەکان و پابەندبوونەکانی هەردوو لایەندا، هەروەها نابێت ئاشتەوایی یەکێکیان لەسەر حسابی زەرەرمەندبوونی ئەوی تریان بێت، چونکە رێکەوتنەکان و و پەیماننامە ناهاوبەرابەرییەکان لەدەستوری خواییدا رەتکراوەن.

٧- **تاوانی بەکارهێنانی مادە هۆشبەرەکان:** نەریتەکانی دروستکردن و بەکارهێنانی مادە هۆشبەرەکان لەنەخۆشیە کۆمەلآیەتیە درێژخایەنەکانن، بۆیە دەستوری خوایی رێگای دانایی و پلەبەندی بەکارهێناوە بۆ چارەسەرکردنی ئەم نەخۆشیەی کە تووشی عەقلّ دەبێت وئیفلیجی دەکات و ناهێلّێت پەیامەکەی بەجیّ بگەیەنێت، سەرەڕای ئەوەی کە تاکە تایبەتمەندییەکە جیای دەکاتەوە لەتێکرای ئاژەلّەکانی تر بۆیە بنبڕکردنی ئەم نەخۆشیە بەچوار قۆناغدا تێدەپەڕێت:

لەقۆناغی یەکەمدا خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَمِن ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَراً وَرِزْقاً حَسَناً ...﴾[1] لە پەیوەستکردنی (رۆزی باش بەسەر شەرابدا ئامازەیەکی زیرەکانەیە بۆ ئەوەی مەی یان شەراب رۆزیەکی خراپ و بەدە، چونکە هیچ میانگیریەك نیە لەنێوان باش و خراپدا، پاشانیش ئامازەیەکە بۆ حەرامکردنی و بەتاوانکردنی، چونکە هەرگیز وێنای ئەوە ناکرێت دەستوری خوا شتێك حەلاَلّ بکات کە لەخۆیدا بەدو خراپ بێت.

لەقۆناغی دووەمدا، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا...﴾[2].

ئەو حوکمانەش کە ئەم دەقە خواییە ئامازەیان پێدەکات بریتین لەمانە:

١-مەی و شەراب سودو زیانی هەیە، بەلاّم زیانە تەندروستی و کۆمەلآیەتی و ئابوری و فیکرییەکەی زیاترە لەقازانجەکەی، مەبەستیش لەخراپ زیانە، ئەگەر مەزندەو بەراورد بکرێت بە باش یان بەکەلّك، هەرچی سودەکەشیەتی یان ئەوەیە مەعنەوییە لەساتەکانی سەرخۆشی و چێژوەرگرتنی کاتی دەرونیی هەوەسیی، یان مادییە لەڕووی بازرگانی و

---

[1] النحل : ٦٧
[2] البقرة : ٢١٩

دەسخستنی قازانجی مادیی، ئەم کەڵکەش رێژەیەکی زۆر کەمە سەبارەت بەزیانەکەیەوە بۆ تاك و بۆ کۆمەڵگە.

٢- بەڵگە نەویستیشە زیانی هەریەك لە هۆشبەرو قومارکردن زیاترە لەقازانجەکەی، مرۆڤی ژیریش لەسەر مومارەسەکردنی کارێك بەردەوام نابێت کە زیانەکەی زیاتر بێت لە سودەکەی.

٣-پرسیارەکەش لەبارەی حوکمی مەی و قومارەوە بوو لەڕووی حەڵاڵی و حەرامیەوە، لەکاتێکدا کە قورئان بە(علة) وەڵامی حوکمەکەی بە(حەرامکردن)ی داوەتەوە[١]، کە بریتیە لەقەبارەی زیانەکەی و ئەوەی کە ئەو زیانە گەورەترە لەقەبارەی کەڵك و سود بەپێدانی ڕێسایەکی هەمەکی گشتی ئەویش ئەوەیە : (هەر شتێك زیانەکەی زیاتر بێت لەسودەکەی حەرامە)، وەك حەرامکردنی خواردنەوەی مادەی هۆشبەرو مەی و یاری قومار، بەڵام ئەگەر بەهیچ شێوەیەك کەڵکی نەبوو وەك جگەرە کێشان، ئەوا بێ هیچ دوو دڵیەك حەرامە. خوای گەورەش وەڵامی حوکمی خواردنەوەی مەی و مادەی هۆشبەرو یاریکردنی قوماری داوەتەوە بە(علة)ی وەڵامی حوکمەکەی بە(حەرامکردن) کە بەدەستەواژەی ئوصولییەکان پێی دەوترێت (العلة المنصوصة)، کە ئەمە بەهێزترە لەو دەقەی کە بەشێوەیەکی بڕەر ئاماژە بەحوکمەکە دەکات. لەم ئایەتەشدا دەستوری خوای گەورە ڕێنومایی مرۆڤ دەکات بۆ بەکارهێنانی عەقڵی خۆی ئەوەش بۆ گشتاندنی ئەو حوکمەی کە هەیە لەم ئایەتەدا و ئەوەی کە تێیدا نەهاتووە کە زیانێکی تەواوی هەیە وەك جگەرەکێشان یان زیانەکەی زیاترە لە سودەکەی، خوای گەورەش بەم دەقە حەرامکردنی جگەرەکێشان و خەتەنکردنی مێیەنەو حەرامکردنی هەموو شتێکی سەلماندوە کە زیانەکەی زیاتر بێت لەقازانجەکەی.

زانست و پزیشکیی نوێ ئەوەی سەلماندوە هەر کەسێك لەژوورێکدا چل جگەرە بکێشێت و منداڵێکی شیرەخۆرەی تێدا بێت، وا دادەنرێت کە ئەو منداڵە دە جگەرەی کێشابێت، ئەمەش پێی دەوترێت جگەرەکێشانی نەرێنی یان زۆرەملێیی.

---

[١]- واتە لەرێگەی باسکردنی ئەو زیانە زۆرانەی کە بەهۆی مەیەوە دەکەونەوە بووەتە هۆدلری ئەوەی حەرام بێت (وەرگێڕی کوردی).

وێڕای ئەمەش جگەرەکێشان دەبێتە هۆی تووش بوونی جگەرەکێش بەدەیەها نەخۆشی کوشندەی دیکە لەپێش هەمووشیانەوە نەخۆشی شێرپەنجە.

لەقۆناغی سێیەمیشدا خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَقْرَبُواْ الصَّلاَةَ وَأَنتُمْ سُكَارَى حَتَّىَ تَعْلَمُواْ مَا تَقُولُونَ ...﴾[1].ئەم دەستورە خواییە ئاماژە نیە بۆ حەلاڵی خواردنەوەی مەی و شەراب لەدەرەوەی نوێژ، بەڵکو وەك ئامۆژگاری پزیشکێك وایە بۆ نەخۆش بەوەی جگەرە کەم بکێشێت ئەگەر هاتوو ئالودە بوو بوو هەتا ڕادێت لەسەر وازلێهێنانی بەیەکجاریی لەکاتێکدا کە جگەرەکێشان زیانبەخشە ئیدی کەم بێت یان زۆر- حەرامکردنەکەش بۆ کاتی نوێژو کاتەکانی تریشە بەلاَم زیاتر جەختی لەسەر کاتەکانی نوێژ کردوە.

لەقۆناغی چوارەم و کۆتاییدا خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالأَنصَابُ وَالأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاء فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَن ذِكْرِ اللّهِ وَعَنِ الصَّلاَةِ فَهَلْ أَنتُم مُّنتَهُونَ﴾[2].

ئەم ئایەتە حەوت بەڵگە لەخۆدەگرێت لەسەر حەرامکردنی مەی (شەراب) ئەوانیش:

یەکەم: دانانی مەی لەچوارچێوەی قومارو بت دا لەڕووی مەترسی و حوکمەوە.

دووەم: وەسفکردنی مەی بەوەی (رجس)ە واتە چەپەڵ کە ئەمەش جیاوازە لە (النجس)، واتە پیسی تێکەڵاوی بووبێت و لەکەدار بووبێت، بەڵگەنەویستیشە دووەم پاکژ دەبێتەوە بەپێچەوانەی یەکەمەوە.

سێیەم: بەوە پێناسەی کردوە لەکردەوەی شەیتانە، وێناش ناکرێت کەوا کاری شەیتان ڕێگەپێدراو بێت.

چوارەم: بەکارهێنانی خۆلادان لەبری حەرامکردن نەیووتووە (حرم علیکم الخمر) واتە حەرامکراوە لەسەرتان، بەڵکو فەرمویەتی (فاجتنبوە) واتە خۆتانی لێ لابدەن یان

---

[1] النساء : ٤٣

[2] المائدة : ٩٠

لێی دووربکەونەوە، ئەمەش لەبەر مەترسیەکەیەتی وەك دووركەوتنەوە لەو شوێنانەی کە نەخۆشی کۆلێرای تێدا بڵاوبوبێتەوە.

پێنجەم: خوای گەورە بە سەرچاوەیەکی ئەژمارکردوە بۆ دوژمنایەتی و خستنەوەی رق و کینە، کاتێك سەرخۆش عەقڵی لەدەست دەدات ئیدی قسەو کرداری وای لێ دەوەشێتەوە کە دەبێتە هۆکاری ئەو حاڵەتانە.

شەشەم: رێگرە لەیادی خواو و بیرکردنەوە لەشتانێك کە رەنگە دەرئەنجامەکانیان بەرژەوەندی گشتی و پەرەپێدانی کۆمەڵگەی تێدا بێت بەرەو خەیرو گەشەکردن و بەرەو پاش چوون، لەژێر رۆشنایی پێداویستیەکانی ژیان لەهەموو کات و شوێنێکدا.

حەوتەم: نەهیکردنی کۆتایی و یەکلاکەرەوە لەبەکارهێنانی هەر شتێك ببێتە هۆی لەدەستدانی ژیری و عەقڵ بە دەستەواژەیەکی پرسیاری نکوڵیی لەو ئایەتەدا کە دەفەرموێت:﴿فَهَلْ أَنتُم مُّنتَهُونَ﴾، ئەم رستەیەی کۆتایی پرسیارییەکی نکوڵییە لەسەر بەردەوام بوون لە خواردنەوەی مەی و مادەی هۆشبەر ئەمەش بەهێزترو توندترە لە نەهیکردن لێی.[1]

بەشی دووەم: بنەمای شەرعیەت و تاوانەکانی سزا لێوەرگرتن و خوێن بایی

ئەمەش بریتیە لەتاوانەکانی دەستدرێژیکردنە سەر کەسەکان (نەفس و غەیری نەفسیش)، دەستوری خوایی بە دەق ئەم کارانەی بەتاوان داناوەو لەزۆر ئایەتدا ئاماژەی پێکردوە وەك دەفەرموێت ﴿...وَلاَ تَقْتُلُواْ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلاَّ بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾[2].کوشتنیش یان بەئەنقەستە یان نیمچە ئەنقەستە یان بەهەڵەیە.

أ-کوشتنی بەئەنقەست: ئەوەیە کە دوو رەگەز تێیدا فەراهەم دەبێت ئەوانیش بریتین لە:

---

[1] بۆ ووردەکاری زیاتر بڕوانە دانراومان" موانع المسؤولية الجنائية في الشريعة الإسلامية والتشريعات الجزائية العربية، ل١١٣ دواتری.

[2] الأنعام : ١٥١

١- ئامرازەکە زۆرجار کوشندە دەبێت وەك تفەنگ.

٢- بکوژەکە مەبەستی بەدیهاتنی ئامانجەکەیە (مردن).

ب-نیمچە ئەنقەست: ئەمەش ئەوەیە کە ئامرازەکە زۆرجار کوشندە نیە. بەڵام تێیدا مەبەستی دەستدرێژی هەیە بەڵام بەمەبەستی کوشتن نا. ئەمەش لە دەستەواژەی یاساییدا پێی دەوترێت (ئەو لێدانەی بە مردن کۆتایی دێت).

ج-کوشتنی بەهەڵە: ئەوەیە کە مەبەستی تاوانی تێدا فەراهەم نابێت(دەستدرێژیکردن بۆ سەر نەفس و غەیری نەفس) هەڵەش زۆرجار بەهۆی ئامانجگرتنەوە ڕوودەدات وەك ئەوەی نیشانە لە تارماییەك بگریت وا بزانیت ئاژەڵێکی کێوییە لەکاتی ڕاوکردندا، بەڵام دواتر دەربکەوێت کەسێکی بێتاوانە. یان لەکردارێکەوە دەبێت وەك ئەوەی کەسێك دەمانچەکەی پاك بکاتەوە و نەزانێت گوللەی تێدایە، بەهۆی کرداری پاککردنەوەشەوە گوللەیەك دەردەچێت و بەر مرۆڤێکی بێتاوان دەکەوێت و دەیکوژێ.

سزای کوشتنی بەئەنقەست بریتیە لەحەق لێسەندنەوە خوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ ...الآيـة﴾[1]. لەبارەی فەلسەفەی حەق لێسەندنەوەشەوە دەفەرموێت: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَاْ أُولِيْ الأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[2].

پیتی (في) بۆ پاساودانە (تعليل)، واتە هۆکاری پێویستی سزادانی کەسی تاوانبار بۆ ئەوەیە پێشوەخت بزانێت ئەگەر خەڵك بکوژێت دەکوژرێتەوە، بەمەش واز لەکوشتنی کەسانی تر دەهێنێت، بەمەش لە سزادانددا پاراستنی ژیانی کەسی بێتاوان هەیە.

سەبارەت بەسزادانەوەی هاوشێوە خوای گەورە دەفەرموێت:وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا[3] أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنفَ بِالأَنفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ

---

[1] البقرة : ١٧٨

[2] البقرة : ١٧٩

[3] واتە لە تەوراتدا. دوای دابەزینی قورئاندا حوکمەکە بووە بەشێك لێی و پێویستە کاری پێ بکرێت.

فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أنزَلَ اللّهُ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾[1].

دەستدرێژی کەسی تاوانکاریش سێ ماف پێیەوە پەیوەست دەبێت ئەوانیش بریتین لە:

مافی خوا، چونکە سەرپێچی ئەو وتەیەی خوای گەورە دەکات کە دەفەرموێت: ﴿...وَلاَ تَقْتُلُواْ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلاَّ بِالْحَقِّ ...﴾[2].

مافی کوژراو: چونکە دەستدرێژی دەکاتە سەر بەبێ ماف و پاساوێکی شەرعی و یاسایی.

مافی وەلی ئەمر، چونکە دەسەلاتی داواکردنی تۆڵە یان وەرگرتنی خوێن بایی پێدراوە یان وازهێنان لەهەردوکیان، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿...وَمَن قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَاناً ...﴾[3]. مەبەست پێی ئەوەی دەستدرێژی کراوەتە سەر ئەگەر لەژیاندا بوو یان وەلی ئەمرەکەی ئەگەر لە تاوانبارەکە خۆش بوو ئەوا ئەو لێخۆش بوونە دەبێتە مایەی کەفارەتێك بۆی، واتە خوای گەورە لەدوای ئەو لێخۆش بوونە ئیدی لەسەر ئەو تاوانە سزای نادات، ئەوەش دەستدرێژی کراوەتە سەر یان وەلی ئەمرەکەی ئەگەر لەتاوانبارەکە خۆش بوو ئەوا پاداشتی ئەو کارەیان لای خوای گەورە دەبێت.[4]

سزای کوشتنی نیمچە ئەنقەستیش خوێن باییە لەسەر کەسوکارەکەی، واتە هۆزەکەی ئەگەریش نەیبوو ئەوا لەسەر ئەو دامەزراوەیەی کە ئینتیمای بۆی هەیە، ئەگەریش سەر بەهیچ دامەزراوەیەك نەبوو ئەوا لەسەر خەزێنەی گشتی (بەیتولمال) دەبێت، ئەوەش بۆ نەهێشتنی ئەو لایەنە نەرێنیانەیە کە پێشبینی دەکرێت لەئایندەدا بکەونەوە ئەگەر هیچ سزایەك بۆ ئەو تاوانە نەبێت.

دەقیش لەسەر پێویستی خوێن بایی ئەو ئایەتەی خوای گەورەیە کە دەفەرموێت: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَن يَقْتُلَ مُؤْمِناً إِلاَّ خَطَئاً وَمَن قَتَلَ مُؤْمِناً خَطَئاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلاَّ أَن يَصَّدَّقُواْ فَإِن كَانَ مِن قَوْمٍ عَدُوٍّ لَّكُمْ وَهُوَ مْؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ

---

[1] المائدة : ٤٥

[2] الأنعام : ١٥١

[3] الإسراء : ٣٣

[4] تفسير فخرالدين الرازي ٦/١٢.

وَإِن كَانَ مِن قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِّيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةً فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِّنَ اللّهِ وَكَانَ اللّهُ عَلِيماً حَكِيماً﴾[1] مەبەستیش لە (أهل) کەسوکاری کوژراوەکەیە، واتە نابێت کوشتن لەنێوان باوەڕدارێك و بڕا باوەڕدارەکەیدا ڕووبدات بەهیچ شێوەیەك لەشێوەکان تەنها بەهەڵە نەبێت، بەپێی ئەم ئایەتەش پێویستە خوێن بایی بدرێتە کەسوکارەکەی وەك سزایەك لەبەرمبەر دەستدرێژیکردنە سەر مافی تایبەت، هەروەها پێویستە کەفارەتیش بدات وەك سزایەك لەبەرامبەر دەستدرێژیکردنە سەر مافی گشتی، ئەمە ئەگەر کوژراوەکە موسڵمان بوو یان موسوڵمان نەبوو بەلآم جەنگاوەر نەبوو، بەلآم ئەگەر جەنگاوەر بوو واتە لەحاڵەتی جەنگ لەگەڵ موسوڵماناندا، ئەوا تەنها کەفارەت پێویست دەبێت بەبێ خۆێن بایی.

فەلسەفەی پێدانی خوێن بایی بەکەسوکاری کوژراو:

فەلسەفەی ئەم حوکمەش بریتیە لە باشکردنی لایەنی دەرونی کەسی بکوژو کەمکردنەوەی ئەو ئازارە دەرونیەی کە بۆی دروست بووە بەوەی کەسێکی بێتاوانی بەهەڵە کوشتووە، ئەمە وێڕای ڕێگرتن لەڕژانی خوێن و بەرپاکردنی ئاشتەوایی و دروستکردنەوەی ڕێزو خۆشەویستی لەنێوان هەردوو خێزانی بکوژو کوژراوداو، پارێزگاریکردن لەمافەکانی بنەماڵەی کەسی کوژراو لەحاڵەتێکدا ئەگەر کوژراوەکە هەژار بوو نەیتوانی خوێن بایی بدات، پاشانیش خوێن بایی دەبێتە هۆی چاککردنەوەی دڵی شکاوی کەسوکاری کوژراوەکەو قەرەبووی ئەو زیانەیان بۆ دەکاتەوە کە دروست بووە بۆیان بەهۆی لەدەستدانی ئەو کەسەوە کە ڕۆزی و گوزەرانی بۆ دابین دەکردن.

سروشتی خۆێن بایی:

ئایا خوێن بایی سزایە یان قەرەبوو؟

ڕای زانیان جیاوازە لەمبارەیەوە، هەیانە پێی وایە سزایەو، هەندێکی تریشیان وەك قەرەبوویەکی داناوە، بەلآم لەواقیعدا خوێن بایی هەردوو سیفەتەکە لەخۆدەگرێت واتە هەم سزایەو هەم قەرەبووشە، بەمشێوەیەی خوارەوە:

---

[1] النساء : ٩٢

أ- لەسیفەتەکانی سزا:

١. بڕیاردان لەسەری لەسەر داوای کەسی دەستدرێژی لێکراو ناوەستێت، بەڵکو پێویستە لەسەر دادوەر بڕیاری لەسەر بدات وێڕای نەبوونی داواکاریش.

٢. لەکاتی سازشکردن لێی لەلایەن کەسی دەستدرێژی لێکراوەوە یان کەسوکارەکەی سزایەکی تەمبێکردنی شوێنی دەگرێتەوە بەوپێیەی مافێکی گشتییە.

٣. بەدەق دیاریکراوە لەلایەن یاسادانەرەوە بەپێچەوانەی قەرەبووەوە.

٤. بڕەکەی ناگۆڕێت بەگۆڕانی کەسەکان.

ب-لەسیفەتەکانی قەرەبوو:

١-دارایییەکی تایبەتی کەسی دەستدرێژی لێکراوەوە یان کەسوکارەکەیەتی و ناخرێتە سەر دارایی گشتی (خەزێنەی گشتی) بەپێچەوانەی پێبژاردنە داراییەکان کە دەخرێنە سەر دارایی گشتی.

٢.دەکرێت ئەوەی تاوانی دەرهەقکراوە یان کەسوکارەکەی سازشی لەسەر بکات، ئەگەر تەنها سزایەك بوایە ئەوا نەیاندەتوانی ئەمە بکەن.

٣.لەقورئانی پیرۆزو سوننەتی پێغەمبەر(ﷺ) هاتووە سەبارەت بەلابردنی گوناھ لەسەر کارێك بەهەڵە ئەنجام درابێت، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿...وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُم بِهِ وَلَكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُوراً رَّحِيماً﴾[1] هەروەها پێغەمبەر(ﷺ)دەفەرموێت:((إِنَّ اللَّهَ وَضَعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ))[2]، واتە لێ وەرگرتن و بەپرسیارێتی تاوانیی لەسەر کەسێك هەلگرتووە کەوا تاوانێك بەهەڵە ئەنجام بدات یان لەبیری بچێت یان لەژێر فشاری زۆرلێکردندا ئەنجامی بدات.

---

[1] الأحزاب : ٥

[2] ابن ماجه لە ابن عباس "وە گێڕاویەتەوە (٢٠٤٥)، "ابن حبان" گێڕاویەتەوە (٧٢١٩) ، والطبراني لە الكبير : ١١/١٣٣ (١١٢٧٤) ، والأوسط (٨٢٧٣) ، والصغير (٧٦٥) ، الطحاوي لە شرح معاني الآثار٣/٩٥، والدارقطني (٤٣٠٦) ، والحاكم: ٢/١٩٨، راستاندویەتی لەسەر مەرجی ئەو دولەوە زەهبیش هاوڕلیەتی.

٤.ئەگەر بەتەنها سزا بوایە ئەوا نەدەبووە ئەرك لەسەر کەسوکارەکەی، وەك خوای گەورە دەفەرموێت"﴿...وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ...﴾[1]. واتە کەسێکی بەریئ و بێتاوان سزای تاوانێك هەڵناگرێت کەوا کەسێکی تر ئەنجامی دابێت.[2]

بەشی سێیەم، تاوانەکانی تەمبێکردن

بریتین لەو تاوانانە کە سزاکەیان لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانانیەوە دەبێت لەڕووی جۆرو برِیشەوە، لەڕووی سەرهەڵدانیشیەوە سێ جۆرە:

جۆری یەکەم: هەموو تاوانێکی سنور بۆ دانراوی لەو حەوت تاوانەی کە باسکراون ئەگەر شوبهە یان گومانێك دروست بوو لەڕووی سەلماندنیەوە یان لەڕووی چارەسەرەوە، ئەوا ڕاستەوخۆ دەگۆڕێت بۆ تاوانی تەمبێکردنی، پێویستە لەسەر دەسەڵاتی یاسادانان، ئیدی سروشتەکەی چۆن بوو، سزایەکی بۆ دابهێنێت کەوا گونجاو بێت لەگەڵ قەبارەی تاوانەکەو مەترسیەکەی و ڕەوشی تاوانکاردا، ئەمەش وەك ڕەچاوکردنی بنەمای(هیچ تاوانێك یان سزایەك نیە بە بێ بوونی دەق).

بنچینەی ئەم سەرپشکردنەی دەسەڵاتی یاسادانانیە زەمەنیەش ئەو ئایەتەی خوای گەورەیە کە دەفەرموێت: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾[3]لەم ئایەتەدا پەیامی موحەممەدی پوختکراوەتەوە لە خزمەتکردنی مرۆڤایەتی وەك پەیامە ئاسمانییەکانی پێشوو، چونکە خوای گەورە بێ منەتی ڕەهایە لەجیهانیان، ڕەحمەتیش بریتیە لە بەرژەوەندی و کەڵکی بەدەستهاتوو وەك بەدەستهێنانی ماڵ و دارایی و قازانجەکان و هەموو ئەوەی کەڵکی مرۆڤی تێدایەو ڕێکخستنی مامەڵە داراییەکان و بەرپاکردنی کارگەو دامەزراوەکان کەوا کەڵکی گشتی یان تایبەتیان تێدایەو، دورخستنەوەی تاوان و خراپەکاریەکان و بەتاوانکردنی ڕێگاکانی و ئامرازەکانی لەڕێگەی دەقەکانەوە، ئەگەر

---

[1] الأنعام : ١٦٤

[2] بۆ وردەکاری زیاتر بڕوانە دانراومان(المسؤولیة الجنائیة في الشریعة الإسلامیة، دراسة مقارنة بالقانون، لا١٢١دولتری.

[3] الأنبیاء : ١٠٧

هاتوو دەقێکی تایبەت بەخۆیان بەرپا نەبوو، هەروەها دیاریکردنی سزا گونجاوەکان بۆیان.

له تاوانە سنوریەکانیش کە دەگۆڕێن بۆ تەمبێکردنی یان سەرزەنشتکردنی بەهۆی بوونی گومانێك لەچارەسەرکردنیدا، وەك تاوانی دزیکردن لەنێوان منداڵ و باواندا و لەنێوان ژن و مێردو لەنێوان هاوبەشەکاندا، یەکێکیان هەندێك پارە دەدزێت کە هاوبەشە لەنێوانیاندا، لەنمونەی ئەم جۆرەش دزی لەژێر فشاری پێویستی و هەژاریدا.

لەتاوانە سنوریيەکانیش کە دەگۆڕێن بۆ تەمبێکردنی (سەرزەنشتکردنی)، کە سزاکەی بەدەقی وەزعی دیاری دەکرێت، تاوانی زیناکردنە ئەگەر بەچوار شایەت نەسەلمێنرا، یان بەچوار جار لەبەردەم دادگادا، لە پیاوانی پێگەیشتووی ژیری هەڵبژێراو کە زۆریان لێنەکرابێت، ئەم سەلماندنەش زۆرجار مومکین نابێت، بۆیە پێویستە لەسەر دەسەڵاتی یاساداناني زەمەنیی سزایەك دیاری بکات بۆ کەسی زیناکەر کە قەبارەکەی لە قەبارەی سەد جەڵد زیاتر نەبێت.

پێشتریش باسمان لەوە کرد کەوا بەردبارانکردن بەم ئایەتەی خوای گەورە هەڵوەشاوەتەوە کە دەفەرموێت:﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ ...﴾[1]. بەڵام لەهەڵەکانی یاسا دانراوەکان ئەوەیە کە بەزیان ئەژماری ناکات ئەگەر هاتوو ئەو دوو کەسەی زینایان کردوە هاوسەرگیریان نەکردبێت، لەسەر ئەو بنەمایەی کە خیانەتی هاوسەرگیری دەستدرێژی کردنە بۆ سەر مافێکی تایبەت، بەم پێیەش کەسی بێتاوان مافی وازهێنانی هەیە لەهەر قۆناغێك لەقۆناغەکانی بەرزکردنەوەی داواکە هەتا دەرچوونی بڕیارەکە.

جۆری دووەم: هەموو تاوانێك شەرعی ئیسلامی بەتاوان ناساندویەتی بێ ئەوەی سزاکەی دیاری بکات. لەوانەش تاوانی سیخوڕیکردن.

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿... وَلَا تَجَسَّسُوا ...﴾[2]، هەروەها تاوانی زەوتکردن: خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ...﴾[1]. تاوانی بەرتیل دان

---

[1] النور : ٢

[2] الحجرات : ١٢

و بـەرتیل وەرگـرتن پێغەمبـەر(ﷺ)دەفـەرموێت: ((لعـن الله الراشـي والمرتشـي)) [٢]. بەوشێوەیە.

جۆری سـێیەم: تاوانـە داهێنراوەکـان بـۆ پارێزگـاریکردن لـە بەرژەوەنـدی گشـتی، بەپشت بەستن بەو ئایەتـەی خـوای گـەورە کـە دەفـەرموێت: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ [٣]

هـەموو پێشـهاتێکیش کـە زیـان بـە بەرژەوەنـدی گشـتی بگەیـەنێت دەسـەڵاتی یاساداناني زەمەنیی بۆی هەیە بەتاوانی دابنێت و سزایەکی بۆ دابهێنێت کە شیاو بێت لەگەڵ قەبارەی تاوانەکەو ترسناکی تاونکارەکەدا.

لـە پراکتیکەکانیشـی تاوانـەکانی قاچاخچیەتی، کـە ئـەم کـارە پـێش سـەرهەڵدانی دەوڵەت و دیاریکردنی سنورە نێودەوڵەتیەکان بوونیان نەبووە، بۆیـە رفانـدنی لـەناوەوە بۆ دەرەوەو نە بەپێچـەوانەوە بـوونی نـەبووە، دوای پـەرەسـەندنی ژیـان و دروسـتبوونی دەوڵـەت و دیـاریکردنی سـنورە سیاسـیە نێودەوڵەتیـەکان دیـاردەی بەقاچـاخبردن و رفاندنی لەسنورەکان بووە کارێکی زیانبەخش بەئابوری نیشتمانی.

هەموو زیان بەخشێکیش پێویستە لەسەر دەسەڵات بنـبڕی بکـات و سـزای گونجـاوی بۆ دیاری بکات، بەهەمانشێوە سەرپێچیەکانی هاتوچۆ. بەڵگەنەویستیشـە پێشـتر ژیـان سادە بووە پێش بوونی هۆکارەکـانی گەیانـدنی ووشـکانی و دەریـایی و ئاسمـانی، دوای پەیدابوونیشـیان بۆتـە پێویسـتی و ئـەرك لەسـەر ئـەو دەسـەڵاتەی کـە لەئێسـتادا فەرمانڕەوایی دەکات ئەو سەرپێچیە هاتوچۆیانە بەتاوان دابنێت و سـزای گونجاویـان بـۆ دیاری بکات بۆ پاراستنی رۆح و ماڵ و سامانی کەسانی بێتاوان.

---

[١] النساء : ٢٩

[٢] رواه الخمسة، وحسنه الترمذي، وصححه ابن حبان، وله شاهد من حديث عبد الله بن عمرو عند الأربعة إلا النسائي

[٣] الأنبياء : ١٠٧

بنەمای کەسیتی سزا (بەرپرسیاریتی کەسیی)

دەستوری خوایی بەسەدان ساڵ پێش هەموو ڕاگەیاندنی مافەکانی مرۆڤ و دەستورە دانراوەکانی وڵاتانی جیهان کەوتووە لەدانیێدانان و جێگیرکردنی ئەم بنەمایەدا بەشێوەیەك کە هیچ مشتومڕو گومانێك هەڵناگرێت، ئەمەش لەپێنج ئایەتی قورئانیدا بەدیار دەکەوێت: بەمشێوەیەی خوارەوە:

١- خوای گەورە لە سورەتی (الانعام)دا دەفەرموێت:﴿... وَلاَ تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلاَّ عَلَيْهَا وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...﴾[1]. واتە کەسێکی بێتاوان تاوانی کەسێکی تر هەڵناگرێت. هەروەها کەسێك تاوانێکی ئەنجام نەدابێت پاشهاتەکانی تاوانی ئەو کەسە لەئەستۆناگرێت کە تاوانەکەی ئەنجام داوە ئیدی پەیوەندی نێوانیان چەندە نزیك بێت یان پەیوەندی هاوسەرێتیان هەبێت یان هەر پەیوەندیەکی تر لەنێوان تاوانکارو کەسی بێتاواندا، باوك پرسینەوەی لێ ناکرێت لەبەرامبەر تاوانی یەکێك لەکوڕەکانیدا، بەپێچەوانەشەوە، هەروەها لێپرسینەوە لە برایەك ناکرێت لەبەرامبەر تاوانێکدا کە برایەکی تری ئەنجامیداوە، هەروەها مێرد لەبەرامبەر دەرئەنجامەکانی کارە تاوانکاریەکانی ژنەکەیدا، بەپێچەوانەشەوە. تاوانی تاوانکاریش لەسەر خۆیەتی نەك کەسێکی تر، چونکە دادپەروەری خوایی ئەمە ڕەت دەکاتەوە.[2]

هەموو کەسێك لەکارەکانی خۆی بەرپرسیارە ئیدی ئەو کارانە لەچاکەکان بن یان لەکارە خراپەکان.

٢- لەسورەتی الإسراء دا دەفەرموێت:﴿مَّنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدي لِنَفْسِهِ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ...﴾[3]. ئەوی ڕێگای ڕاستی گرت ئەوا پاداشتی ئەو کارە بۆ خۆی دەبێت، ئەوەش گومڕا بوو ئەوا سزاکەی لەسەر

---

[1] الأنعام : ١٦٤

[2] بۆ وردەکاری زیاتر بڕوانە دانراوەمان(المسؤولية الجنائية في الشريعة الإسلامية، دراسة مقارنة بالقانون، لا٢١٧دواتری.

[3] الإسراء : ١٥

خۆیەتی، هیچ کەسێکیش پاشهاتەکانی گوناهی کەسێکی تر لەئەستۆ ناگرێت. کەسی تاوانکار هەر کارێك دەکات لەسەر خۆی حساب دەکرێت، هیچ کەسێکیش لێپرسینەوەی لێ ناکرێت لێپرسینەوەیەکی تاوانیانە تەنها لەو کارانە نەبێت کە ئەنجامی داون ئیدی خۆی کارەکەی کردبێت یان هاوبەش بوویێت لەگەڵ کەسێك یان کەسانێکی تردا.

٢- لەسورەتی فاطردا دەفەرموێت:﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَإِن تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَى حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَى إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَمَن تَزَكَّى فَإِنَّمَا يَتَزَكَّى لِنَفْسِهِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾[1]. واتە کەسێکی بێتاوان گوناه و تاوانی کەسێکی تر لەئەستۆ ناگرێت، هەروەها لەبەر گوناهی کەسێکی تر سزا نادرێت، وەك ئەوەی ستەمکاران و ملهوڕەکان لەهەندێك لەولاتاندا دەیکەن کە دیکتاتۆرێك فەرمانڕەوایی دەکات و تاوانی دراوسێ دەخەنە ئەستۆی کەسانی تر یان کەسێك کە هەموو گیانی تاوان و گوناهە داوا لەکەسێك دەکات هەندێك لەتاوانەکانی بخاتە ئەستۆی خۆیەوە.

٤-لەسورەتی الزمردا دەفەرموێت:﴿إِن تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنكُمْ وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِن تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى ثُمَّ إِلَى رَبِّكُم مَّرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾[2]. واتە ئەگەر رێگای بێباوەڕی و گومرایی و تاوان بگرنەبەر، ئەوا ئەم کارە هیچ لەدەسەلاتی خوای گەورە بەسەر گەردوندا کەم ناکاتەوە، ئەگەریش رێگای ڕاست و دروستیش بگرنەبەر ئەوا خوای گەورە بەم رێگایە ڕازیە بۆتان، بەلاّم ڕازی نابێت بەڕێگای بێباوەڕی و لادان، خوای گەورە بێ منەتی رەهایە لێیان، ئەگەریش هەموو کاتەکانی ژیانی مرۆڤ تەرخان بێت بۆ کڕنوش بردن بۆ خواو گوێڕایەڵی کردنی ئەوا هیچ لەگەورەیی و مەزنی ئەو زیاد ناکات، بەهەمانشێوەش ئەگەر هەموو ئەو کاتانە لەبێباوەڕی و گومراییدا بیباتە سەر ئەو هێندەی گەردێکلەمەزنی ئەو کەم نابێتەوە. بەلاّم جیاوازی دەکات

---

[1] فاطر : ١٨

[2] الزمر : ٧

لەنێوان كەسی بێتاوان و كەسی تاوانباردا لـەنێوان كەسـی بـاش و كەسـی خراپـدا، ئەوەی هێندەی گەردێك كاری باش بكات دێتەوە ڕێی و ئـەوەش هێنـدەی گـەردێك كاری خراپە بكات هەر دێتەوە ڕێی ئەوەش كـاری چـاكە بكـات بەرپرسـیارێتی ئـەو كەسەی كاری خراپە دەكات ناخرێتە ئەستۆیەوە.

٥- لەسورەتی النجم دا دەفەرموێت:﴿أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾[1]. واتـە هـیچ كەسـێك تـاوانی كەسـێكی تـر هـەڵناگرێت وهـیچ كەسـێك گونـاهی كەسـێكی تـر ناخرێتـە ئەستۆیەوە.

هـــەر ئایـــەتێكیش لـــەم پێـــنج ئایەتـــە ئامـــاژە دەدەن ئامازەیـــەكی ڕاشـــكاوانەی یەكلاكەرەوەی ڕوون وەك ڕوونی خۆر لەڕۆژی نیوەڕۆدا بە بنـەمای كەسـێتیی سـزا (یـان بەرپرسیارێتی سزایی كەسیی).

شـیاوی باسـە زۆرێـك لـە ڕاڤـەكاران بەهەڵـەدا چـوون لەڕاڤـەكردنی(الا تَـزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْـرَى)،لەپێشـەوەی ئـەو ڕاڤەكارانـەش ئیمـام فخرالـدین (ضـیاءالدین عمـر)ی رازی لـە (التفسیر الكبیر) دا [2]. فەرمویەتی: واتە كەسێكی تاوانبـار تـاوانی تـر لەئەسـتۆ ناگرێـت، بەڵام ئەو ڕاڤەكارانە خوایـان لـێ ڕازی بێـت لـەوە بـەئاگا نـەبوون كـە گوزارشـتی (وازرة) لەسـەر واتاسـازییەكی ڕەوانبێـژی بونیـادنراوە، وەك لەبابەتگـەلێكی تـری قورئانـدا، لەوانەش﴿وَجَزَاء سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا ...﴾[3]. هـەروەها دەفـەرموێت: ﴿وَمَكَرُواْ وَمَكَرَ اللّهُ وَاللّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾[4].

لێرەشدا مەبەست لە (وازرة) نەفس یان كەسێكی تاوانكار نیـە، بـەڵكو كەسـێكی بـێ تاوانە كە بەرپرسیارێتی تاوانی كەسێكی تاوانبار لەئەستۆ ناگرێت.

---

[1] النجم : ٣٨

[2] ١٤/١٤

[3] الشوری : ٤٠

[4] آل عمران : ٥٤

بنەمای کەسیەتی سزا لەیاساکان و دەستورە دانراوەکاندا:

زۆربەی دەستورە عەرەبیەکان بەدەق باسیان لە بنەمای کەسیەتی سزا کردوە(کەسیەتی بەرپرسیارێتی سزایی)، لەوانەش دەستوری عێراقی بەرکار(م١٩/هەشتەم) کە باس لەوە دەکات سزا کەسیەتیە، بەهەمانشێوەش لەدەستوری بەرپای ئوردنی(م٢٨) و بەحرێنی (م٨) و سعودی(م٣٨)و صۆمالی(م٤٣)و قەتەری(م٢٩)و میصری(م٦٦)و عوممان(م٢٢)و لیبیا(م٦٧)و مەغریبی(فصل٤٧)و لوبنانی (م٨).

بنەمای تۆمەتبار بێتاوانە هەتا تۆمەتبارکردنەکەی دەسەلمێنرێت:

قورئانی پیرۆز لەزۆر ئایەتدا باسی لە ئەستۆپاکی مرۆڤ کردوە لە پابەندبوونە تاوانیەکان و بەرپرسیارنەبوونی هەتا دوای ئەنجامدانی تاوانەکەش ئەگەر هاتوو بەدەقەکانی بەتاوانکردنی ئەو کارەو سزاکەی ئاگادار نەکرابۆوە چونکە قورئان یەکەم شەریعەتێکە دانی بەبنەمای شەرعییەتدا ناوە: (هیچ تاوان و سزایەك نیە تەنها بەدەقێك نەبێت).

پایەکانی ئەم بنەمایەش لەدەستوری خواییدا ئەمانەی خوارەوەیە:

یەکەم: هەموو قسەیەکی هەواڵیی ئەگەری ڕاست و درۆشی هەیە، ئەگەر هاوڕێکی واقیع بوو ئەوا ڕاست دەبێت، ئەگەریش هاوڕێك نەبوو ئەوا درۆ دەبێت، بۆیە پێویستە لەڕاستی هەواڵەکانی هەواڵ هێن دڵنیابیتەوە لەبارەی ئەو تۆمەتەوە کە دەخرێتە پاڵ کەسێکی تر پێش ئەوەی هەر ڕێوشوێنێك لەدژی بگیرێتەبەر وەك پرسیارلێکردنی لەلایەن لێکۆڵەرەی داد یان دادوەری لێکۆڵینەوە یان ناردنی بۆ دادوەری بابەتەکە، ئەگەر پێش ئەم دڵنیابوونەوەش ڕاگیرا(توقیف)کرا، پێویستە قەرەبووی ئەو زیانە بکرێتەوە کە پێی گەیشتووە، ئەگەریش ئەشکەنجەدرا یان زۆری لێکرا لەسەر دانپێدانان پێویستە سزای هەواڵدەر بدرێت و ئەوەش هەستاوە بەکرداری ئەشکەنجەدان یان زۆرلێکردن، بنچینەی ئەمەش ئەو ئایەتەیە کە خوای

گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْماً بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾[1].

دووەم: هەموو دانپێدانانێك كە لەتۆمەتبار وەردەگیرێت لەڕێگەی هەڕەشە و زۆرلێكردنەوە پوچەڵەو ناكرێت كاری پێ بكرێتو بڕیاری لەسەر بونیاد بنرێت، چونكە زۆرلێكردن لەسەر ئاین كە لوتكەی چاكەكانی مرۆڤە قورئان ڕەتی دەكاتەوەو بەشێوەیەكی بڕەرو كۆتایی نەهی لێكراوە، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ ...﴾[2].وە لەبەرئەوەی زۆرلێكردن لەسەر بێباوەڕیی كە لوتكەی كارە خراپەكانی مرۆڤە وەرناگیرێت و كاریگەری نابێت لەسەر باوەڕ بەپێی ئەم ئایەتەی خوای گەورە كە دەفەرموێت :﴿مَن كَفَرَ بِاللّهِ مِن بَعْدِ إيمَانِهِ إِلاَّ مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَـكِن مَّن شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْراً فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِّنَ اللّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾[3]. جا ئەگەر دانپێدانان لەژێر فشاری زۆرلێكردندا وەرگیراو نەبێت سەبارەت بەشتێك كە لوتكەی چاكەكانی مرۆڤە (كە باوەڕە)و هەروەها سەبارەت بە بێباوەڕییش كە لوتكەی خراپەكاریەكانی مرۆڤە، ئەوا دەبێت دانپێدانی كەسێكیش لەژێر فشاری زۆرلێكردندا سەبارەت بەهەر شتێكی تر بەهەمان شێوە وەرنەگیرێت.

سێیەم: نابێت تەنها بەگومان كار بكرێت و بڕیاری لەسەر بونیاد بنرێت، ئەگەر هاتوو ڕاستیەكەی بە بەڵگەیەك یان مەزندەیەك جەختی لێ نەكرابەوە، پێویستە لەسەر دادوەریش بەبێ هەبوونی گومانێكی زاڵ و قەناعەتی دڵ بەواقیعیەتی بڕیار نەدات، دەستوری خواییش جەختی لەمە كردۆتەوەو دەفەرموێت: ﴿وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلاَّ ظَنّاً إَنَّ الظَّنَّ لاَ يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً إِنَّ اللّهَ عَلَيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾[4].

---

[1] الحجرات : ٦

[2] البقرة : ٢٥٦

[3] النحل : ١٠٦

[4] يونس : ٣٦

دەستورە دانراوەکـانیش جـەختیان لـەم بنەمایـە کردۆتـەوە لەوانـەش دەسـتوری عێراقی بەرپا (م١٩/پێنجەم)/ (تۆمـەتبار بێتاوانـە هـەتا تۆمەتەکـەی دەسـەلمێنرێت لـە دادگاییـەکی یاسـایی دادپەروەرانـەدا، تۆمـەتباریش جـارێکی تـر دادگـایی ناکرێـت دوای ئازادکردنی مەگەر بەلگـەی نـوێ بـەدیار بکـەوێت)، ئەمـەش هاورێکـە لەگـەڵ دەسـتوری ئۆردنی (م٢٩)و بـەحرێنی (م٢٠)و جـەزائیری (م٤٥) و جیبـوتی (م٥٤)و مصـری(م٦٧) و عوممان(م٢٢) و قەتەری (م٣٩)و راگەیاندنی فەرەنسی بۆ مافەکانی مـرۆڤ١٧٨٩ز(م٢٦)و دادگـای تـاوانی نێودەوڵـەتی (م٢٢)و راگەیانـدنی مافـەکانی مـرۆڤ سـاڵی ١٩٤٥ز(م٤) و پەیماننامەی نێودەوڵەتی پێنجەم بۆ مافە مەدەنی و سیاسیەکان (م١٥).

بنەمای گونجاوترین یاسا بۆ تۆمەتبار

لەبنـەما دەسـتوریەکان ڕەچـاوکردنی دادپەروەرییـە، دادپـەروەرییش بریتیـە لـەوەی هەموو کەسێك ئەو مافەی پیێ بدرێت کە شایستەیەتی لەسزاو پاداشـت، ئەگـەریش زیـاتر لەوەی شایستەیەتی پێی بدرێت بەبێ بـوونی پاسـاوێك ئـەوە زەوتکردنـە، بـەڵام لەگـەڵ پاسـاودا، ئـەوا قورئـان بەچـاکە نـاوی دەبـات کـە دەفـەرموێت:﴿إِنَّ اللّـهَ يَـأْمُرُ بِالْعَـدْلِ وَالإِحْسَانِ﴾.[1]

---

[1] النحل : ٩٠

بەشی حەوتەم:
بنەما دەستوریەکان لەمامەڵە داراییەکاندا

جیباسی یەکەم:
دارایی تایبەت

ئـەم حوکمانـە مـاوە مـاوە کاریگـەردەبن بـە گۆڕانکاریـەکان و پێشـهاتەکان لـەژیانی کۆمەڵایـەتی و ئابوریـیـدا، بۆیـە دەسـتوری خـوایی تـەنها پێـنج بنـەمای گشـتی دارشـتوە لەبارەیەوەو ئیدی ئازادی ڕەهای داوەتە عەقڵی مرۆیی بۆ داهێنـانی ڕەگـەز و حوکمـەکان و جۆری نویێ لەمامەڵە داراییەکان، بەمەرجێك کە ئـەو داهێنراوانە لەبازنـەی ڕەوشت نەچـنە دەرەوە.

ئەو بنەمایانەش کە دەستوری خوایی باسی لەبارەوە کردوە لەمامەڵـە داراییەکانـدا ئـەم پێنجەی خوارەوەن:

بنەمای یەکـەم ڕەگـەزی لێـك ڕازیبـوون لـەئاڵوگۆڕەکان و دەرونێکـی ڕوون و سـاف لـە بەخشینەکاندا، سەبارەت بەیەکەمیان دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَأْكُلُواْ أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلاَّ أَن تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ ...﴾[1] شێوەی ڕەزامەندبوونەکە (صـيغة التراضي)یش لە (باب تفاعل) بۆ بەشداریکردن، کە تەنها ڕازیبوونی لایەکی گرێبەسـتکارەکە بەس نیە بەبێ لایەنەکەی تر.

دەرونێکی ڕوون و سافیش تەنها لەلایـەن بەخشـەرەکەوە، خـوای گـەورە لەمبارەیـەوە دەفەرموێت:﴿وَآتُواْ النَّسَاء صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْساً فَكُلُوهُ هَنِيئاً مَّرِيئاً﴾[2].

---

[1] النساء : ٢٩

[2] النساء : ٤

بنەمای دووەم: هاوسەنگی لەنێوان گۆڕراوەکانـدا لـەو گرێبەسـتانەدا کـە پابەندییـە بـۆ هەردوو لایەنەکە: لەمبارەیەوە خوای گەورە دەفەرموێت:﴿... وَأَحَلَّ اللّهُ الْبَيْـعَ وَحَـرَّمَ الرِّبَـا ...﴾[1] مەبەستیش لەکڕین و فرۆشتن هەموو گرێبەستێکی گۆڕینەوەیە کە تێیـدا هاوسـەنگی نزیکیی فەراهەم ببێت لەنێوان گۆڕراوەکاندا، مەبەستیش لە سـوو هـەموو گرێبەسـتێکە کـە هاوسەنگی لەنێوان هەردوو گۆڕاوەکاندا فەراهەم نەبێت، بەشێوەیەك یەکێکیان قازانج بکـات لەسەر زیانی لایەنەکەی تر بەبێ پاساوێکی شەرعیی.

بنەمای سێیەم: پابەندبوونی تەواوەتی بـەناوەڕۆکی گرێبەسـتە دروسـتەکانەوە: خـوای گەورە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَوْفُواْ بِالْعُقُودِ ...﴾[2] واتە پابەنـدبن بـەو بەڵێنانـەوە لەگرێبەسـتەکاندا هەیـە، هـەروەها لـەبارەی هـەر گرێبەسـت و پەیمانێکـەوە دەفەرموێت﴿...وَأَوْفُـواْ بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَـانَ مَسْـؤُولاً﴾[3]. شـیاوی باسـە پابەنـدبوون بـە بەڵێنـەوە گرنگـە بـەو ڕادەیـەی کـە دەسـتووری خـوایی خسـتویەتە پـێش پـەیام و پێغەمبەرایەتەوە، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿ وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّـهُ كَـانَ صَـادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولاً نَّبِيّاً﴾[4].

بنەمای چوارەم: گێڕانەوەی هەر مافێکی کەسیی کە لەئەستۆدایە یان مافێکی عـەینی کەوا گلدرابێتەوە بۆخاوەنە شەرعییەکەی، ئەگەر هاتوو پاساوێك نـەبوو بـۆ نەگەیەنرانـەوە، ئیدی ئەگەر خاوەنی مافەکە داوای ئەم ئەمانەتەی کرد یان نا، یانخاوەنی بەڵگەی سەلمێنەر بوو یان نا، یان داواکە بەکۆن بوون کەوتبوو یان نـا، چـونکە مـاف بـەکۆن بـوون نافـەوتێ، بەڵکو تەنها داواکە دەکەوێت، بەڵکو قەرزار لەڕووی ئاینیـەوە هـەر مافەکـەی لا دەمێنێـت و پرسیارو لێپرسینەوەی لێ دەکرێت لەبەردەم خوادا ئەگـەر دادگـاش لێپرسـینەوەی لەگـەڵ نـەکرد، خـوای گـەورە دەفـەرموێت: ﴿إِنَّ اللّـهَ يَـأْمُرُكُمْ أَن تُـؤدُّواْ الأَمَانَـاتِ إِلَـى

---

[1] البقرة : ٢٧٥
[2] المائدة : ١
[3] الإسراء : ٣٤
[4] مريم : ٥٤

أَهْلِهَا...﴾[1].گومانیشی تێدا نیە ئەوەی کە پێویستە لەسەر مرۆڤ بیگێڕێتەوە بۆ خاوەنەکەی پێی دەوترێت ئەمانەت.

بنەمای پێنجەم: توندوتۆڵکردنی هەر گرێبەستێك کە لەوانەیە لەئایندەدا ببێتە مایەی ناکۆکی و کێشە ئەویش بەتۆمارکردن و گرتنی شایەت یان بارمتە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَّيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ..... وَأَشْهِدُوْاْ إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلاَ يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلاَ شَهِيدٌ وَإِن تَفْعَلُواْ فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُواْ اللّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللّهُ وَاللّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ وَإِن كُنتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُواْ كَاتِباً فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضاً فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللّهَ رَبَّهُ وَلاَ تَكْتُمُواْ الشَّهَادَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾[2].توندتۆڵکردنیش پێویستە لەقەرزەکاندا ئەگەر هاتوو بڕەکە زۆر بوو یان بابەتی گرێبەستەکە هەبووی جێگیر بوون وەك خانوبەرەو فڕۆکەو کەشتی و ئۆتۆمبیل و شتانی تر، ئەگەریش نەکرا تۆمار بکرێت ئەوا توندوتۆڵکردن بە بارمتە جێگەی دەگرێتەوە، شەریعەتی ئیسلامیش یەکەمی شەریعەتەکانە لەناسین و فەرمانکردن بە دادنوسی.

ڕوونیشە ئەم پێنج بنەمایەی لەدەستوری خوادا باسکراون سەبارەت بە مامەڵە داراییەکان بەگۆڕانی کات و شوێن ناگۆڕێن، هەروەها کاریگەر نابن بەپەرەسەندن و ڕەوشە ئابوری یان کۆمەڵایەتیەکان، بۆیە دەستوری خوایی بەدەق هێناونی و، پێویستە لەسەر مرۆڤ پابەندبێت پێیانەوە، ئەگینا تووشی سزای دونیایی و دوارۆژیش دەبێتەوە، بێجگە لەمانە دەستوری خوای گەورە شتانی تر سەبارەت بەمامەڵە داراییەکانی بەجێهێشتووە بۆ عەقڵی مرۆیی وەك داهێنانی گرێبەستی نوێ و داهێنانی شێوازەکانی مامەڵە نوێیەکان و گوزارشتکردن لەوویستەکان و داهێنانی مەرج و وادەو شێوەی جۆرواجۆرو شتانی تری لەمشێوەیە لەئایندەدا بەشێوازی نوێ بەپێی پێدوایستەکانی شوێن، و کات، وەك بەکارهێنانی ڕێگا ئەلەکترۆنیەکان لەم سەردەمەدا لەمامەڵە داراییەکان لەنێوان بازرگانەکان لەوڵاتە جۆراوجۆرەکاندا.

---

[1] النساء : ٥٨

[2] البقرة : ٢٨٢-٢٨٣

جیباسی دووەم:
دارایی گشتی

خاوەندارێتی لەدەستوری خوادا بۆ دەوڵەت نیە وەك ئەوەی لە سستەمی کۆمۆنیستیدا هەیە، تاکیش خاوەندارێتی پیرۆزی نیە وەك ئەوەی لە سستەمی سەرمایەداریدا هەیە، بەڵکو بۆ خوایە، وەك ئەوەی دەستوری خوایی لەچەندین دەقدا باسی لێدەکات وەك دەفەرموێت:﴿... وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾[1].وێڕای ئەمەش دەستوری خوا دانی بەموڵکیەتی تایبەتدا ناوە نەك رەهاو پیرۆز بێت بەڵکو پەیوەستە بەکۆتگەلێکەوەو دەستور سەپاندویەتی بەسەر خاوەن موڵکدا، لەو کۆتانەش ئەمانەی خوارەوەن:

١. بەخشینی ئەوەی زیادە لەپێویستی خاوەن موڵك و پێویستی خێزانەکەی لەپێناو بەرژەوەندی گشتی و تایبەتی کۆمەڵگەدا، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿... وَأَنفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُم مُّسْتَخْلَفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَأَنفَقُوا لَهُمْ أَجْرٌ كَبِيرٌ﴾[2]، هەروەها دەفەرموێت: ﴿ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾[3].
٢. وەبەرهێنانی ئەو ماڵەی هەیەتی بۆ بەرهەمهێنان و قازانج یان سودلێوەرگرتن ئەگەر لەرەگەزەکانی بەرهەمهێنان بوو، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿...وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلاَ يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾[4].مەبەستیش لە ئاڵتون و زیو هەموو دراوێکی کانزایی یان کاغەزە یان پشك یان چەکەکان، کە جێی ئاڵتون و زیویان گرتۆتەوە لەمامەڵەو ئاڵوگۆڕدا.
٣. ئەگەریش موڵکەکە خانوبەرەیەك بوو کە خاوەنەکەی وەبەری نەهێنابوو، پێویستە لەسەر وەلی ئەمر خاوەنداریەتەکەی لێ بسەنێتەوەو بیداتە دەست یەکێك کە بتوانێت

---

[1] المائدة : ١٨
[2] الحديد : ٧
[3] التكاثر : ٨
[4] التوبة : ٣٤

بەباشی وەبەری بهێنێت، چونکە خاوەنداریتی – وەك باسمان کرد – وەزیفەیەکی کۆمەڵایەتیە، مەبەست لێی کەڵکی تایبەتی و کەڵکی گشتییە. ئەم حوکمە لە وتەی عومەر وەرگیراوە کە وتویەتی: (من أحيا أرضا ميتة فهي له، وليس لمحتجر حق بعد ثلاث سنين))[1]، ئەمەش کاتێك کەسانێك زەویـیەکیان داگیر دەکرد کە کاری تیا ناکەن.

٤. لەکۆتـەکانیش لەسـەر خاوەنـداریتی نەدەسـت بـڵاوی و نەدەسـت داخـراوی لەکـەڵك وەرگـرتن لێـی، پێویسـتە لەسـەر خـاوەن موڵـك ئابوریانـەو بەشـێوەیەکی هاوسـەنگ مامەڵەی پێوە بکات، وەك لەدەستوری خوایدا هاتووە:﴿وَلاَ تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ وَلاَ تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَّحْسُوراً﴾[2]. واتە: سەرزەنشتکراویت لەسەر دەست داخراوی و چاوتێبڕاویت لەسەر دەست بڵاویەکەت، چونکە گوتـەی (مغلولـة) ئاماژەیە بۆ چروکی و دەست داخراوی، هەروەك چۆن مەبەست لە (البسط كل البسط) دەستبڵاوی و پەخشانو تەخشانکردنە.

٥. لەکۆتەکانی سـەر خاوەنـداریتی دەکرێت لەدەسـت خاوەنەکـەی دەربهێنرێـت ئەگـەر خانوبەرە بوو لەبەرامبەر قەرەبوویەکی دادپەروەرانەدا بۆ بەرژەوەندی گشتی، خاوەن موڵکیش بۆی نیە رێگری لەوە بکات.

٦.دەرکردنی زەکات لەماڵەکەی ئەگەر مەرجەکانی زەکات تێیدا فەراهەم بوو.

٧.مومارەسـە نـەکردنی کـاری سـاختە لەگەشـەپێدانی ماڵەکەیـدا، وەك پێغەمبـەر دەفەرموێتﷺ:((من غشنا فليس منا))[3].

٨.نابێـت گەشـە بـە دارایـی و سـامانەکەی بدات لەرێگـەی سـوەوە، وەك خـوای گـەورە دەفەرموێت:: ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لاَ يَقُومُونَ إِلاَّ كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُواْ إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا﴾[4].

---

[1] (حديث موقوف) رواه أبو يوسف في كتاب الخراج عن سعيد بن المسيب (راجع نصب الراية: ٤ ص٢٩٠، الخراج لأبي يوسف: ص ٦٥).

[2] الإسراء : ٢٩

[3] مسلمله صحيحەکەیدا هێناویەتی (١٤٦) لەفەرمودەیأبی هریرەیە.

[4] البقرة : ٢٧٥

یاساغ دەکرێت لەسەر خاوەن موڵك دارایی و سامانەکەی قۆرخ بکات وەك پێشبینیەکی زیـادبوونی نرخەکـەی لـەبازاڕدا، وەك پێغەمبـەرﷺ دەفـەرموێت:((لا یحتکـر إلا الخـاطئ))[1].ئەگـەر کەسـێك مـاڵ و سـامانەکەی قـۆرخ کـرد کـە بەکاریـەرانی وڵاتەکـەی پێویستیان پێیەتی، پێویستە لەسەر دەسەڵاتی گشتی بەزۆرو بەنرخی بازاڕ بیفرۆشێت.

سامانە گشتیەکانیش بریتین لەمانەی خوارەوە:﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً...﴾[2]،

یەکەم: هەموو کانزا میتـاڵی و نامیتاڵیـەکان لەزەویـدا، ئـەوەی بـەدەرەوەو لەناویدایـە، هەموو ئاوی روبارەکان و کانیەکان و باران و، هەموو دارستانەکان و بەردەکان، هەموو ئـەم سامانانە موڵکی گشتی تاکەکانی کۆمەڵگەیە بەپێی پێویست و، موڵکی دەوڵەتن، دەستوری خواییش بەدەق باس لەمە دەکات و دەفەرموێت:﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً...﴾[3]،بـەپێی ئـەم دەقـە دەسـتوریەش نابێـت بـەفیرۆدان لـەدەرهێنانی کـانزا میتـاڵی و نامیتاڵیەکانـدا هـەبێت، چـونکە مـوڵکی هـەموو نەوەکانـە، وەك خـوای گـەورە دەفەرموێت:﴿خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً﴾،گوتەی (ما)ش لەم دەقـەدا (اسـم موصـول) هەموو ئەوە دەگرێتەوە کە لەدەرەوەو نـاوەوەی زەویـدا هەیـە لەهـەموو جۆرە کانزاکـان، هەروەها ئەم گشتاندنەش گوتەی (جمیعا)جەختی لیّ کردۆتەوە، بۆ نمونە دەرهێنانی نەوت لەهەموو وڵاتانی خاوەن نەوتدا، زەوتکردنێکە بۆ مافەکانی نەوەکانی داهاتوو، زەوتکردنیش تاوانێکی ئابوریە پێویستە خۆی لیّ بەدور بگیرێت. هـەروەها ڕوبـارە هاوبەشـەکان لـەنێوان زیاتر لەدەوڵەتێکدا، پێویستە لەسـەر هـەر وڵاتێـك کـە بەزەویەکـەدا ئـەم ڕوبـارە هاوبەشـە دەڕوات ڕەچاوی مافەکانی وڵاتانی تری هاوبەش بکات لەم ڕوبارەدا.

---

[1] مسلم في صحيحهدا گێڕاویەتەوە، کتێبی المساقاة، دەروازەی تحريم الإحتكار في الأقوات، (٦/٢٤٩٢) رقم (٤٠٤٦).

الإمام أحمد لە مسندەهێناویەتی (مسند المكيين، رقم ١٥٧٩٦)، وأبوداود (کتێبی الإجارة، دەروازەی في النهي عن الحكرة، ٩/٢٢٥ رقم ٣٤٤٣)، والترمذي (کتێبی البيوع، دەروازەی ما جاء في الإحتكار، ٤/٤٠٤ رقم ١٢٨٥) وابن ماجه (کتێبی التجارات، دەروازەی الحكرة والجلب، ٢/٧٢٨، نمارة ٢١٥٤).

[2] البقرة : ٢٩

[3] البقرة : ٢٩

دووەم: باجەکان: لەحاڵەتی کورتهێنانی بودجەدا دەوڵەت بۆی هەیە باج بخاتە سەر ماڵ و سامانی دەوڵەمەندەکان، هەروەك چۆن دەکرێت رسومی گومرگی وەربگیرێت لەسەر سنورە نێودەوڵەتیە دەستکردەکان بۆ پێویستی و زەرورەت، زەرورتەکانیش بەرێژەکانی خۆیان دەخەملێنرێن.

سێیەم: زەکات: ئەمەش لەسامانی گشتییە وێرای دیاریکردنی ئەو تاقمانەی کە شایستەی زەکاتن خوای گەورە لەقورئاندا دەفەرموێت:﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاء وَالْمَسَاكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللّهِ وَاللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾[1].

أ- هەژار(الفقیر)ئەوەی لەبنچینەدا هیچ دەرامەتێکی نیە بۆ ژیانی خۆی و ئەوەی کە نەفەقەو خەرجی لەسەریەتی.

ب- نەدار(المسکین): ئەوەیە کە دەرامەتێکی دارایی هەیە بەلأم بەشی خۆی و خەرجی کێشانی خێزانەکەی ناکات.

ت- (العاملین علیها) ئەوانەی کاری لەسەر دەکەن: مەبەست ئەو فەرمانبەرانەیە کە هەڵدەستن بەکۆکردنەوەی زەکات و تاوتوێکردن و رێکخستنی، چونکە پێویستە دەوڵەت هەستێت بە دابەشکردنی زەکات، چونکە ئازادی نادرێتە ئەوکەسەی کە زەکاتی لەسەر واجب دەبێت خۆی ئەو کارە بکات، ئەمەش لەبەرئەوەی رەنگە بەشێوەیەکی دروست پابەند نەبێت بە ئەرکەکەی لەبەجێگەیاندنی زەکاتەکەدا، بەم پێیەش پێویستە لەهەر وڵاتێکی ئیسلامیدا وەزارەتێك بۆ زەکات هەبێت وەك وەزارەتی ئەوقاف، چونکە زەکات گرنگی زیاترە لەرووی پڕکردنەوەی پێداویستیەکانی خەڵکەوە لە وەزارەتی ئەوقاف.

ث- (المؤلفة قلوبهم) دڵ ڕاگیراوەکان: ئەمەش ئەو کەسانەن کە دڵیان ڕادەکێشرێت بۆ ئەوەی ئیسلام بن لەغەیرە موسڵمانەکان، ئەمە لەسەرەتای ئیسلامەوە جێبەجێکرا، بەلأم عومەری کوڕی خەتتاب بڕیاری وەستاندنی دا لەسەر بنچینەی ئەوەی کە ئیسلام دوای ئەوەی بەهێز بوو چیدی پێویستی بە دڵ ڕاکێشانی ئەوانە نیە، بەلأم

[1] التوبة : ٦٠

بەڕای ئێمە، پێویستە کار بەمە بکرێتەوە، لەبەرئەوەی مەسیحیەکان و هی تریش بەشێوەیەکی دەست بڵاوانە پارە بەسەر هەژارە موسڵمانەکان و کەسانی تریشدا دابەش دەکەن بۆ ئەوەی بچنە سەر ئایینەکەیان لەڕێگەی مژدەدەرەکانیانەوە، پێویستە لەسەر موسڵمانانیش بەهەمان ئەم شێوەیە کار بکەن لەخەرجکردنی دارایی زەکاتدا.

ج- قەرزدارەکان(الغارمین)ئەوانەن قەرزیان داوە بۆ ئەوەی لە بەرژەوەندی گشتیدا خەرج بکرێت وەك بونیادنانی قوتابخانەکان و نەخۆشخانەکان و پردو خشت ڕێژکردنی شۆستەکان و هی تر.

ح- لەپێناو خوادا (في سبيل الله): واتە لەپێناو بەرژەوەندی گشتیدا، لەهەر کوێیەکیشدا لەدەستوری خواییدا گوزارشتی (لەپێناو خوادا) هاتبوو مەبەست پێی بەرژەوەندی گشتیە نەك بەتەنها جیهاد وەك زۆرێك لە موجتەهیدینەکان ڕایان وایە.

خ- ڕێبوار(کەسێکی غەریب) (ابن السبيل): ئەو کەسەیە وڵاتی خۆی بەجێهێشتووەو خەرجی گەشت و گەڕانەوەی نیە بۆ وڵاتەکەی خۆی، ئەمەش ئەو کەسە دەگرێتەوە نەخۆشێکی هەیە و خەرجی گواستنەوەی نیە بۆ دەرەوەی وڵاتەکەی بۆ ئەوەی چارەسەری بۆ بکات.

د- چوارەم- دارایی وەقف: ئەمەش هەروەها لەدارایی گشتیە، چونکە ناتوانرێت هەڵسوکەوتی پێوە بکرێت و خاوەندارێتیەکەی بگوازرێتەوە بۆ کەسانی تر، بەڵکو دەبێت قازانج و دەسکەوتەکەی بۆ ئەو لایەنە بێت کە بۆی وەقفکراوە، ئیدی کەسێکی سروشتی بێت یان کەسێکی مەعنەوی و بۆ بەرژەوەندی گشتی، بەبێ جیاکاری لەنێوان موسڵمان و غەیرە موسڵماندا.

بەشی هەشتەم:
بنەما دەستوریەکان

لە بنەماکانی پەیوەندیە دۆستانەییەکان لەنێوان گەلان و نەتەوەکاندا

دەستوری خوا پەیوەندیەکانی نێوان ولاّتان و گەلان و نەتەوەکان و هەرێمەکانی لەسەر بنەماگەلێکی گشتی ڕون کردۆتەوە بەمشێوەیەی خوارەوە:

١. یەکێتی ڕەچەڵەك: هەموو تاکەکانی خێزانی مرۆیی براو خوشکن، چونکە هەمووان لەیەك باوك و یەك دایکن، هیچ کامێکیان لەوی تریان باشتر نیە تەنها بەنزیك بوونەوە نەبێت لەخواو بەکەڵکتر بێت بۆ خەڵك، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾[1]. (لِتَعَارَفُوا) واتە بۆ ئەوەی هاریکاری یەکتر بکەن و دەستبەری یەك بن لەهەموو بوارەکانی ژیانی مرۆڤایەتیدا، جەنگ و شەڕ نەکەن، هەروەها لەنێوانیاندا ستەمکارو ستەم لێکراو ، زەوتکەرو زەوت لێکراو، دەستدرێژیکەرو دەستدرێژی لێکراو، بەهێزو لاوازنەبێت، هەروەها هەموو ئەو جیاوازیانەی کە لەسەر ڕەنگ و ڕەگەزو زمان و هۆزو مەزهەب بونیاد دەنرێن هەروەها هاریکاری یەکتر مەبن لەسەر خراپەو دوژمنکاری، بەڵکو پێوەری لەپێشیی و باشتریی لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵگەی مرۆییشدا بریتیە لەوەی کە خواپەرست و نزیك تر لەخوای گەورەو، بەکەڵکتر بێت بۆ خەڵك، وەك پێغەمبەر(ﷺ) دەفەرموێت: ((خَيْرُ الناسِ أَنْفَعُهُمْ لِلنَّاسِ))[2].

٢. یەکێتی پێکهێنەر: ئەو پێکهاتەی مرۆڤی لێ پێکهاتووەو لێی پێکدێت بریتیە لەگڵ بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، چونکە لە تۆوی نێر و هێلکەی مێ پێکدێت کە ئەوانیش لەجەوهەری خوێن پێکدێن، کە ئەمیش لە مادە خۆراکیەکان پێکدێت کە ئەویش

---

[1] الحجرات : ١٣

[2] ئەبو هریرەگێڕاویەتەوە، ألبانی وتویەتی لەزنجیرەی باشەکانە (٤٢٦).

لەخاکەوە دروست دەبێت، خاکیش سەلامەتەو ملکەچ دەبێت بۆ هەموو بونەوەرێکی جولاو کە بەسەریدا بڕوات، بۆیە هەر شتێکیش کە لەو خاکە دروست بێت دەبێت وەك ئەو خاکی و سادەو سەلامەت بێت، چونکە کانزا یان بونیادی هەندێك مرۆڤ ئاڵتون نیە، بۆ نمونە، هی ئەوانی تر مس بێت، یان هەر کانزایەکی تر بەهای کەمتر بێت هەتا وای لێ بێت یەکەم لەپێشتریی هەبێت بەسەر ئەوی تردا، خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت:﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُونَ﴾[1].

٣. یەکێتی بەدیهێنەر: بەدیهێنەری هەموو مرۆڤێك وەك بەدیهێنەری هەموو بونەوەرەکانی تر یەکێکە، ئەویش خوای گەورەیە، نەك هەندێك لە دروستکراوی ئەوبن و هەندێکی تریش لەدروستکراوی یەکێکی تربن، هەتا ئەوەی یەکەم لەپێشیی هەبێت بەسەر دووەمدا، مرۆڤیش وەك شمەك نیە هەندێکی دروستکراوی ولاتێك بێت و هەندێکی تریشی هی ولاتێکی پێشکەوتوی وەك ژاپۆن بێت، بۆ نمونەو، هەندێکی تریشی هی ولاتێکی تر کە لەرووی پیشەسازیەوە دواکەوتوو بێت، هەتا بەهای شمەکی یەکەم بدرێت بەسەر هی دووەمدا.قال سبحانه وتعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُواْ رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[2].

٤.یەکێتی ئایین: بەدڵنیاییەوە دەستوری خوا جیاوازی کردوە لەنێوان شەریعەت و ئاییندا، شەریعەت لەدەستوری خوای گەورەدا واتە ئەو ئەحکامانەی کاروباری دونیایی رێك دەخەن، هەریەکەو بەپێی سەردەم و ڕەوش و ژینگەکەی، بەلام ئایین بریتیە لەئەحکامی بیروباوەڕیی کە ژیانی ڕۆژی دوایی رێك دەخات، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿...لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً ...﴾[3]. واتە بۆ هەر ئوممەتێك پەیامێکی سەربەخۆو شەریعەتێکی جیا لەشەریعەتی ئومەتێکی تر هاتووە بەپێی ڕەوشی تایبەتی خۆی، خوای گەورە لەبارەی یەکێتی ئایینەوە دەفەرموێت: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحاً وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ

---

[1] الروم : ٢٠

[2] البقرة : ٢١

[3] المائدة : ٤٨

أقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ...﴾[1]. ئاینی بریتیە لەباوەڕی لێوانلێوی جێگیر کە هاوڕێك بێت بەواقیعی زاتی خوای گەورەو سیفەتەکانی و ئەوەی لەم باوەڕە دەکەوێتەوە لەبیروباوەڕەکانی تر سەبارەت بەغەیب و نادیارەکان، ئاینیش هاوبەشە لەنێوان هەموو پەیامە ئاسمانییەکان و ئەوانەی باوەڕیان هەیە پێی.

٥.یەکێتی بەرژەوەندی هاوبەش: بریتیە لە خێرو پێکهاتەکانی زەوی لە کانزاکان و گیانلەبەرەکان و باڵندەو ماسی و درەخت و ڕوەك و ڕوبارەکانی و هی تر لە دەرامەتە گشتیەکان لەبونەوەرە زیندوەکان یان بێ گیانەکان، دەستوری خوای گەورە دەفەرموێت:﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً..﴾[2]. گوتەی (ما)وەك پێشتر باسمان کرد– (اسم موصول) کە مانای گشت دەگەیەنێت کە بە گوتەی (جميعا) جەختی لێکراوەتەوە، گشتیە بۆ خودی خۆی و هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە باسکران سەبارەت بە دەرامەتە گشتیەکان کە بوونیان هەیە لەدەرەوەو ناوەوەی زەویدا، ئەوەش کە زیاتر دەبێت لەپێداویستی ناوخۆیی دانیشتوانی هەرێمێك دەبێت خەرج بکرێت بۆ نەدارەکانی هەرێمەکانی تر، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾[3]،واتە لەو نیعمەتانەی کە لە پێویستی خۆتان زیاترن و خەرج نەکردنی بۆ ئەوەی کە پێویستی پێیەتی.

٦.یەکێتی چارەنووس: چارەنوسی هەموو مرۆڤێك لەم دونیایەدا بریتیە لە فەنابوون و خواحافیزی لەم ژیانە دونیایە کاتییەو، گوێزانەوەی بۆ دوا ئارامگای خۆی، ئیدی لەوێرانەدا ژیابێت یان لەکۆشکی بونیادنراودا بەخشڵ و نەخشێنراودا بێت، خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت:﴿أَيْنَمَا تَكُونُواْ يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ...﴾[4].ئەم سروشتە مرۆییەش دەخوازێت کە مرۆڤ سستمێکی یەکگرتووی هەبێت کە بەدادپەروەری و یەکسانیەوە مامەڵە لەگەڵ هەموو تاکێکدا بکات.

---

(1) الشورى : ١٣
(2) البقرة : ٢٩
(3) التكاثر : ٨
(4) النساء : ٧٨

٧.یەکێتی بەرپرسیارێتی: هەموو مرۆڤێك بەرپرسیارە لەپاشهاتەکانی کردارەکانی، ئەگەر چاکە بوو چاکەیەو ئەگەریش خراپە بێت ئەوا خراپە دەبێت، لەدەستوری خواییشدا ئایەتێك نیە پارێزبەندی بداتە هەر مرۆڤێك ئیدی پایە سیاسیەکەی یان کۆمەلأیەتیەکەی یان ئابوریەکەی ...هتد هەر شتێك بێت، خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت:﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ﴾[1].

٨.یەکێتی رێزگرتن: مرۆڤ رێزلێگراوە بەوەی بەجوانترین و رێکوپێکترین شێوە دروستکراوە، وە بەنیعمەتێك کە پێی دراوە بەبێ جیاکاری یان جیاوازی خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً﴾[2].

٩.یەکێتی پەرستراو: تاکەکانی خێزانی مرۆیی ئەوانەی کە بڕوایان بەبوونی یەك خوا هەیە هاوبەشن لە ملکەچکردن و کڕنوش بردن بۆ ئەو خوا تاك و تەنهایەو دەیپەرستن هەریەکەو بەپێی پەرستشی تایبەتی خۆی لەژێر رۆشنایی رێنماییەکان کە لەئاینەکەیدا هاتووە، لەهیچ ئاینێکدا دوو خوای پەرستراو نیە. وەك لە ئایەتی﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾دا هاتووە هەروەها لەو رستەیەدا کە نوێژخوێن چەندین جار دووبارەی دەکاتەوە لەنوێژەکەیدا کە (مفعول بە) خراوەتە پێش (فعلوفاعل)ەکەیەوە لەرێساکانی رەوانبێژیشدا هەر شتێك خۆی دەبوو دوابخرێت و پێش خرا ئەوە مانای (حصر) دەگەیەنێت، واتە بەندایەتی مرۆڤ تەنها بۆ یەك پەرستراو دەبێت ئەویش خوای گەورەیە.

١٠.یەکێتی مەرجەع: مەرجەعی هەموو بونەوەرە زیندوەکان لەمرۆڤ و ئەوانی تریش بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانیان تەنها خوای گەورەیە، خێزانی مرۆییش یەکگرتوون لەم مەرجەعیەتەدا لەبەر رێکەوتنی ئاینەکان و عەقڵی خەڵکانی ژیر کە هیچ مەرجەعێکی تر نیە وەك ئەوەی لەو ئایەتەی خوای گەورەدا هاتووە کە دەفەرموێت﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾بەهەمان شێوەی ئایەتەکەی پێشوو ئەمیش بە (حصر) هاتووە.

---

[1] الزلزلة : ٧–٨

[2] الاسراء: ٧٠

١١.یەکێتی چاکسازی و وەبەرهێنانی خەیرو بەروبومەکانی زەوی: خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِن بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾[1].

١٢.یەکێتی هاریکاری لەسەر چاکەو خواناسی و هاریکاری نەکردن لەسەر خراپە: خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَتَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى وَلاَ تَعَاوَنُواْ عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾[2].

١٣.یەکێتی کەسێتیی سزا: خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾[3].

١٤. یەکێتی بنەمای شەرعییەت: هیچ تاوانێك یان سزایەك نیە بەبێ بوونی دەق.

بەشی نۆیەم:

بنەما دەستوریە سیاسیەکان.

قورئان فەرمانی کردوە بەهەموو بەرپرسێك بەوویستی تاکانەی خۆی هیچ بڕیارێك وەرنەگرێت ئەگەر هاتوو بڕیارەکە پەیوەست بوو بە بەرژەوەندیە گشتیەکانەوە، بەڵکو پێویستە لەسەری پێش وەرگرتنی بڕیار، ڕاوێژ بەکەسانی شارەزا بکات، هەریەکەو لەبواری پسپۆرییەکەی خۆیدا، لەمبارەیەوە ڕاستەوخۆ بە پێغەمبەرکەیﷺ و ناڕاستەوخۆ بەهەموو بەرپرسێك دەفەرموێت:﴿... وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ...﴾[4]،ئەگەر پێغەمبەریشﷺکە لە لوتکەی عەقڵی پێگەیشتوودا بووە بە شایەتی فەیلەسوفەکانی جیهان لەموسڵمانەکان و ناموسڵمانەکانیش فەرمانی ئەوەی پێ کرابێت ڕاوێژ بەکەسانی شارەزا بکات لەهەر بڕیارێکدا کە پەیوەستە بە بەرژەوەندی گشتیەوە، ئەوا ئەم بڕیارە لەپێشترێکە بۆ هەموو بەرپرسێك کە ڕێگەی ڕاوێژ بگرێتەبەر لەهەموو مەسەلەیەکەدا لەمەسەلە گشتیەکان کە پەیوەستە بە بەرژەوەندیە باڵاکانەوە. شیاوی باسیشە دەکرێت پەرلەمان یان ئەندامانی ئەنجومەنی

---

[1] الأنبياء : ١٠٥
[2] المائدة : ٢
[3] الإسراء : ١٥
[4] آل عمران : ١٥٩

نوێنەران لەهەر ولاتێکدا وەك ئەهلی ڕاوێژ وابن یان ئەهلی دارشتن و بڕیارلێدان، بەمەرجێك بە هەڵبژاردنێکی دروست چووبنە ئەو پۆستەو هەبوونی شارەزایی و توانست لای هەر یەکێك لەئەندامانی پەرلەمان یان لەژێر هەر ناوێکی تردا بێت.

لەبارەی ڕەچاوکردنی دادپەروەری لەهەر بڕیارێکی دادوەریی یان کارگێڕیدا یان هاوشێوەی ئەمە خوای گەورە دەفەرموێت:﴿إِنَّ اللّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ ...﴾[1] مەبەستیش لە دادپەروەری هەموو کەسێك ئەوەی پێ بدرێت کە شایستەیەتی لەسزا بەرەچاوکردنی ئەو ڕەوشانە، ئەمەش ئەوەیە کە ئەهلی یاسا پێی دەڵێن دادپەروەریی ڕێژەیی، لەواقیعیشدا دادپەروەری دابەش نابێت بۆ دادپەروەری ڕاستەقینەو دادپەروەری ڕێژەیی، چونکە چیەتیی (ماهیەت)ەکەی یەکێکەو ئەم دابەشکردنە قەبوڵ ناکات ئەویش ئەوەیە هەموو کەسێك مافی خۆی پێ بدرێت، ڕاستەیەکەشی ئەوەیە دەستوری خوایی ناوی ناوە (احسان) واتە بەچاکە ئەمەش جیایە لەدادپەروەری، سەبارەت بە ڕەچاوکردنی دادپەروەرییش لەگەڵ غەیرەدا دەفەرموێت:﴿... وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُواْ اعْدِلُواْ هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى...﴾[2] تەقواش ووزەیەکی ڕۆحیە مرۆڤ لەشەڕ دەپارێزێت، واتە ڕق و کینەتان بەرامبەر خەڵکانێکی تر واتان لێ نەکەن کە دادپەروەر نەبن، بەڵکو دادپەروەر بن تەنانەت لەگەڵ دوژمنەکانیشتان بەمامەڵەکردن لەگەڵیان لەهەردوو ڕەوشی ئاشتی و شەڕدا.

سەبارەت بە ڕێزگرتنی ئەو دەستورەش کە وەلی ئەمر پیادەی دەکات دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ أَطِيعُواْ اللّهَ وَأَطِيعُواْ الرَّسُولَ وَأُوْلِي الأَمْرِ مِنكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً﴾[3].

گێڕانەوەش بۆ خوا بریتیە لەپابەندبوون بەفەرمانەکانی قورئان و خۆلادان لەوانەی نەهی لێکراون گێڕانەوەشی بۆ پێغەمبەر(ﷺ)واتە پەیڕەوکردن لەوەی کە فەرمویەتی یان ئەنجامیداوە یان لەوەی بڕیاری لێداوە بەوسیفەتەی کە پێغەمبەرە نەك کەسێکی ئاسایی.

---

[1] النحل : ٩٠

[2] المائدة : ٨

[3] النساء : ٥٩

خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّـهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾[1]،گوێڕایەڵیکردنی وەلی ئەمریش بریتیە لەپابەندبوون بەو سستەمەی کە وەلی ئەمرەکان سەرۆکایەتی دەکەن، نەك مەبەست ڕێزگرتن بێت لەوەلی ئەمرەکە بەجیا لەو وەزیفەو بەرپرسیارێتیەی پێی سپێراوە.

لەبارەی سیفەتەکانی ئەو سەرکردەیەشەوە کۆمەڵگەکەی بەرێوە دەبات بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پێغەمبەر(ﷺ)دەدوێنێت و بەناڕاستەوخۆش هەموو سەرکردەیەك و بەرپرسیارێك و دەفەرموێت:﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّهِ لِنتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لاَنفَضُّواْ مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّهِ إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ﴾.[2]

ئەم دەقە دەستوریەش گرنگترین سیفەتەکانی سەرکردە لەخۆدەگرێت کە پێویستە لەکەسی سەرکردەدا هەبن و جیای بکەنەوە لە کەسانی تر لەوانەش:

١- نەرمونیانی، خوای گەورە پێش ئەم دەستورە فەرمانی کردوە بە موسا پێغەمبەرو براکەی هارون سەلامی خوایان لیّ بێت، پێیان دەفەرموێت:﴿اذْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى فَقُولَا لَهُ قَوْلاً لَّيِّناً لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾[3].واتە ڕەنگە بەنەرمونیانیەکەی ئێوە کاریگەر بێت و بگەڕێتەوە بۆ ڕێگەی ڕاست یان بترسێت لەئەنجامی ستەمکاریەکەو هەڵسوکەوتە نەرێنیەکانی لەئایندەدا.

٢- پێویستە سەرکردە زبر و رەفتاری خراپ نەبێت، چونکە بوونی ئەم سیفەتانە لەسەرکردەدا دەبێت هۆی ئەوەی ئەوانەی ئەم سەرکردایەتیان دەکات زیاتر خراپ بن و لەرێگەی ڕاست لابدەن.

٣- پێویستە سەخت و دڵڕەق نەبێت، بەڵکو دەبێت بە سۆزو بەزەیی بێت دڵی کاریگەر ببێت بە نەهامەتیەکانی ئەوانەی ئەم سەرکردایەتیان دەکات و هەست بەئازارەکانیان

---

[1] الأحزاب : ٢١

[2] آل عمران : ١٥٩

[3] طه : ٤٣-٤٤

بکات و بەشداری خەم و ناخۆشیەکانیان بکات و هاریکاریان بکات لە پڕکردنەوەو دابینکردنی پێداویستیەکانیاندا.

٤- دەبێتسەرکردە سیفەتی لێبوردن زاڵ بێت بەسەر سیفەتەکانی سزاو تۆڵە سەندنەوەدا، چونکە توندوتیژی تەنها توندوتیژی بەرهەم دەهێنێتەوە.

٥- پێویستە سەرکردە باوەڕی بەخوا هەبێت و لەهەموو بچوك و گەورەیەکدا پشتی پێ ببەستێت، هەروەها لەو بڕیارانەدا دەیدات و لەگرتنەبەر ڕێوشوێنەکاندا... پشت بەستنیش بەخوا مانای خولقاندنی موعجیزەکان نیە بۆی لەلایەن خواوە، بەڵکو پێویستە دەست بەهۆکارەکانەوە بگرێت پاشان پشت بەخوا ببەستێت لەدروستکردنی هۆدارەکانیدا، چونکە ئەو جیهانەی تێیدا دەژین بریتیە لە جیهانی مادییات و جیهانی هۆو هۆدارەکان، خوای گەورە بۆ ئەنجام هۆیەکی دروست کردووە.

٦- پێویستە سەرکردە بیربکاتەوەو کۆشش بکات لەچارەسەرکردنی ئەو گرفتانەدا ڕوبەڕوی خۆی یان خەڵکەکەی دەبێتەوە، چونکە خوای گەورە لەدەستورەکەیدا تەنها لەبارەی هەمەکیەکانەوە دواوەو عەقڵی مرۆیی سەرپشکردوە بۆ ئەوەی لەڕێگەی هەمەکییە مانا مەعقولەکانیەوە بگاتە شتە هەندەکییەکان.

٧- پێویستە بەوویستی تاکانەی خۆی بڕیارێکی گشتی وەرنەگرێت پەیوەست بێت بە بەرژەوەندیە باڵاکانەوە، چونکە مرۆڤ ئاستی زانستی و پێگەیشتنی عەقڵی هەرچەندە بێت، هەر لەدەرککردنی مەسەلەکاندا کەموکوڕیی دەبێت و پێویستی بە ڕاوێژکردن دەبێت بەکەسانی تری خاوەن شارەزایی و پسپۆڕیی، بۆیە پێویستە لەئیجیتهادو کۆششەکانیدا ڕاوێژ بەکەسانی تر بکات. هەروەها پێویستە ئەو کەسانەی تریش شارەزاو خاوەن ئەزموون بن لەبواری پسپۆڕییەکەیاندا.

٨- پێویستە قەناعەت بەلایەنەکەی تر بکات بەبەڵگەی عەقڵی و لۆژیکی هەروەها بە دانایی و پەندی باش ئامۆژگاریان بکات. وەك خوای گەورە لەدەستورەکەیدا دەفەرموێت:﴿ادْعُ إِلى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

﴿إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾[1].

ئەمە گرنگترین ئەو سیفەتانەیە دەستوری خوا فەرمانی پێکردوە کە دەبێت لەهەموو سەرکردەیەکدا هەبێت بۆ ئەوەی سەرکردایەتی کردنەکەی سەرکەوتوو بە بەرهەم بێت بۆ ئەو کۆمەڵگەیەی دەبیات بەڕێوەو ئیدی مەسەلە دەستوریەکانی تر بەجێ هێڵراون بۆ عەقڵی مرۆیی کە دەستورە دانراوەکان چارەسەری دەکەن وەك سروشتی فەرمانڕەوایی ئایا کۆمارییە یان پاشایەتییە، پاشانیش دەستوری خوا لەئیسلامدا دەیەوێت فەرمانڕەوایی کۆماریی بێت وەك ئەوەی کە پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشیدون لەسەری بوون، بەدور لە سستمێکی بۆماوەیی کە ئەمەوییەکان دایان هێنا کەوا کاریگەربوون بە سستمە دانراوەکانی پێشوو.

هەروەها چۆنیەتی هەڵبژاردن و مەرجەکانی دەنگدەرو هەڵبژێراو و هی تر لەو مەسەلانەی کە مرۆڤ پێیان ڕاسپێراوەو بەجێهێڵراون بۆ عەقڵی مرۆیی بۆ ئەوەی چارەسەریان بکات لەهەموو کات و شوێنێکدا بەپێی عەقڵی خۆی لەژێر ڕۆشنایی بەرژەوەندیە دەستوریەکانی کۆمەڵگەدا، ئەم مەسەلە هەندەکیانەو هی تریش دەستوری خوایی بەجێی هێشتوون بۆ عەقڵی مرۆیی و جەختی لە گرنگترین مەسەلەکان کردۆتەوە کە بەگۆڕانی کات و شوێن ناگۆڕێن.

---

[1] النحل : ١٢٥

بەشی دەیەم:
مافە دەستوریەکان

ئازادی کەسیی (خودیی) لەدەستوری خواو ڕاگەیاندنەکانی مافەکانی مرۆڤدا

کۆیلایەتی: ڕەوشێکی یاساییە تاک دادەماڵرێت داماڵینێکی تەواوەتی لەئازادییە مەدەنیەکانی، بەشێوەیەك مامەڵەی شمەك و ئاژەڵی لەگەڵدا دەکرێتو خاوەن شیاوێتی مافەکان و پابەندبوونەکان نابێت، ئەوسا دەفرۆشراو دەکڕا وەك هەر شمەکێك یان ئاژەڵێك، هیچ هەوڵ و هێزێك نەبوو لەبەرامبەر ئەم هەڵسوکەوتە نامەعقول و نامرۆییەدا بوەستایەتەوە.

مرۆڤ بە ئازادی لەدایك دەبێت بۆیە بەپێی دەستوری خواو دەستورە دانراوەکان نابێت بکرێتە کۆیلە.

لەبنەما دەستوریەکانیش لەقورئان و دەستورەکان و بنەماکانی مافی مرۆڤدا بەکۆیلەکردنی مرۆڤێك لەلایەن مرۆڤێکی ترەوە تاوانێکی نێودەوڵەتی و ناوخۆییە.

لێرەدا پرسیارێك دێتەئاراوە، ئەویش ئەوەیە بۆچی ئیسلام لەسەرەتاوەو بەیەکجار بەکۆیلەکردنی مرۆڤی لەلایەن برا مرۆڤەکەیەوە حەرام نەکردوە، لەکاتێکدا ئەو پەیامێکی ئازادکردنی هێناوە نەك کۆیلەکردن.

وەڵامەکە ئەوەیە ئیسلام وەحیەکە لەلایەن یاسادانەرێکی داناوە، حیکمەت و دانایی خوای گەورە هەموو نەخۆشیەکی کۆمەڵایەتی درێژخایەن و نەریتی بەشێوەیەکی پلەبەندی چارەسەر دەکات بۆ ئەوەی پرۆسەی چارەسەرکردنەکەی سەرکەتوو بێت و ئامانجەکانی بەدی بهێنێت، وەك هەر پزیشکێکی داناو پسپۆڕو تایبەتمەند کاتێك نەشتەرگەیەك بۆ نەخۆشێك ئەنجام دەدات، ئەگەر کردارەکە سەرکەوتوو بوو ئەوا یەکەمجار ڕاسپاردە دەدات خوێنی تێ بکرێت پاشان ئاوی (مغذي) و پاشان شیرو پاشان شلەمەنیەکانی ترو دواتریش خواردنە ئاساییەکان کە هەر مرۆڤێکی ئاسایی لەش ساغ دەیانخوات. بەهەمان ئەم شێوەیەش دەستوری خوایی مامەڵە لەگەڵ نەخۆشی

کۆیلایەتی و سستمی کۆیلایەتی بێزراودا دەکات و ڕەوشێکی گواستنەوەیی داناوە کە لەسەدەی یەکەمی کۆچی تێناپەڕێت بۆ ئەوەی بەتەواوەتی لەناوببرێت ئەویش لەبەر ئەم هۆکارانەی خوارەوە:

١- ئیسلام کاتێك هات ڕێژی کۆیلەو کەنیزەك لەڕێژەی کەسە ئازادەکان زیاتر بوون، ئەگەریش کۆیلایەتی بە یەك کەڕەت حەرام بکرایە ئەوا کۆیلەکان هەڵدەستان بەشۆڕش- ئەگەر گوزارشتەکە ڕاست بێت-لەدژی ئیسلام و یاخیبوونێکی بەکۆمەڵی بەرپا دەبوو لەدژی حەرامکردنی کۆیلایەتی چونکە بەیتولمال(خەزێنەی گشتی دارایی دەوڵەت) نەیدەتوانی ژیانێکی ڕێزدارانە بۆ ملیۆنان مرۆڤ لە کۆیلەو کەنیزەکەکان دابین بکات ئەوانەی کە لەسایەی گەورەکانیاندا دەژیان، هاوکات حکومەتی ئیسلامی نوێ و تازە پێگەیشتوو نەیدەتوانی کار یان ئامرازێك دەستبەر بکات کە ببێتە مایەی ڕەخساندنی ژیانێکی ڕێزدارانە بۆیان.

٢- بازرگانی کردن بە کۆیلەوە برِبڕەی پشتی ژیانی ئابوری پێك دەهێنا، هەڵوەشاندنەوەی کۆیلایەتیش بەیەك کەڕەت پێویستی بە ئەلتەرناتیڤێك بوو بۆی، کە ئەمەش لەو کاتەدا مومکین نەدەبوو.

٣- لەناو دەوڵەمەندەکان و ستەمکارەکاندا زۆرێك لەوانە هەبوون کە خاوەنی سەدان بەڵکو هەزاران کۆیلەو کەنیزەك بوون بۆ بازرگانی کردن، هەڵوەشاندنەوەیەکی خێراش دەبووە هۆی پەرچەکردارێکی نەرێنی لای ئەو کەسانە بۆ ئەوەی لەدژی دەستوری خوایی و بڵاوکردنەوەو پێراگەیاندن بەوانەی کە ئەم دەستورە بۆ خزمەت و پارێزگاری کردن لەبەرژەوەندیەکانی هاتووە.

٤- ڕەوشە کۆمەڵایەتیەکان لەو سەردەمەدا کە تێیدا دەستوری خوایی هاتووە شێوەیەکی پلەبەندی دەخواست بۆ ڕووبەڕووبونەوەی ئەم نەخۆشیە کۆمەڵایەتیە، چونکە هەر هەوڵێك بۆ هەڵوەشاندنەوەی هەڵوەشاندنەوەیەکی خێرا ڕووبەڕوی شکست دەبویەوە.

٥- شتێکی سروشتی و باو بوو هەر نەفسیەتێك ئەگەر بەردەوام بوو وە ڕاهات لەسەر ڕەوشێك لەماوەیەکی زەمەنی درێژدا، ئەم حاڵەتە دەبێتە بەشێك لەسروشتی بەشێوەیەك کە هەر شتێکی نوێ ڕەت دەکاتەوە یان پەرەپێدانێك کە پێچەوانەی

ئـەو بەدوایەکـدا هاتنــە (سروشـتی بەدەسـتهاتووەکە)بێت، ئەگەرچـی نوێکـەش لەبەرژەوەنـدی ئـەودا بێـت، بەڵگـەش بـۆ ئەمـە ئەوەیـە کاتێـك ئـەبراهام لنکـولنی سەرۆکی ئەو کاتـەی ویلایەتـە یـەکگرتوەکانی ئـەمریکا هەسـتا بـەدانانی یاسـایەك بەپێی ئەو یاسایە بازرگانی کردن بەکۆیلـەوە بـەتاوانێك دادەنرێـت و سـزای لەسـەر دەدرێت، کۆیلەو کەنیزەکەکان هەستان بـەیاخیبوون لـەدژی ئـەو یاسـایەو ڕەتیـان کردەوە ملکەچ بن بۆی، چونکە ئـەوان پێیـان وابـوو بەرژەوەنـدی ئـەوان لەوەدایـە لەگـەڵ گەورەکانیانـدا بمێننـەوەو لەسـەر ئـەو ڕەوشـە بمێننـەوە کـە لەسـەری ڕاهاتوون.

ئەم هۆکارانـەو هـی تـر وایـان خواسـت بـەدانایی کاربکرێـت و شـێوەیەکی پلەبەنـدی بگیرێتەبەر بۆ بنبڕکردنی ئەم نەخۆشیە کۆمەڵایەتیە نامرۆییە.

سەرچاوەکانی زەلکاوی کۆیلایەتی و ووشککردنی لەقورئاندا:

سیسـتەمی کۆیلایـەتی وەك زەلکـاوێکی بۆگـەن وابـوو، ئـەو سەرچـاوانەش کـە ئـەم زەلکاوەیان دروست کردبوو پێش ئیسلام زۆر بوون، لەوانەش:

١-دیلـەکانی جـەنگ: لەپێشـەوەی هۆکارەکـانی بەکۆیلـەکردنی مرۆڤـە بـۆ بـرا مرۆڤەکـەی، ئـەم کـارە نامرۆڤانەیـەش تـەنها کـورت نابێتـەوە لەوانـەدا کـەوا لەجەنگـدا بەشداری دەکەن، بەڵکو هەروەها مەدەنیەکانیش دەگرێتەوە لەخەڵکی شار و گونـدەکان لە نێرینەو مێیینەو لەگەورەو بچووك، مـێ یـان ژن کـە بـەدیل دەگـیرا بـۆ ئـەو کەسـەی بەدیلی گرتبوو ڕێپێدراو بوو دەستی بەسـەردا بگرێـت و سـەرجێیی لەگەڵـدا بکـات، هـەتا ئەگەر مێردیشی هەبوایە، کۆیلـەو کەنیزەکـەکان وەك ئـاژەڵ مامەڵـەیان لەگەڵـدا دەکـرا، گـەورەکانیان وا مامەڵـەیان لەگەڵـدا دەکـردن وەك چـۆن خـاوەن موڵـك مامەڵـە بـەماڵ و سامانەکەیەوە دەکات لەکڕین وفرۆشتن و بەکارهێنانی بۆ هەر کارێك بیانویسـتایە، بـەڵام کاتێك ئیسلام هات دەستوری خـوا چارەنوسـی دیلـی دیـاری کـرد بـەوەی ئـازاد بکرێـت ئیدی بـەبێ بەرامبـەر بێـت، یـان لەبەرامبـەر برێـك پـارەدا، یـان لەبەرامبـەر ئـازادکردنی دیلێکی تر لەلایەنەکەی بەرامبەرەوە خوای گەورە دەفەرموێت:﴿... فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا

مَنّاً بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاء ...﴾[1]. بەلاّم هێشتا کەسانێك هەن دەرك و شارەزاییان بەرامبەر بەدەستوری خوای گەورە کەمەو پێیان وایە سستمی کۆیلایەتی تاهەتایە دەمێنێتەوە، وە دیل دەکرێت بەکۆیلەو لەبەرامبەر دیلێکدا دەگۆڕێتەوەو، ئەو ئایەتە نەسخکراوەتەوە، ئەم بۆچونە هەڵەیە پێی وایە ئەو دەقە دەستوریەی باسکرا بۆ (حصر)ە، بەلاّم ئەو ئایەتە (محکم) و نەسخ نەبۆتەوەو چارەنوسی دیل ئازادکردنیەتی، ئیدی یان بەبێ هیچ بەرامبەرێك یان لەبری بەرامبەرێکدا، پێغەمبەر (ﷺ) و سەرکردەکانی ئیسلامیش هەر لەپێغەمبەر(ﷺ)خۆیەوە، هیچ رۆژێك هەڵنەستاون بەجێبەجێکردنی بیرۆکەی هاوبەرامبەریی، پاشانیش یەکێك لە لایەنەکان لەبابەتەکەدا خوای گەورەیە کە پەیامەکەی هەڵگرتووە، لایەنەکەی تریش بریتیە لەمرۆڤی دوژمن کە هیچ هاوسەنگیەك نیە لەنێوانیاندا هەتا هاوبەرامبەریی جێبەجێ بکرێت.

٢-چەتەیی رفاندن و کاری لەو بابەتە: قوربانیەکانی ئەم دەستدرێژیانەش وەك دیلی جەنگ مامەڵەیان لەگەڵدا دەکراو دەکران بەکۆیلە، ئیسلام هات چەتەیی و رفاندنی حەرام کردو بەتاوانی گەورەی دانان کە هەرکەسێك ئەنجامی بدات بەتوندترین شێوە سزا دەدرێت لەمبارەیەوە خوای گەورە دەفەرموێت:﴿إِنَّمَا جَزَاء الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الأَرْضِ فَسَاداً أَن يُقَتَّلُواْ أَوْ يُصَلَّبُواْ أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم مِّنْ خِلافٍ أَوْ يُنفَوْاْ مِنَ الأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾[2]، پێشتریش بەووردی باسمان لەمە کرد.

٣-تاوان: سزای هەندێك تاوان وەك کوشتن و دزی و زیناکردن، بەکۆیلەکردنی پیاوە تاوانبارەکە بوو، ئیسلام هات و بۆ هەر تاوانێك سزایەکی دیاریکراوی داناو سزادانی تاوانباری بەوەی بکرێتە کۆیلە یاساغ کرد ئیدی سروشتی تاوانەکەی هەرچۆنێك بێت.

٤- هەژاریی: لەهەندێك حاڵەتدا هەژار پەنا دەباتە بەر قەرزکردن لەبەرامبەر سوویەکدا، کاتێك وادەی دانەوەی قەرزەکەو سوودەکەی دێت، قەرزدار ناتوانێت پابەندبێت بەدانەوەیەوە، نەریتی باویش لەو کاتەدا رێگەی بەقەرزدەر دەدا کەسی

---

[1] محمد : ٤

[2] المائدة : ٣٣

قەرزدار بکاتە کۆیلەی خۆی لەگەڵ خێزان و منداڵەکانیدا، پاشان دەیفرۆشتن بۆ ئەوەی قەرزەکەی بەدەست بێنێتەوە، قورئان ئەم نەریتە باوە خراپەی هەڵوەشاندەوەو هات بۆ بنبڕکردنی هەژاری چەند ڕێگەیەکی دانا، لەوانەش زەکات و خەرجکردن لەپێناو خواداو کێشانی خەرجی هەژار لەلایەن خزمە دەوڵەمەندەکەیەوە، هەروەها فەرمانی کردوە بەقەرزدەر چاوەڕوانی بکات تا قەرزدار دەتوانێت قەرزەکەی بۆ هەڵسوڕێنێت و بیداتەوە، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ ...﴾[1]. قەرزی بەسووی حەرام کردوەو دەفەرمووێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ اتَّقُواْ اللّهَ وَذَرُواْ مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُواْ فَأْذَنُواْ بِحَرْبٍ مِّنَ اللّهِ وَرَسُولِهِ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لاَ تَظْلِمُونَ وَلاَ تُظْلَمُونَ﴾[2].

٥-دەسەڵاتی کەسی هەژار بەسەر خۆیدا لەکاتی پێداویستی ئابوریدا، کەسی هەژار بۆی هەبوو خۆی بفرۆشێت بەکەسێکی تر بۆ ئەوەی لەسایەیدا بژی، قورئان ئەمەی حەرامکرد بە ڕێزدارکردنی مرۆڤ و حەرامکردنی مامەڵە پێیەوە، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ ...﴾[3]. پێشتر بەدرێژی لەبارەیەوە باسکرا، هەروەها چەندین ڕێگەی بۆ بنبڕکردنی هەژاری داناوە، وەك باسمان کرد، لەوانەش زەکات و خەرجی کێشانی هەژار لەلایەن خزمە دەوڵەمەندەکانیەوە.

٦-دەسەڵاتی باوکایەتی: باوك مافی ئەوەی هەبوو هەرکام لەمنداڵەکانی بفرۆشێت وەك فرۆشتنی کۆیلە، قورئان ئەمەی حەرامکردو مرۆڤی ڕێزدار کرد کە شایستەی ئەوە نیە مامەڵەی پێوە بکرێت.

٧-بەکۆیلەبوونی بەچەکان: ئەوکات منداڵی کۆیلەکان و کەنیزەکان هەرکە لەدایك دەبوون بەکۆیلە دادەنران، بەڵام ئیسلام منداڵی کەنیزەکانی ئازاد کردو چیدی بەکۆیلەی دانەدەنان، ژنەکە بەناوی دایکی منداڵەکەوە ناودەبراو، هەرکە مێردەکەی بمردایە ئیدی بەئازاد دادەنرا.

---

[1] البقرة : ٢٨٠
[2] البقرة : ٢٧٨-٢٧٩
[3] الإسراء : ٧٠

٨–ئینتیمای تاك بۆ گەلێکی دیاریکراو یان چینێکی دیاریکراو، تەنها بە بوونی ئەم ئیمنتیمایە وایان لێ دەهات ببێتە کۆیلە یان ساز بێت بۆ ئەوەی ببێتە کۆیلە لەدیدی زۆرێك لە گەلەکاندا لەوانەش: عیبریەکان و هیندیەکان و رۆمانییەکان[1]

بەکورتی لەماوەی سەدەی یەکەمی کۆچیدا کۆیلایەتی کۆتایی پێهات بەبێ گەڕانەوەو هەموو ئەو نمونانەش کە هاتوون لەفیقهی ئیسلامیدا لەهەموو مەزهەبەکاندا لەو هەلآنەن کە فەقیهە موسڵمانەکان تێی کەوتوون، لەبەر ئەوەی ئەوانە پێچەوانەی دەقەکانی دەستوری خودان (قورئانی پیرۆز).

بۆیە پێویستە لەسەر موسڵمانان و پیاوانی ئایینی جارێکی تر فیقهی ئیسلامی بنوسنەوەو نمونەکانی مامەڵەکردن بەکۆیلەو کەنیزەکەوەی لێ لابەرن، چونکە ئەم نمونانە لەلایەن غەیرە موسڵمانەکانەوە وەك پەڵەیەکی شورەیی دادەنرێن بەناوچەوانی فیقهی ئیسلامیەوە بەگشتی سەبارەت بە بازرگانیکردن بە کۆیلەوە.[2]

بنەمای نەشیاویی بەکۆیلەکردن لەراگەیاندنی جیهانی مافەکانی مرۆڤدا:

لەمادەی چوارەم لەڕاگەیاندنی جیهانی مافەکانی مرۆڤدا هاتووە نابێت بەکۆیلەکردن هەبێت هەروەها لە مادەی هەشتەم لەپەیماننامەی نێودەوڵەتی تایبەت بەمافە مەدەنی و سیاسیەکاندا هاتووە:

١– نابێت هیچ کەسێك بکرێتە کۆیلەو هەموو جۆرەکانی کۆیلەکردن و بازرگانیکردن بە کۆیلەوە یاساغ دەکرێت.

٢– نابێت هیچ کەسێك ملکەچ بە کۆیلایەتی بکرێت.

٣– نابێت زۆر لەهیچ کەسێك بکرێت بۆ کاری بەناچاری و بێ بەرامبەر.

---

[1] لەبابەتی کۆیلەو دیلەکانی جەنگ بڕوانە ویل دیورانت، قصة الحضارة، وەرگێڕانی نجیب محمود.
أسرى الحرب، الأستاذ عبدالكريم فرحان.
تاريخ معالم الإنسانية ويلز، وەرطێڕانی عبدالعزيز توفيق.
الحرية في الإسلام، د.علي عبدالواحد وافي.

[2] بڕوانە الدساتير العربية ودراسة مقارنة بمعايير الحقوق الدستورية الدولية، ل٧٤٩و دواتری. نامادەکردنی المعهد الدولي لقانون حقوق الإنسان، کۆلێژی یاسا، زانکۆی دیفول.

هەروەها مادەی شەشەم لەرێکەوتننامـەی لـەناوبردنی هـەموو جۆرەکـانی جیاکـاریی لـەدژی ژنـدا هـاتووە: ولاّتـانی لایەنـدار بـەم رێکەوتنـەوە هـەموو رێوشـوێنێکی گونجـاو دەگرنەبەر، لەناویشیدا یاسادانانیەکان، بـۆ بنبڕکردنـی هـەموو جۆرەکـانی بازرگـانیکردن بەژنەوەو سود وەرگرتن لێی بۆ کاری لەشفرۆشی.

له مادەی یەکەم له رێکەوتننامەی تایبەت بەکۆیلایەتیدا هاتووە:

١-کۆیلایەتی: بریتیە له حاڵـەتێك یـان ڕەوشـی هەرکەسـێك کـەوا مومارەسـەی ئـەو دەسەلاّتانە بەسەریدا دەکرێت کە بەهۆی مافی موڵکدارییەوە پەیدا بـوون، هـەمووی یـان هەندێکی.

٢-بازرگـانیکردن بەکۆیلـەوە: هـەموو کردەوەیـەك کـە بـەدیلگرتنی کەسـێك یـان گلدانەوەی یان واز لێهێنانی بۆ کەسێکی تر لەخۆبگرێت بەمەبەسـتی گـۆڕینی بـۆ کۆیلـە، هەروەها هەموو ئەو کردەوانـەی کـەوا گلدانـەوەی کۆیلەیـەك لـەخۆدەگرێت بەمەبەسـتی فرۆشتنەوەی یان ئاڵوگۆڕ پێکردنی و هەموو کردەوەکانی وازلێهێنان، فرۆشـتن بێـت یـان گۆڕینەوەی کۆیلەیـەك کـە گلدراوەتـەوە بەمەبەسـتی فرۆشـتنی یـان ئـاڵوگۆڕ پێکردنـی، بەشێوەیەکی گشتی واتە بازرگانیکردن بەکۆیلەوە یان بەکۆیلەکردن.

دەستورە دانراوەکان:

مادەی ٣٧ لەدەستوری عێراقی بەرپا دەڵێت:

یەکەم: ئازادی مرۆڤ و کەرامەتی پارێزراوە.

دووەم: دەوڵەت پاراستنی تاك دەستەبەر دەکات لەزۆرلێکردنی فیکری و سیاسی و ئایینی.

سێیەم: کاری زۆرەملێی و، کۆیلایەتی و بازرگانیکردن بەکۆیلەوەو، بازرگانیکردن بە ژنان و منالاّن و بەسێکسەوەیاساغ دەکرێت.

هاوشێوەی ئەم مادەیەش لە دەستوری ئەردەنی ژمارە(م٧) و بەحرێنی (م١٩)و سودانی (ن٢٠) و صۆمالی م١٧)و سوری (م٢٥)و عوممانی (م٨)و قەتەری (م٣٨) و لوبنانی (م٨)و میصری (م٤٠).

بنەمای ئازادی بیروباوەڕ:

بیروباوەڕ بەمانای ئاین بریتیە لە باوەڕی لێوانلێوی جێگیر هاوڕێکی واقیع بەزاتی خـوای گـەورەو ئـەوەی لێـی جیادەبێتـەوە لـەباوەڕبوون بەهـەموو شـتە غەیبیەکان(نادیارەکان).

ئاینیش بـەم مانایـە هاوبەشـە لـەنێوان هـەموو نەتـەوەکان و پەیامـە ئاسمانیـەکانی پێشوودا، وەك خوای گەورە دەفەرموێت:﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحاً وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ...﴾[1].

بیروباوەڕیش بەم مانایە کاروبارەکانی ژیانی ئەو دونیا رێك دەخات، بەلأم عەقیدە بەمانای شەریعەت بریتیە لەو ئەحکامانەی کاروبارەکانی ژیانی دونیا رێك دەخات، کە جیاواز دەبێت بەجیاوازی ئوممەتـەکان و پەیامـەکان، قورئـانیش باسـی لـەم جیاوازیـە کردوەو دانی بەرەوایەتیدا ناوە وەك دەفەرموێت:﴿...لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً ...﴾[2].بەدڵنیاییشـەوە قورئـانی پـیرۆز بەشـێوەیەکی بـڕەرو یەکلاکـەرەوە لـەزۆرێك لەئایەتەکاندا نەهی کردوە لـەوەی بـەزۆر بـاوەڕ بەخـەڵك بهێنرێـت وەك دەفـەرموێت:﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ ...﴾[3].

هەروەها خوای گەورە پێغەمبەرەکەی دەدوێنێت و مەبەستیش پێـی هـەموو خەڵکە کە دەفەرموێت:﴿...أَفَأَنتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُواْ مُؤْمِنِينَ﴾[4].

ئەو حوکمە بیروباوەڕیانە لەم دوو ئایەتە وەردەگیرێن بریتین لە:

١. گوتـەی (إكراه) لەئایـەتی یەکەمـدا بـەمانای نـەهی دێت، کە بەرێکـەوتنی هـەموو زانایـانی ئیسـلام لەفەقیهـەکان و ئوصـولیەکان مانـای سـەراپاییەو هـەمووان دەگرێتەوە، ئەم سەراپاگیریەش زۆرلێکردن دەگرێتەوە بۆ ئەوەی پێشتر موسڵمان نەبووەو ئەوەش کە ئیسلام بووەو دواتر پاشگەز بۆتەوە لێـی ئیـدی ئـاینێکی تـری

---

[1] الشورى : ١٣
[2] المائدة : ٤٨
[3] البقرة : ٢٥٦
[4] يونس : ٩٩

هەڵبژاردوە یان بەبێ ئایین ماوەتەوە،هەروەها ئەو منالّەش کەزانایانی شەریعەت بەموسڵمانانیان داناوە کاتێك باوکی لە جولەکەوە یان گاورەوە بۆتە موسڵمان بەلاّم ژنەکەی لەسەر ئاینەکەی خۆی کە جولەکەیە یان گاورە ماوەتەوە، بۆ نمونە.

٢. ئایین بەمانای تایبەت کە هاوبەرامبەری شەریعەتە یەکێکە، زۆرلێکردنیشی هەمان دەرئەنجامی دەبێتەوە ئەمەش بەکوێرایی زانایان و عاقڵەکان مەحالّە.

٣. ئایین وەك ئەوەی شەریعەتی لەخۆگرتووە قورئان دانی بە شەرعیەتی جیاوازی ناوە لەبارەیەوە، خوای گەورە دەفەرموێت:﴿... لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً...﴾[1] زۆرلێکردنیش لەسەر گۆرینی شەریعەتێك بەیەکێکی تر پێچەوانەی ئەم دەقە دەستورییە دەبێت.

٤. زۆرلێکردن ئەگەر زالّ بێت بەسەر جەستەی ئەو کەسەدا کە زۆری لیّ دەکرێت ئەوا ناتوانرێت بەسەر دلّ و ناوەوەیدا زالّ بێت، چونکە ئایین قەناعەتێکە لەدلّەوە دێت و بەزۆرلێکردن ناگۆرێت.

٥. زۆرکردن لەسەر ئایین دەبێتە هۆی دروستکردنی مرۆڤێکی دووروو چونکە ناوەوەو دەرەوەی وەك یەك نیە، مەترسی دووڕووش لەسەر موسڵمانان زیاترە لە مەترسی ئەوەی لەسەر ئەو بیروباوەڕە دەمێنێتەوە کە بڕوای پێی هەیە یان بەبێ باوەڕ دەمێنێتەوە.

٦. هیچ سزایەکی دونیایی نیە لەقورئاندا سەبارەت بەو کەسەی لەئاینی ئیسلام پاشگەز دەبێتەوە: خوای گەورە دەفەرموێت:: ﴿... وَمَن يَكْفُرْ بِالإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾[2] هەروەها دەفەرموێت: ﴿... وَمَن يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُوْلَـئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ وَأُوْلَـئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾[3].

---

[1] المائدة : ٤٨
[2] المائدة : ٥
[3] البقرة : ٢١٧

٧. ئەو فەرمودەیەی پێغەمبەر(ﷺ)کە دەفەرموێت: ((من بدّل دینه فأقتلوه))[1]،واتە ئەوەی ئایینەکەی گۆڕی بیکوژن، ئەمەی بۆ چەند حاڵەتێکی تایبەت ووتوە کە تێیدا هەڵگەڕاوە دەکوژرێت نەك تەنها لەبەر هەڵگەڕانەوەکەی بەڵکو بەهۆی ناپاکی گەورەیەوە لەدژی ئیسلام وەك ئەوەی بەقسەی یان پێنوسەکەی یان کارەکەی لەدژی بوەستێتەوە، بۆیە تکا دەکرێت لەوانەی کە فەتوای کوشتنی هەڵگەڕاوە دەدەن پێداچوونەوە بۆ هۆکارەکان و ڕەوشەکانی دەرچوونی ئەم فەرمودەیە بکەن.

٨. (الهمزة — م) لەو ئایەتەدا کە دەفەرموێت:﴿...أَفَأَنتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُواْ مُؤْمِنِينَ﴾[2].شێوازێکی پرسیارکردنیە ئاماژە بە نارەزایی خوای گەورە دەکات سەبارەت بەزۆرلێکردن بۆ بڕواهێنان بەئیسلام یان گەڕانەوە دوای پاشگەزبوونەوە لێی.

٩. ئەگەر ڕاست بێت لەسەر بنەمای شوێنکەوتەیی بەرپرسیارێتی بونیادبنرێت لەمەسەلە مەدەنی و تاوانییەکاندا، ئەوا ڕاست نابێت لەسەر بنچینەی شوێنکەوتەیی منالّ بۆ ئایینی ئەو باوانەی کە موسڵمان نیە فەتوای کوشتنیان بدرێت ئەگەر سوربوون لەمانەوەیان لەسەر ئاینە ئەسڵیەکەی خۆیان، چونکە ئایین سیفەتێکی خودیی هەیەو لەباوەڕێکی لێوانلێو و جێگیرەوە سەرچاوە دەگرێت کە هاوڕێك بێت لەگەڵ شەرعی خوای گەورەدا نەك بەزۆر بسەپێنرێت، ئەم ئاینەش بەشوێنکەوتەیی بەدەست نایەت وەك چۆن نوێژ پەرستشێکی جەستەیی خودیی پوختەو ئەوە قەبوڵ ناکات کەسێك لەبری کەسێکی تر بیکات.

---

[1] عبدالله بن عباس گێڕاویەتەوە، الذهبي له المهذب (٣٣٢٦/٧) هێناویەتی و دەڵێا ئیسنادەکەی دروستە.
صحيح البخاري (بشرح فتح الباري) کتێبیالجهاد والسير، دەروازەی (لا يعذب بعذاب الله، (١٧٣/٦) ژمارە (٣٠١٧).
طبراني له الأوسط دا دەریهێناوە، دەروازەی (من اسمه مسعود) (٢٧٥/٨) ژمارە (٨٦٢٣)، الهيمي له مجمع الزوائد بەژمارە (١٠٥٧٢)ڕاستاندویەتی.
مالك له الموطأ دەریهێناوە، کتێبی الأقضية، دەروازەی (القضاء فيمن لرتد عن الإسلام) ٧٤٢/٢٨٣ ژمارە (١٤١٩).

[2] یونس : ٩٩

١٠. هەروەك چۆن زانایانی شەریعەت و ئوصولی ئاین و ئوصولی فیقھ لەسەر ئەوە کۆڕان لاسایکردنەوەی دایك و باوك یان هەرکەسێکی تر ڕێگەپێدراوە لەلقەکانی ئاییندا بۆ کەسێك نەگەیشتبێتە پلەی ئیجتیھاد، بەهەماشێوەش کۆڕان لەسەر ئەوەی لەئوصولی ئاییندا لاسایی ڕێگەپێدراو نیە وەك باوەڕ بوون بەخواو هەموو بیروباوەڕەکانی تر کە لەمە جیا دەبنەوە، بۆیە باوەڕ بەئایینی ئیسلام بەشوێنکەوتەیی دایك یان باوك بۆ خۆی باوەڕێکی لاسایی وقەبولکراو نیە، ئیدی چۆن دەبێت لەسەر ئەو باوەڕە تەقلیدیە قەبوڵ نەکراوە هەڵگەڕانەوەیەك بونیاد بنرێت شیاوی کوشتن بێت لەکاتێکدا ئەو باوەڕە لەبنچینەدا خۆی بوونی نیە.

١١. هەڵگەڕانەوە مەحاڵە لەئاینێکی زانستی کە باوەڕێکی لێوان لێوو جێگیرە بەخواو بەلقەکانی تری باوەڕو لەڕێگەی بەڵگەی عەقلێەوە بەدەستهاتووە، ئەو موسڵمانانەش کە لەئیسلام هەڵدەگەڕێنەوە، ئەوانە تەنها موسڵمان بوون و باوەڕدار نەبوون هەتا فەتوای کوشتنیان بدرێت بەڵکو سزای ئەوانە سزایەکی دواڕۆژییە ئەویش ئەوەیە ئەو کارە چاکانەیان لێ وەرناگیرێت کردویانە، خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُل لَّمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِن قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ...﴾[1].

١٢. هەڵگەڕنەوەی موسڵمان لەئیسلامی تەقلیدی لەدوو حاڵەتدا دەبێت، یەکەمیان مامەڵەکردنی ڕاستەوخۆ و بەرکەوتنی لەگەڵ بێباوەڕەکاندا لەناو وڵاتەکەیدا یان لە دەرەوەیدا چونکە باوەڕەکەیان لاسایی بووەو لاساییش بەشێوەیەکی لۆژیکی و فەلسەفی وا پێناسە دەکرێت باوەڕێکی ناجێگیرە بەگومانکردنی گومانکەر دەڕوات و نامێنێت، دووەمیش: هەژاریی، هەژارەکان بەمادە لەلایەن مژدەدەرەکانەوە فریو دەدرێن، بۆیە ڕاسپاردە دەدەین بەهەڵوەشاندنەوەی کارکردن بەو سیاسەتە شەرعیەی عومەری کوڕی خەتتاب خوای لێ ڕازی بێت سەبارەت بەوەستاندنی کارکردن بەئایەتی : (المؤلفة قولبهم)لەئایەتی زەکاتدا، چونکە ئەم وەستاندنە دەقێك نەبووە بەڵکو سیاسەتێکی شەرعی بووەو لەسەر ڕێسای (حوکم لەگەڵ

---

[1] الحجرات/ ١٤

هۆکارەکەیدا دەبێت بەبوون یان نەبوون) کاتێك عومەری کوڕی خەتتاب خوا لێی ڕازی بێت فەتوای بەوەستاندنی کارکردن بەو حوکمە دا فەرمووی :" ئیسلام بەهێز و پتەو بوو دەست بەرداری ڕاکێشانی دڵی ئەوانە بوو کە هاتنە ناو ئیسلامەوەو لاواز بوون یان نەبوو بوونە ئیسلام"، بەڵکو ئەو دەرامەتەی بۆ تەرخانکردن بۆ هاندانیان تا ببنە ئیسلام ئەمەش بۆ ڕووبەڕوبونەوەی پرۆسەی بە مەسیحی کردن.

ئازادی بیروباوەڕ لەڕاگەیاندنی جیهانی مافەکانی مرۆڤ لەپەیماننامەی تایبەت بە مافە مەدەنی و سیاسیەکان:

مادەی (١٨) لە پەیماننامەکە:

"١.هەموو مرۆڤێك مافی ئازادی بیرو ویژدان و ئایینی هەیە، ئەوەش ئازادی باوەڕ هێنان بەهەر ئاینێك یان بیروباوەڕێك دەگرێتەوە کە خۆی هەڵیبـژێرێت، هەروەها ئازادی لەئاشکراکردنی ئاینەکەی یان بیروباوەڕەکەی بە پەرستش و بەرپاکردنی دروشمەکان و ممارەسەکردن و فێرکردن.

٢.نابێت مافی هیچ کەسێك بدرێت بۆ زۆرلێکردن لەهەر کەسێك کە ببێتە هۆی پێشێلکردنی ئازادی ئەو کەسە بۆ ئەوەی باوەڕ بە هەر ئاینێك بهێنێت، یان پێشێلکردنی ئازادیەکەی لەوەرگرتنی هەر ئاینێك یان بیروباوەڕێك کە هەڵی دەبژێرێت.

٣.نابێت ئازادی مرۆڤ لەدەرخستنی ئاینەکەی یان بیروباوەڕەکەی ملکەچ بکرێت، تەنها بۆ ئەو کۆتانە نەبێت کە یاسا دەیان سەپێنێت و پێویست دەبن بۆ پاراستنی سەلامەتی گشتی یان سستمی گشتی یان تەندروستی گشتی یان ئادابی گشتی یان مافەکانی کەسانی ترو ئازادیە بنچینەییەکانیان.

٤. وڵاتانی ناو ئەم پەیماننامەیە بەڵێن دەدەن ڕێز لە باوکان، یان سەرپەرشت کارەکان بگرن لەحاڵەتی بوونیاندا، بۆ ئەوەی منداڵەکانیان پەروەردە بکەن لەڕووی ئاینی و ڕەوشتیەوە بەپێی قەناعەتی تایبەتی خۆیان.

ئازادی بیروباوەڕ لەدەستورە دانراوەکاندا:

مادەی (٣٧) لەدەستوری عێراقی ساڵی ٢٠٠٥ دەڵێت:

"دووەم: دەوڵـەت دەسـتەبەری پاراسـتنی تـاك دەكـات لـەزۆرلێكردنی فیكـری و سیاسی و ئایینی".

هاوشـێوەی ئـەم دەقـەش لەدەسـتورەكانی وڵاتـانی عەرەبیـدا هـاتووە بـۆ نمونـە ئـوردنی/م٣١.مـەغریبی/م٦،میصـر/م٤٦،لوبنـانی/م٩،قەتـەری/م٥٠، صـۆماڵی/م٢٦، جیبوتی/م٣٥.

بنەمای یەکسانی لەڕاگەیاندنەکانی مافەکانی مرۆڤ و دەستورە دانراوەکاندا:

١. لەدەقی مادەی ١ لەڕاگەیاندنی جیهانی مافەكانی مرۆڤـی سـاڵی ١٩٤٨دا هـاتووە:" هەموو مرۆڤەكان بەئازادی لەدایك دەبن لەكەرامەت و مافەكاندا، عـەقڵ و ویـژدانیان پێبەخشراوە و پێویستە لەسەریان لەگەڵ یەكتردا بەرۆحێكی برایانە مامەڵە بكەن.

٢. مـادەی ٢ لەدەسـتورەكە دەڵێـت:" هـەموو مرۆڤێـك مـافی كـەڵك وەرگرتنـی هەیـە لەهەموو ئەو ماف و ئازادیانەی كە لەم ڕاگەیاندنەدا هاتوون بەبێ جیاكاری، وەك جیاكاری بەهۆی نەژاد یان ڕەنـگ یـان ڕەگـەزەوە[1] یـان زمـان یـان ئـایین یـان ڕای سیاسی یان هەر رایەكی تر، یان ئەصـلی نیشـتمانی یـان كۆمەڵایـەتی یـان سـامان یان لەدایك بوون یان هەر ڕەوشێكی تـر، بـەبێ هـیچ جیاوازییـەك لـەنێوان پیـاوان و ژناندا.

سـەرەڕای ئـەوەی لەپێشـەوە هـات نابێـت هـیچ جیاكاریـەك هـەبێت لەسـەر بنچـینەی سیاسـی یـان یاسـایی یـان نێودەوڵـەتی بـۆ ئـەو وڵاتـە یـان ناوچـەیە كـە تاكەكـە ئینتیمـای بـۆی هەیـە، ئیـدی ئـەو وڵاتـە یـان ناوچـەیە سـەربەخۆ بێـت یـان لـەژێر

[1] لەهەڵە باوەكانە كە پێی وایە ژن و پیاو دوو توخمی جیان، لەكاتێكدا ئەوان لەهەمان توخمن(كە بونەوەرێكی زیندون)و هەمان جۆرن(مرۆڤ= بونەوەرە زیندوە ژیرە جوڵاوە بەوویست و قسەكەر بەسروشت)، ڕاستریكیشە بڵێین دوو پۆلی جیاوازن لەهەمان جۆر.

سەرپەرشتیدا بێت یان مافی خۆبەڕێوبەریی نەبێت یان سەروەرییەکەی ملکەچ بێت بۆ هەر کۆتێك لەکۆتەکان".

٣. لەمادەی ٣ لەپەیماننامەی نێودەوڵەتی تایبەت بەمافە مەدەنی و سیاسیەکانی ساڵی ١٩٦٦دا هاتووە: "وڵاتانی لایەندار لەم بەڵێننامەیەدا بەڵێن دەدەن بەدەستەبەریەك کە ژنان و پیاوان یەکسان بن لەمافی کەڵك وەرگرتن لەهەموو مافە مەدەنی و سیاسیەکان کەلەم پەیماننامەیەدا هاتووە".

٤. برگەی یەکەم لەمادەی ٢٤: "هەموو منالێك، بەبێ جیاکاری بەهۆی نەژاد یان رەنگ یان رەگەز یان زمان یان ئاین یان ئەصلی نەتەوەیی یان کۆمەلایەتی یان لەدایك بوون یان ڕەچەڵەك، مافی هەیە لەسەر خێزانەکەی یان کۆمەڵگەو پێویستە لەسەر دەوڵەت ڕێوشوێنی پاراستن بگرێتەبەر کە پێویستی دەبێت وەك ئەوەی کە نەوجەوان".

٥. مادەی ١ لەڕاگەیاندنی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ لەناوبردنی هەموو جۆرەکانی جیاکاری ڕەگەزی دەڵێت: "جیاکاری لەنێوان مرۆڤەکاندا بەهۆی نەژاد یان ڕەنگ یان بنەچەی ڕەگەزی و نەتەوەییەوە سوکایەتیکردنە بە کەرامەتی مرۆڤایەتی، پێویستە ئیدانە بکرێت بەوپێیەی نکوڵیکردنێکە لە بنەماکانی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان و، بەزاندنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادیە بنچینەییە ڕاگەیەندراوەکانە لەڕاگەیاندنی جیهانی بۆ مافەکانی مرۆڤ و، ئاستەنگێکە لەبەردەم بەرپابوونی پەیوەندی دۆستانەو دروست لەنێوان نەتەوەکانداو، ڕوداوێکە دەبێت هۆی شێواندنی ئاشتی و ئاسایش لەنێوان گەلاندا.

٦. مادەی ٣/برگەی یەکەم دەڵێت:: کۆششی تایبەت دەکرێت بۆ ڕێگرتن لە جیاکاری بەهۆی نەژاد یان ڕەنگ یان بنچینەی نەتەوەیی و ڕەگەزیەوە بەتایبەتی لەبوارەکانی مافە مەدەنییەکان و، بەدەستهێنانی هاولاتیەتی و، فێرکردن و، ئاین و، کارو،پیشە و نیشتەجێ بوون.

٧. بەلام دەستورە عەرەبیەکان ئەوا مادەی(١٤) لەدەستوری عێراقی ساڵی ٢٠٠٥ دەڵێت: عێراقیەکان یەکسانن لەبەردەم یاسادا بەبێ جیاکاری بەهۆی رەگەز یان نەژاد یان نەتەوە یان بنەچە یان ڕەنگ یان ئاین یان مەزهەب یان بیروباوەڕ یان

ڕەوشی ئابوری یان کۆمەڵایەتی"، ئەمەش هاوشێوەیە لەگەڵ دەستوری قەتەری/م٣٤ و، دەستوری شانشینی بەحرێن/م١٧، زۆرێکیش لەدەستورە عەرەبیەکان باسیان لەبنەمای یەکسانی نەکردوە، بەڵکو تەنها جەختیان لەیەکسانی کردۆتەوە لەبنەماکانی تردا.

بەراورد لەنێوان دەستوری خوداو دەستورو ڕاگەیەنراوەکانی تردا:

١.چارەسەرکردنی بابەتەکە لەدەستوری خوادا لەسەر ئەو بنچینانە بونیادنراوە کە بە بەڵگەی بڕەرو یەکلاکەرەوە دادەنرێن لەسەر بنەمای یەکسانی تاکەکانی خێزانی مرۆیی.

٢.دەستوری خوا باسی لەیەکسانی کردوە لەهەموو بوارەکاندا بەپێچەوانەی ڕاگەیەنراوەکان و دەستورە دانراوەکانەوە.

٣.دەستوری خوا بەسەدان ساڵ پێش دەستورەکانی تر کەوتوە لەداننان بە بنەمای یەکسانیدا.

٤.دەستوری خوا سنورە سیاسی و نێودەوڵەتی و جوگرافیەکان ڕەت دەکاتەوە لەنێوان هەرێمەکان و وڵاتەکاندا لەکاتێکدا دەستورە دانراوەکان دانی پێدا دەنێن و بەپێی ئەوە کار دەکەن.

٥.دەستوری خوا دان بەجیاوازیدا نانێت لەنەژادو ئایندا لەکاتێکدا ڕاگەیاندنەکان و دەستورەکان دانی پێدا دەنێن بەلاّم ڕێگری لە جیاکاری دەکەن لەسەر بنچینەی ئەو جیاوازیە.

بەشی یازدەهەم:
بنەما دەستورییەکانی
دەستەبەرییەکانی تۆمەتبار

شەریعەتی ئیسلامی کۆمەڵێك دەستەبەریی بۆ تۆمەتبار داناوە ئەگەر رەچاویان بکرێت ئەوا هیچ کەسێك لەجیهانی دادوەرییدا تووشی شتێك نابێت کە لەگەڵ دادپەروەرییدا یەك نەگرێتەوە، لەو دەستەبەرییانەش:

یەکەم: بنەمای شەرعییەت (هیچ تاوانێك یان سزایەك نیە تەنها بەدەق نەبێت). ئەم بنەمایەش لە قورئان و دەستورە دانراوەکاندا جێگیرکراوە وەك پێشتر باسمان کرد.

دووەم: بنەمای کەسێتیی تاوان: واتە هیچ مرۆڤێك لێپرسینەوەی تاوانییلەگەڵ ناکرێت و سزا نادرێت تەنها لەسەر کارێك نەبێت کە بەخۆی کردبێتی، بۆیە نابێت لێپرسینەوە لەگەڵ کەسێکدا بکرێت لەسەر کارێك کەسێکی تری خێزانەکەی یان هەر کەسێکی تر ئەنجامی دابێت پێشتریش ئەمەمان لەبنەمای کەسێتیی سزادا بەدرێژی روونکردەوە.

سێیەم: بنەمای نەگەڕانەوەی یاسا: واتە هەر کەسێك کارێکی ئەنجام دابێت پێش ئەوەی یاسا بەتاوانی دابنێت و یاساغی بکات ئەوا نە بەشێوەیەکی تاوانیی و نە مەدەنی لێپرسینەوەی لێ ناکرێت، لەبەر گرنگی ئەم بنەمایەش قورئان بە راشکاوی لەچەندین ئایەتدا باسکردوە، لەوانە:

أ.لەسورەتی النساء دەفەرموێت ﴿وَلاَ تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ آبَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاء إِلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ...﴾[1]،نەریتی باو لەکۆمەڵگە عەرەبیەکانی پێش ئیسلامدا بەو شێوەیە بوو کەوا کوڕ بۆی هەبوو دوای وەفاتی دایکی ژنەکەی باوکی مارە بکاتەوە (باوەژنەکەی)

---

[1] النساء : ٢٢

بەوپێیەی بەشێك بوو لە میراتی، قورئـان ئـەم کـارەی حـەرامکردو بـەتاوانی دانـا، بـەڵام لێپرسینەوەی تاوانیی لەگەڵ کەسێك ناکرێت کـە پـێش حـەرامکردنی و بەتاوانکردنیئـەو کارەی کردبێت.

ب.هەروەها لەسورەتیالنساء دا دەفەرموێت:﴿... وَأَن تَجْمَعُواْ بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إَلاَّ مَا قَـدْ سَلَفَ ...﴾[1]. قورئان ئەوەی حـەرامکردوە کـە دوو خوشـك پێکـەوە لەیـەك پیـاو مـارە بکرێن و بەتاوانی دانـاوە، بـەڵام لێپرسـینەوەی تـاوانیی لەگـەڵ کەسـێکدا ناکرێـت پـێش ئەوەی ئەمە بکرێتە تاوان، بەڵام پێویستە ئەگەر پیاوەکە موسڵمان بوو دەبێـت لـەنێوان ئەو دوو خوشکەدا یەکێکیان هەڵبژێرێت و لەوی تریان جیابێتەوە.

ج–لەسورەتی المائدة دا دەفەرموێت:﴿... عَفَا اللّهُ عَمَّا سَـلَف وَمَـنْ عَـادَ فَيَنـتَقِمُ اللّـهُ مِنْهُ ...﴾[2]. واتە لێبوردن کەسێك دەگرێتەوە کە پـێش ئیسـلامبوونی تـاوانێکی ئـەنجام دابێت هەروەهاپێش بەتاوانکردنی کردارەکە لـە لێپرسـینەوەی سـزایی و سـزادان لەسـەر ئەو تاوانە، بەڵام ئەگەر دوای ئیسلام و بەتاوانکردنی کارەکە ئـەو کەسـە گەڕایـەوەو ئـەو تاوانەی ئەنجام دایەوە ئەوا لەسەری سزا دەدرێت.

د. لەسورەتی الانفال دا دەفەرموێت:﴿قُل لِلَّذِينَ كَفَرُواْ إِن يَنتَهُواْ يُغَفَرْ لَهُم مَّا قَـدْ سَـلَفَ ...﴾[3]. واتــە ئــەوەی تــاوانێکی ئــەنجام دابێــت پــێش ئیســلام بــوونی یــان پــێش بەتاوانکردنی ئەو کارە ئەوا لێپرسینەوەی لێناکرێت لەسەر ئەو کـارەی پێشـتر ئـەنجامی داوە، بەڵام پێویستە دوای ئیسـلام بـوونی واز لەهـەر کارێـك بێنێـت کـە شـەرع بـەتاوانی داناوە.

هـ– لە سورەتی البقرە فەرموویەتی: ﴿وَأَحَلَّ اللّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَن جَـاءهُ مَوْعِظَـةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانتَهَىَ فَلَهُ مَا سَـلَفَ وَأَمْـرُهُ إِلَـى اللّـهِ وَمَـنْ عَـادَ فَأُوْلَـئِكَ أَصْحَابُ النَّـارِ هُـمْ فِيهَـا خَالِدُونَ﴾. [4]

---

[1] النساء : ٢٣

[2] المائدة : ٩٥

[3] الأنفال : ٣٨

[4] البقرة : ٢٧٥

و- لە سورەتی المائدە فەرموویەتی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُواْ لاَ تَقْتُلُواْ الصَّيْدَ وَأَنتُمْ حُرُمٌ وَمَن قَتَلَهُ مِنكُم مُّتَعَمِّداً فَجَزَاء مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَو عَدْلُ ذَلِكَ صِيَاماً لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللّهُ عَمَّا سَلَف وَمَنْ عَادَ فَيَنتَقِمُ اللّهُ مِنْهُ وَاللّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ﴾. [1]

چوارەم: بنەمای بێتاوانی ئەصڵی مرۆڤ: هەموو مرۆڤێك كاتێك لەدایك دەبێت ئەستۆپاكە لەهەموو پابەندبوونێكی تاوانیی و مەدەنی ئەگەریش دوای لەدایك بوونی هەتا مردنی هەر تۆمەتێكی تاوانی یان مەدەنی درایە پاڵی، ئەوا پێویستە لەسەر دادوەر وای دابنێت كە هێشتا ئەو كەسە بێتاوانە هەتا تۆمەتباركردنەكەی دەسەلمێنرێت، زانایانی ئیسلامیش بنەمای (تۆمەتبار بێتاوانە هەتا تۆمەتباركردنەكەی دەسەلمێنرێت) لەهەندێك ئایەتەوە وەرگرتووە وەك باسمان كرد، لەوانەش كە دەفەرموێت:: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيراً مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...﴾[2]. واتە خۆتان لادەن لەوەی تەنها بەگومان كار بكەن، چونكە گومان زۆرجار هاورێك نابێت لەگەڵ واقیعدا، بۆیە بە گوناه و سەرپێچی دادەنرێت، لەو ئایەتانەش كە نەهی دەكات لەوەی بەتەنها كار بەگومان بكرێت بێ ئەوەی بسەلمێنرێت ئەو ئایەتەیە كە دەفەرموێت:﴿... وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً﴾[3].

پێنجەم: بنەمای ئاگادارنەبوون یان نەزانیی بە یاسا بە بیانویەك دادەنرێت رێگرە لە بەرپرسیارێتی سزایی: ئەمەش لەدەستوری خواییدا هاتووە لەسورەتیالقصص ﴿وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولاً يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا ...﴾[4].ئەم ئایەتە ئاماژە بۆ ئەوە دەكات مرۆڤ بەرپرسیار نیە لەهەر كارێك كە تاوان بێت و ئەنجامی بدات ئەگەر لەلایەن پەیامبەرێكەوە ئاگادار نەكرابێتەوەو ئەگەر خۆشی كەمتەرخەم نەبووبێت بەبەڵگەی ئەم ئایەتە كە دەفەرموێت﴿يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا﴾، كە مەبەست لێی

---

[1] المائدة : ٩٥

[2] الحجرات : ١٢

[3] النجم : ٢٨

[4] القصص : ٥٩

پێڕاگەیاندنە، لەکاتێکدا یاسا ئەم نەزانییە بە بیانویەك دانانێت دوای بڵاوکردنەوەی لەدەزگا ڕاگەیاندنە فەرمییەکاندا، مەگەر ئەوەی بەیاسا هەڵاوێردە بکرێت.

شەشەم: بنەمای وەرنەگرتنی هەواڵی هەواڵدەرێك تەنها دوای دڵنیانەبوونەوە نەبێت لەڕاستی و دروستیەکەی: پێشتر ڕوونمان کردەوە نابێت هیچ ڕێوشوێنێکی دادوەریی بگیرێتەبەر لەدژی تۆمەتبار لەسەر بنچینەی ئەو هەواڵەی کە هەوڵدەر داویەتی تەنها دوای ئەوە نەبێت کە دادوەری لێکۆڵینەوە دڵنیا دەبێتەوە لەڕاستی و دروستی هەواڵەکە، ئەمەش بۆ خۆبەدورگرتن لەئازاردانی بێتاوانێك و پەشیمانیەك کە دواتر هیچ داد نادات، خوای گەورە لەبارەی ئەم بنەمایەوە لەسورەتی الحجرات دا دەفەرموێت﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جَاءكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوْماً بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾[1].

حەوتەم: بنەمای سزادانی هەرکەسێك کە تۆمەتێکی ڕەوشتیی وەك زیناکردن بداتە پاڵ کەسێکی تر، ئەگەر هاتوو لەبەردەم دادگادا ئەم تۆمەتەی بەچوار شایەت نەسەلماند، پێشتریش بەووردی لەبابەتی تاوانی بوختان بۆکردندا باسمان لەمە کرد.

هەشتەم: توندکردنی سەلماندنی تاوانی زینا وەك پێشتر باسمان کرد، کە ناسەلمێنرێت تەنها بە شایەتی دانی چوار کەسی دادپەروەر نەبێت، کە هیچ جیاوازیەك نەبێت لەنێوان قسەکانیاندا، دەستوری ئیلاهیش بەدەق باسی لەم بنەمایە کردوە لەسورەتی نوردا﴿لَوْلَا جَاؤُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاء فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاء فَأُوْلَئِكَ عِندَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾[2]. بۆیە ئەم تاوانە لەمێژووی ئیسلامیدا نەسەلمێنراوە تەنها بەدانپێدانانی تاوانبارەکە خۆی نەبێت لەسەردەمی پێغەمبەردا، کە سزای ئەم تاوانە بەسەر ژمارەیەکی کەمدا جێبەجێکراوە لەوانەی کە خۆیان لەبەردەم پێغەمبەردا(ﷺ) چوار جار دانیان بەتاوانەکەیاندا ناوە.

نۆیەم: بنەمای مشتومڕکردنی ڕکابەر لەگەڵ دادوەردا لەمەسەلە تاوانیی و مەدەنییەکاندا ئەگەر بە دادپەروەری بڕیارەکە ڕازی نەبوو، ئەم ئازادییەش قورئان دانی

---

[1] الحجرات : ٦

[2] النور : ١٣

پێدا ناوە کە (خەولەی کچی حکیم(ﷺ) مشتومڕی لەگەڵ پێغەمبەردا کرد سەبارەت بە بڕیارێك کە پێغەمبەر دەریکردبوو لەبارەی (ظهار)ی مێردەکەی لێی کە ووتی: ئەی پێغەمبەری خوا، گەنجی خواردم و سکم بۆ ئاوەڵاکرد هەتا چووم بەتەمەندا ئێستا منداڵەکەم لێی دابڕاوە بەهۆی (ظهار)ی مێردەکەمەوە لێم، پێغەمبەر وەڵامی دایەوەو ووتی: وا دەتبینم کە تۆ حەرام بوویت لەو، خەولە جارێکی تر هاتەوەو بەوپەڕی ئازایەوە گفتوگۆو مشتومڕی لەگەڵ پێغەمبەردا کردو پێی ووت: من لەو چەند ورديلەیەکم هەیە ئەگەر بیدەم بەو دەفەوتێن و ئەگەر لای خۆشم بن برسیان دەبێت. پێغەمبەر دیسان پێی ووت: وا دەتبینم کە تۆ حەرام بوویت لەو، ئەویش لەبەر ئەوەی (ظهار) واتە ئەوەی مێرد ژنەکەی بەیەکێك لەمەحرەمەکانی خۆی بشوبهێنێت وەك دایکی و خوشکی کە ئەمە پێش ئەوەی حوکمەکەی لەقورئاندا بێت لەسەردەمی جاهیلیدا تەڵاق بوو، هەتا دەستوری خوا دابەزی کە لەبەرژەوەندی خەولە بوو، بەپێی ئەو حوکمە بەتەڵاق دانانرێت بەڵام دەبێت سزای مێردەکە بدرێت بەسزایەکی جەستەیی و دارایی بەهۆی یاریکردنی بەپەیوەندی هاوسەرگیریی قورئانیش حوکمەکەی بەیەکێك لەم سێ سزایە دیاری کرد بەپێی ئەم زنجیرەبەندییەی خوارەوە:

أ- پێویستە لەسەر مێرد کۆیلەیەك بکڕێت و ئازادی بکات.

ب- ئەگەر ئەوەی نەدۆزیەوە دەبێت دوو مانگ لەسەر یەك بەڕۆژو بێت.

ج- ئەگەر نەیتوانی با خواردنی شەست کەسی نەدار بدات.

خوای گەورەش لەبارەی ئەو مشتومڕەی نێوان ئەو ئافرەتەو پێغەمبەرەوە دەفەرموێت:﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ، الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنكُم مِّن نِّسَائِهِم مَّا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنكَرًا مِّنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِن نِّسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِّن قَبْلِ أَن يَتَمَاسَّا ذَلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِن قَبْلِ أَن يَتَمَاسَّا فَمَن لَّمْ يَسْتَطِعْ

فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِيناً ذَلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾[1].

دەیەم: گومان: لەتاوانی سنورییدا دەبێتە هۆی خستنی و گۆڕینی بۆ تاوانێك کەوا سزاکەی سوکترە، پێشتر بەدرێژی باسی ئەمەمان کرد.

یانزەیەم: شیاوێتی تاوانی تۆمەتبار: لەدەستوری خوادا لێپرسینەوەی تاوانیی لەگەڵ تۆمەتباردا ناکرێت ئەگەر ئەم پێنج مەرجەی خوارەوەی تێدا فەراهەم نەبوو:

أ. دەبێت باڵغ بووبێت و پێگەیشتوو بێت لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا، ئەگەر لەو تەمەنە خوارتربوو ئەوا هیچ لەبەرامبەری ناگرێتەبەر تەنها ئامرازەکانی چاکسازی نەبێت.

ب. دەبێت عاقڵ بێت، هەر گرفتێکی عەقڵی لەتۆمەتباردا دەبێتە رێگر لەهەر بەرپرسیارێتیەکی سزایی.

ت. دەبێت سەرپشککراو بێت، واتە ئازادی وویست و ئیرادەی هەبێت، ئەگەریش زۆرلێکراو بێت یان ناچاربێت ئەوا لێپرسینەوەی سزایی لێ ناکرێت تەنها لەتاوانەکانی دەستدرێژیکردنە سەر کەسەکان نەبێت.

پ. دەبێت بتوانێت ئەوەی داوا دەکرێت لێی بیکات یان نەیکات.

ج. دەبێت زاناو ئاگاداربێت بەوەی کەپێی رادەسپێررێت لەکارێك یان رێگیری کردن لێی.

ح. ئەم پێنج مەرجەش لەژێر ئەو ئایەتەی خوای گەورەدا کۆدەبێتەوە کە دەفەرموێت:﴿لاَ يُكَلِّفُ اللّهُ نَفْساً إِلاَّ وُسْعَهَا...﴾[2].

دوانزەیەم: دەبێت شایەتەکان لەلایەن ئەهلی متمانە بەباشی ناوببرێن: نابێت دادوەر لەسەر شایەتی شایەتەکان بریار بدات، ئەگەر ئەو شایەتانە لەلایەن کەسانی ئەهلی متمانەوە نەناسرێن و هەروەها راستگۆیی و ئەمانەتپارێزییان نەسەلمێنرێت لەمامەڵەکردنیان لەگەڵ کەسانی تر.

---

[1] المجادلة : ١-٤

[2] البقرة : ٢٨٦

سیانزەیەم: ڕەوشی سروشتی دادوەر لەکاتی دادگاییدا: پێویستە دادوەر لەکاتی دادگاییکردندا ڕەوشێکی دەرونی ئارام و جێگیری هەبێت بەدور لەهەر شڵەژانێکی دەماریی، پێغەمبەر(ﷺ): (با کەسێك کە توڕەیە دادوەری لەنێوان دوو کەسدا نەکات)[1].

چواردەیەم: ئەگەر تۆمەتبارکردنی تۆمەتبارەکە سەلمێنرا بەئەنجامدانی کوشتنی هەڵە، ئەوا سزاکەی دانی خوێنباییە بە کەسوکاری کوژراوەکەو، خودی تاوانبارەکە هیچ بەرپرسیارێتیەکی ئەو سزایە لەئەستۆ ناگرێت بەڵکو هۆزەکەی بۆی ئەدات ئەگەر هەیبوو ئەگەریش نەیبوو، ئەوا ئەو دامەزراوەیە بۆی دەدات کە ئەم ئینتیمای بۆی هەیە وەك سەندیکا، ئەگەریش ئینتیمای بۆ لایەنێك نەبوو ئەوا پێویستە دەوڵەت بۆی بدات، ئەمەش بۆ دورخستنەوەی هەر لایەنێکی نەرێنی و پاشهاتێکی ئەو کوشتنە هەڵەیە.

پانزەیەم: پێویستە لەسەر دادوەر حوکم بەبێ تاوانی تۆمەتبارەکە بدات و بەرپرسیارێتی ئەو تاوانە بخاتە ئەستۆی ئەوانەی بەرپرسیارو خاوەنینی ئەگەر سەلما کەمتەرخەمیان کردوە، لەمبارەیەشەوە ئیمامی عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی ڕازی بێت) بڕیاری دا کاتێك چەند کۆیلەیەکی حاتب تاوانی دزیان ئەنجام دابوو، یەکەمجار حوکمی دەستبڕینی دەرکرد بۆ کۆیلەکان، پاشان پێش جێبەجێکردن ووتی بە حاتب (خاوەنی کۆیلە دزەکان): (من پێم وایە تۆ برسیان دەکەیت سوێند بەخوا غەرامەیەکی قورست بەسەردا دەدەم). پاشان پرسیاری لەخاوەنی حوشترەکە کرد لەبارەی نرخەکەیەوە، ئەویش ووتی: بەخوا بە چوارسەد درهەمم نەدەدا، عومەری کوڕی خەتتاب سزای هەشت سەد درهەمی دا بەسەر حاتبی خاوەنی کۆیلەکاندا.[2]

شانزەیەم: پێشتر باسی ئەوەمان کرد کار بەقسەی تۆمەتبارێك ناکرێت ئەگەر لەژێر فشاری هەڕەشە یان ئەشکەنجەدا لێی وەرگیرابێت، ئەمەش لەبەرئەوەی سەبارەت بە بێباوەڕ بوون دوای باوەڕهێنان لێپرسینەوە لەمرۆڤ ناکرێت ئەگەر ئەوە لەژێر فشاری زۆرلێکردن یان ئەشکەنجەدان یان هەڕەشەدا بوو، بێگومان بێباوەڕبوون لەگوناهە هەرە گەورەکانە، ئەگەریش زۆرلێکراو بۆ ئەنجامدانی ئەم تاوانە لێپرسینەوەی لەگەڵ نەکرێت،

---

[1] صحیح مسلم ١٣٤٣/٣

[2] یحیی بن عبدالرحمن بن حاطب گێڕاویەتەوە، الألباني لە نقد النصوص هێناویەتی (١٦) .

ئەوا لەپێشترێك دەبێت لێپرسینەوەی لیّ نەکرێت لەبارەی هەر تاوانێکی ترەوە کە لەژێر فشاری زۆرلێکردن و هەڕەشەدا دانی پێدا نابێت. خوای گەورە دەفەرموێت:﴿مَن كَفَرَ بِاللَّهِ مِن بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلاَّ مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ ...﴾[1].

حەڤدەیەم: ڕێزگرتنی ماڵ و شوێنی نیشتەجیّ بوون و نەچوونە ژوورەوەی هەر ماڵێك و پشکنینی لەسەر بنەمای تۆمەت، تەنها پێش وەرگرتنی مۆڵەتێکی پێشوەخت لەخاوەنی ماڵەکەو لەدەسەلاتی بەرپرسیار، دەستوری خواییش باسی لە ڕێزگرتنی ماڵ و نەشکاندنی حورمەتی کردوە کە دەفەرموێت:﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ، فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَداً فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِن قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾[2].

ئەو جێبەجێکردنانەی باسکرا ڕێژەیەکی کەمە لە بنەما دەستورییەکان لە قورئاندا، کە زۆرن و لە ژمارە نایەن، بەلاّم لەبەر ناتەواویی باری تەندروستیم و گەیشتنم بە تەمەنێکی زۆر، نەمتوانی وردەکارییەکانی هەموو ئایەتە دەستورییەکان باس بکەم. بۆیە ئەوەندە کۆتام پێهێنا، خوازیارم دوای من کەسێك بێت تەواوی بکات.

---

[1] النحل : ١٠٦

[2] النور : ٢٧-٢٨

دەوڵەت و سیستمی حوکمڕانی.. کۆمارک باشترە یان پاشایەتی

الدولة والمفاضلة بين النظامين (الملكي والجمهوري)

وەرگێڕانی: ڕێدار ئەحمەد

سروشـــتی ئـــەم بابەتـــە وادەخوازێـــت
لـــەرووی شـــێوەوە دابەشـــی بکـــەین بـــۆ
دووبەش:
یەکـەمیان تایبـەت بکـەین بەپێناسـەی
دەوڵەتو پێکهێنەرەکانیو هۆکارەکـانی
دروستبوونیو جۆرەکانی.
دوومیشـــیان بـــۆ هـــەردوو سیســـتەمی
کۆماریو پاشایەتیو کامیان باشترە.

بەشی یەکەم
دوڵەت، پێکهێنەرەکانی، هۆکارەکانی دروستبوونی، جۆرەکانی

لێکۆڵینەوە لەم بابەتە بۆ سێ دەروازە دابەش دەکەین، یەکەمیان بۆ پێکهێنەرەکانی دەوڵەت، دووەمیش بۆ دامەزراندنی‌و، سێیەمیش بۆ جۆرەکانی.

دەروازەی یەکەم
دەوڵەت و پێکهێنەرەکانی
(الدولة وعناصرها)

بنچینەی وشەی دەوڵەت- دولە -(State) دەگەڕێتەوە بۆ زمانی لاتینی‌و بەتایبەتیش وشەی (Status) کەمانای حاڵەتی سەقامگیر دەدات‌و، ئەم وشەیە تا سەردەمی رۆمانی کاتێ کۆمارەکەیان دامەزراند بەمانا سیاسیەکەی بەکار نەدەهات، بەپێی سەردەم‌و شوێنەکان مانای سیاسی‌و یاسایی‌و کۆمەڵایەتی‌و رۆشنبیری جیاوازی هەیە[1].

پێناسەی دەوڵەت (تعریف الدولة)

چەندین پێناسەی جۆراوجۆر بۆ دەوڵەت کراوە، وردترینیان ئەوەیە: "کیانێکی سیاسی‌و یاسایی رێکخراوەو، لەکۆمەڵە کەسێك پێکدێت کەلەزەوییەکی دیاریکراودا نیشتەجێن‌و لەژێر سایەی رێکخستنێکی سیاسی‌و یاسایی‌و کۆمەڵایەتی دیاریکراودان

[1] الوسيط في النظم السياسية والقانون الدستوري، الدكتور نعمان أحمد الخطيب، ص١٣.

کەدەستەڵاتێکی باڵای دانپێدانراو لەلایەن یاسای نێودەوڵەتییەوەو کەسایەتی مەعنەوی خۆی هەیەو، مافی بەکارهێنانی هێزی هەیە"[1].

پێکهێنەرەکانی دەوڵەت (عناصر الدولة):

پێکهێنەری هەر شتێك بریتیە لەوەی لەپێناسەکەی وەردەگیرێت، ئەگەر پێکهێنەر بەشێك بوو لەماهیەتەکەی ئەوا بە پایە ناودەبرێت، ئەگەر وا نەبوو ئەوا بە مەرج ناودەبرێت.

لەو پێناسەیەوە ئەوە دەخوێنرێتەوە کەپێکهێنەرەکانی دەوڵەت شەشن، ئەوانیش دانیشتوانو، هەرێمو، حکومەتو، سەروەریو، سەقامگیریو، دانپێدانانی نێودەوڵەتی.

پێکهێنەری یەکەم/ دانیشتوان (السكان): مەرج نیە ژمارەیەکی دیاریکراو بێت، بەڵام دەبێت لەنێوان تاکەکانی دەوڵەتدا ئیدی ژمارەیان هەرچەند بێت جۆرێك لە پێکەوەگونجان هەبێت[2].

پێکهێنەری دووەم/ هەرێم (الإقليم): ئەمەش هەرێمی وشکانیو دەریایی کیشوەریو ئاوی هەرێمایەتیو ناولخنی زەویو ئەوەی تێیدایە لەکانگاو کانزاو ئاوی ژێرزەوی دەگرێتەوە، بەهەمان شێوە ئەوەی لەسەر زەویە لەرووبارو دارستانو بەرزایی شاخەکان دەگرێتەوە.

أ- ئیدی هەرێمی زەمینی بێت، کەبریتییە لەرووبەرێکی زەوی کەلەوانەیە بەسنووری سروشتی وەك شاخو دەریاو رووبار دەوری گیرابێت، لەوانەشە بەسنووری پیشەسازی دەورە درابێت، وەك دروستکردنی شورەو تاوەرو تەلبەند، تا ببێتە دابڕێکی روونی دەرخەری کۆتایی سنووری هەرێمەکە.

---

[1] زانای فەرەنسی کاری دی مالبیرج بەمجۆرە ناساندویەتی: کۆمەڵە کەسێکە لەهەرێمێکی دیاریکراوداو لەسایەی رێکخستنێکی تایبەتداو دەسەڵاتی بەڕێوەبردن تێیدا دەدرێتە کۆمەڵە کەسێك کەدەستەڵاتی بڕیاردانو ناچارکردنی هەیە.

دکتۆر (نظام برکات) ودکتۆر (عثمان الرواف) ودکتۆر (محمد الحلوة) واپێناسەیان کردووە کە: کیانێکی سیاسیو یاسایی رێکخراوە، خۆی لەکۆمەڵێك تاکدا دەبینێتەوە کەلەزەوییەکی دیاریکراودا نیشتەجێنو لەسایەی رێکخستنێکی سیاسیو یاسایو کۆمەڵایەتی دیاریکراودا کەدەسەڵاتێکی باڵا بەسەریاندا دەسەپێنێتو مافی بەکارهێنانی هێزی هەیە.

[2] الدکتور ثروت بدوي، النظم السياسية، ط١٩٦٤، ص٢٥.

ب- یاخود هەرێمێکی ئاوی بێت، ئەویش بریتییە لەو بەشە دەریایەی بەستراوە بەسنووری وڵاتەکەوەو بەدەریای هەرێمی ناودەبرێت ئەگەر هەبوو، دەریای کیشوەری‌و ئاوی هەرێمیش دەگرێتەوە.

ج- یاخود هەرێمێکی ئاسمانی (اقلیم جوی)، ئەویش بریتییە لەو بۆشاییەی ئاسمان کەدەکەوێتە ئاسمانی هەرێمە زەمینی‌و دەریاییەکەی بەپێی سنوورەکەی، بۆ دەوڵەت هەیە کە دەسەڵاتی تەواوی خۆی لەو بەشەی هەرێمی ئاسمانیدا بەبێ پابەندی بەهیچ کۆتێکی بەرزایی بەکار بێنێت.

پێکهێنەری سێیەم/ حکومەت: واتە دەسەڵاتی گشتی، بۆ دروستبوونی دەوڵەت پێویستە دەسەڵاتێکی باڵا هەبێت کەتوانای بەڕێوەبردنی کاروباری گشتی هەبێت، ئیدی بوونی ئەو دەسەڵاتە بەرەزامەندی خەڵك بێت یان نا.

پێکهێنەری چوارەم/ سەروەری (السیادة): بریتییە لەحاڵەتی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دەوڵەت لەهەر دەسەڵاتێکی تر، ناوخۆیی بێت یاخود دەرەکی.

بەدەربڕینێکی تر سەربەخۆیی سیاسی (الإستقلال السیاسي) یان یەکێتی سیاسی (الوحدە السیاسیە)، مەبەست لێی هەستانی کۆمەڵێکە بەدەر لەتێکەڵبوونیان (اندماج) یاخود شوێنکەوتەییان بۆ یەکێتیەکی سیاسی تر.

ئەگەر ئەم چوار پێکهێنەرە هەبوو ئەوا ئەو کۆمەڵە بەپێی نەریتی یاسای ناوخۆیی‌و لەوانەش یاسای دەستووری دەبێتە دەوڵەت، بەڵام تەنها هێندە بەس نیە بۆ بوونی دەوڵەت لەیاسای دەرەوە (القانون الخارجي) (یاسای گشتی نێودەوڵەتی)دا، بەڵکو پێویستە ئەو کۆمەڵە سەروەری دەرەوەی خۆی تەواو بکات بەدانپێدانانی نێو دەوڵەتی بۆ خۆی بەو خەسڵەتەی دەوڵەتێکی سەربەخۆیە لەوەی شێوەی حکومەتەکەی هەڵبژێرێت لەگەڵ مافی لەنوێنەرایەتی سیاسی‌و هەڵس‌وکەوت بەناوی دەوڵەتەوە لەگەڵ دەوڵەتانی تر.

پێکهێنەری پێنجەم/ دانپێدانان بەحکومەتەکەدا (الإعتراف بالحکومة): زانایانی یاسای نێودەوڵەتی لەدیاریکردنی سروشتی دانپێداناندا جیاوازن، ئایا دانپێدانانی دروست بوون (منشئ) یان بڕیار لێدان (مقرر)ە؟ ئایا کارێکی سیاسیە یان کارێکی یاساییە؟ ئایا پابەندکار (ملزم)ە یاخود سەرپشك (اختیاری)ە؟ ئایا دروستە دانپێدانان

بەسترابێتەوە بەهەندێك مەرجی دیاریکراوەوە؟ ئایا دروستە دانپێدانانەکە کاریگەریی پێشخۆیی (أثر رجعي) هەبێت؟ لێرەدا بواری ئەوە نیە ئەو بەڵگانەی کە ئەو ئاراستە جیاوازانە پشتیان پێ بەستووە بخەینە رووو تاوتوێیان بکەین.

بەبوونی ئەم پێکهێنەرانە هەموویان پێشبینی ئەوە ناکرێت دەوڵەت بوونی هەبێت ئەگەرهاتوو کەسێتی یاسایی (شخصیە قانونیە)ی نەبوو، وەك یەکێتیەکی سەربەخۆ دەربکەوێت لەو کەسانەی کەپێکیان هێناوەو بەبێ ئەوان خاوەنی دەستەڵاتە، لەبەر ئەوە وتوویانە کەسێتی دەوڵەت کەسێتیەکی مەعنەوییە، لەبەر ئەو جیاوازییەی هەیە لەنێوان ئەم لەگەڵ کەسێتی ئاسایی مادیی کەکەسانی سروشتی هەیانە، ئەم بوونە هەمیشەییەش دەوڵەت لەو تاکانە جیا دەکاتەوە کەپێکیان هێناوەو لەو ئادەمیزادانەی کەنوێنەرایەتیان دەکات، بەهۆی ئەم بەردەوامیە چەندین دەرئەنجامی هەیە کەگرنگترینیان ئەمانەیە:

أ- ئەو مافانەی دەوڵەت هەیەتی بەردەوام دەبێت تا ئەو کاتەی مابێت با نوێنەرەکانیشی گۆڕدرابێتو، خەڵکی تا سەدەی شازدەهەم بروایان وابوو کەسەروەری لەگەڵ مردنی پادشادا دەپچڕێت.

ب- ئەو پابەندییانەی دەوڵەت پەیمانی بەجێگەیاندنیان دەدات سەرەڕای گۆڕانی شێوەکەی یاخود نوێنەرەکانی هەر بەردەوام دەبێتو ئەو پابەندییە ماڵیانە کەبەستراوەتەوە بەئەستۆگری دەوڵەتەوە بەردەوام دەبێت بەهەمان شێوە ئەو پەیماننامانەشی کەئەنجامیان دەدات.

ج- ئەو یاسایانەی کەدەوڵەت دەریان دەکات بەردەوام دەبێت ئەگەر بەڕاشکاویو ناڕاشکاوی ئەوە رانەگەیەنێت[1].

---

[1] الدكتور عثمان خليل، القانون الدستوري، الكتاب الأول في المبادئ الدستورية العامة، ص٥٨ وما يليها.

دەروازەی دووەم

دروستبوونی دەوڵەت

(نشأة الدولة)

بیردۆزەکان سەبارەت بەدروستبوونی دەوڵەت زۆرە، لەوانە:

یەکەم: بیردۆزەی سیۆکراتی (النظریة الثیوقراطیة):[1] ناوەرۆکەکەی ئەوەیە کەدەوڵەت لەسەر بنەمای خودایی (إلهي) دامەزراوە، ئەم بیردۆزە بەسێ شێوەدا تێپەڕیوە:

١- فەرمانڕەوا (یاخود سەرۆکی دەوڵەت) بەخاوەن سروشتێکی خودایی دادەنرێت، ئەو لەلایەن خوداوە هەڵنەبژێردراوە، بەڵکو ئەو خودی خواوەندە، هەندێك دەوڵەتی کۆن لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە، وەك ئەوەی لەمیسرو فارس و هیندو چین هەبوو، پادشاو ئیمپراتۆرەکان وەك خواوەند تەماشایان دەکراو، ڕۆمانیەکان ئیمپراتۆریان بەپیرۆز سەیر دەکرد بەوپێیەی خواوەندە.

٢- بیردۆزەی دانانی فەرمانڕەوا بەسروشتی خواوەندی گەشەی کرد، پادشا وەك خواوەند یاخود خاوەن سروشتی خواوەندی نەما، بەڵکو وای لێهات کەدەسەڵاتەکەی لەخوداوە وەرگرتووە، خودا فەرمانڕەوا پاکژ دەکاتەوەو دەسەڵاتی پێدەدات، ئەمەش بەڕێپێدراوی ڕاستەوخۆی خودا ناودەبرا، واتە فەرمانڕەوا دەسەڵاتەکەی ڕاستەوخۆ لەلایەن خوداوەیەو هیچ ویستێکی تر دەستی نەبووە لەدیاریکردنیدا، وەك لەعێراقی کۆندا لەسەردەمی حامورابیدا هەبوو.

٣- ڕێپێدرانی ناڕاستەوخۆ لەسەردەمەکانی ناوەڕاستدا لەکاتی ململانێی کەنیسەو ئیمپراتۆردا، بیرۆکەی ڕێپێدانی ناڕاستەوخۆی خوداوەند سەری هەڵدا، واتە فەرمانڕەوا لەڕێگەی گەلەوە بەڕێنوێنی ویستی خوداوەند دەسەڵات وەردەگرێت.

---

[1] دکتور ثروت بدوي، النظم السیاسیة، ص٨٦ وما یلیها .
د.حازم عبدالمتعال، النظریة الإسلامیة في الدولة، ص٧٠ وما یلیها.

ئەو رەخنەیەی ئاراستەی ئەم بیردۆزە دەکرێت ئەوەیە کەتەنها فێڵێکەو فەرمانڕەوا بۆ پاساوی هەڵەکانیو پشتیوانی دەستەڵاتی رەهای ستەمکارانەی پەنای بۆ دەبات، تا لەبەردەم گەلدا بەرپرسیار نەبێت لەکارەکانی[1].

دووەم: بیردۆزەی پەیمانی کۆمەڵایەتی (نظرية العقد الإجتماعي): ناوەرۆکەکەی بریتیە لەژیانی فیتری پێش پێکەوەبوونی بەکۆمەڵ، گوێزرانەوەی مرۆڤ لەژیانی سروشتی (فیتری) بۆ ژیانی بەکۆمەڵ لەرێگەی گرێبەندی کۆمەڵایەتی نێوان تاکەکانەوە بووە بەمەبەستی پێکەوەنانی دەستەڵاتی فەرمانڕەوا، ئەم بیردۆزە لەسەدەی حەڤدەهەمو هەژدەهەمدا سەریهەڵداوە، لەپشتیوانانو بەرگریکاران لێی لەسەدەی حەڤدەهەمدا هەردوو فەیلەسوفی ئینگلیزی (هۆبزو لوك) بوون، ئەم بیردۆزە لەسەر دەستی سیاسەتمەداری ناسراوی فەرەنسی (رۆسۆ) گەیشتە لوتکەی بەناوبانگبوون.

لەو رەخنانەی ئاراستەی ئەم بیردۆزە کراوە:

١- هیچ دەوڵەتێك لەمێژوودا نیە لەرێگەی گرێبەندی کۆمەڵایەتیەوە دامەزرابێت.

٢- تەنها گریمانەیەکەو لەپشتیەوە مەترسی ئەوە هەیە دەوڵەت دەستەڵاتی دیاریکردنی رادەی ئەوەی تاکەکان لەئازادییەکانیان دستبەرداری بوون لەگەڵ رادەی ئەو پابەندییانەی لەئەستۆیان گرتووە. ئەمەش دەبێتە دەستپێکی حوکمڕانی رەها.

٣- بیرۆکەی گرێبەند لەخۆیدا دوورە لەخەیاڵی مرۆڤ لەسەردەمەکانی هەمەجیەتی یەکەمدا.

٤- بنەمای ئازادییەکانو مافە سیاسیەکان ناکرێت ببێتە بابەتی گرێبەند.

٥- قورسە پێشبینی گرێبەند لەسەردەمێکدا هۆکارەکانی هاتوچۆی زەمینیو دەریاییو ئاسمانیو پەیوەندی بێتەلو بەتەل لەنێوان تاکەکانی مرۆڤدا نەبووە.

پەیوەندی نێوان گرێبەندی کۆمەڵایەتیو پەیمان (بەیعەت)ی عەقەبە:

هیچ نزیکایەتیەك لەنێوان پەیمانی عەقەبە لەسەردەمی پێغەمبەرو گرێبەندی کۆمەڵایەتی نیە، لەبەر ئەم هۆکارانە:

---

[1] د.حازم عبدالمتعال، المرجع السابق، ص١٦٤.

أ- گرێبەندی کۆمەڵایەتی تەنها گریمانەو خەیاڵەو لەواقیعدا بەڵگەیەك لەسەری نیە بەپێچەوانەی پەیمانی عەقەبەوە کەبەراستی روویداوە.

ب- رێککەوتن لەپەیمانی عەقەبەدا لەسەرینەمای پێکهێنانی دەوڵەت نەبوو، بەڵکو لەپەیمانی عەقەبەی یەکەمدا رێککەوتن بوو لەسەر یەکخوا پەرستیو پابەندبوون بەرێسا کۆمەڵایەتیو رەوشتیەکانەوەو، دووەمیشیان رێککەوتن بوو لەسەر هاریکاری لەهەردوو حاڵەتی ئاشتیو جەنگدا.

ج- لەپەیمانی عەقەبەدا هەموو تاکە موسڵمانەکان بەشدار نەبوون، بەڵکو لەپەیمانی یەکەمدا دوازدە پیاوی خەڵکی مەدینە بەشدار بوون، لە دووەمیشدا سیو حەوت پیاوو دوو ئافرەت تێیدا بەشدار بوون[١].

سێیەم: بیردۆزەی گەشەی خێزان(نظرية التطور العائلي): واتە یەکەمجار خێزان دروست بوو، پاشان گەشەی کرد بۆ بازنەیەکی کۆمەڵ، دواتر بۆ تیرە، پاشان هۆز، دوای ئەوە شاری سیاسی، پاشان دروستبوونی دەوڵەت.

چەندین سەرنج لەسەر ئەم بیردۆزە هەیە لەوانە:

أ- مێژوو پشتگیری ناکات: چونکە هەندێك دەوڵەت هەیە وەك فارسو میسری فیرعەونیو وڵاتی گریك لەرۆما، بەو قۆناغانەدا تێنەپەریون.

ب- بیرۆکەی خێزان بنەڕەتی دروستبوونی کۆمەڵی مرۆڤایەتی نەبووە، بەڵکو ئافرەت لەو سەردەمەدا نزیکتر بووە لەکەرەستەی تێرکردن (المتاع المشاع)، لەبەر ئەوە خێزان نەبوو تا گەشە بکات.

چوارەم: بیردۆزەی پێویستبوون (نظرية الضرورة): مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییە، بەبەردەوامی هەوڵ دەدات بۆ پارێزگاری لەکیانیو بەرزکردنەوەی ئاستی بژێوی، ئەو لەم سروشتەدا ناتوانێت بەتەنها بژی چونکەتوانای تێرکردنی هەموو پێداویستیو شتومەکەکانی ژیانی نیە، لەبەر ئەوە پێویستی وا دەخوازێت کۆمەڵگایەك دروست بکات لەپێناوی پاراستنی پەیوەندیە مرۆییە هەمە جۆرەکانو بەرژەوەندیە تایبەتو گشتیەکان، ئەگەر ئەوە بەدەستبەردانی هەندێکیشیان بێت لەبەشێك لەمافەکانیان

---

[١] الأستاذ الدكتور عبدالرزاق السنهوري، رسالة الخلافة، ص٥.

کەبەپێی حوکمی سروشت هەیانە، واتە رێسا هەبێت رەفتاری تاکەکانو مامەڵەیان رێکبخاتو دەستەڵاتێکی گشتی سەرپەرشتی بکات، کەنوێنەرایەتی ئەو کۆمەڵگایە بکاتو، لەتوانایدا بێت هەموو تاکەکان ملکەچی رێزگرتنی ئەو رێسایانە بکەن تا هاوسەنگی نێوان ئازادیو بەرژەوەندی خودی بکات[1]، ئەم بیردۆزەش عەقڵ تەواو پشتیوانی دەکات.

پێنجەم: بیردۆزەی هێز (نظرية القوة): ئەم بیردۆزە بۆچوونی وایە کەسەرچاوەی یەکەمی دەوڵەت هێزو ململانێی نێوانی مرۆڤی سەرەتایی بووە، چونکە دەوڵەت بەپێی ئەم بیردۆزە تەنها لەسیستەمێکدا خۆی دەبینێتەوە کەکەسێك یان کۆمەڵە کەسێك لەرێگەی توندوتیژی بەرانبەر تاکەکانی تر سەپاندوویەتی تا ناچاریان بکات ملکەچی بن، لایەنگرانی ئەم ئاراستەیە هەوڵیانداوە بەچەند رووداوێکی مێژوویی بەڵگە بهێننەوە کە توخمی هێزو گرنگیەکەی وەك سەرچاوەیەکی کارای دروستبوونی دەوڵەت نیشان دەدات[2].

هێز بەمانا هاوچەرخەکەی فراوانترەو فیکرو ئابووریو سیاسەتیش دەگرێتەوە [3].

لەو رەخنانەی ئاراستەی ئەم بیردۆزە کراوە ئەوەیە کەزۆرێك لەوڵاتە هاوچەرخەکان لەئەنجامی سەریەخۆیی لەداگیرکاری دروست بووە دوور لەبیردۆزەی هێز، هێز هەرچەند پێکهێنەرێکی گرنگی دەوڵەت بێت، لەگەڵ ئەوەشدا تەنها بوونی ئەم بەس نیە بۆ ئەوەی ببێتە سەرچاوە یاخود بنچینەی دروست بوونی دەوڵەت بێت.

شەشەم: بیردۆزەی گەشەی مێژوویی (نظرية التطور التأريخي): لەگرنگترین ئەو باشێتیانەی ئەم بیردۆزە لەبیردۆزەکانی پێشتر جیا دەکاتەوە، ئەوەیە هۆکاری

---

[1] لمزيد من التفصيل يُراجع الدكتور توفيق فرج، المدخل للعلوم القانونية، ط١٩٨١، ص١٣

الدكتور عبدالمنعم فرج الصدة، أصول القانون، ط١٩٨١، ص٥.

الدكتور محمد كامل ليلة، النظم السياسية،

الدكتور نعمان أحمد الخطيب، المرجع السابق، ص٤٣٩.

[2] الدكتور فؤاد العطار، النظم السياسية والقانون الدستوري، ص٢٣١.

[3] الدكتور ابراهيم شيحا، مبادئ الأنظمة السياسية، ص١٨٢.

ئیبن خەلدون بەلایەنگری ئەم بیردۆزەیە دادەنرێت، لەکتێبەکەیدا (المقدمە) ئەم گریمانەیەی روون کردۆتەوەو چۆنیەتی دامەزراندنو رووخاندنی دەوڵەتی دیاری کردووە.

دروستبوونی دەوڵەت بۆ هۆکارێکی دیاریکراو ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ چەندین هۆکاری دەگێڕێتەوە وەک هێزو ئابووریو ئاینو فیکرو هاوشێوەکانی، ئەم هۆکارانە لەگەڵ یەکدا ئاوێتە دەبن، پاشان بۆتە هۆی کۆبوونەوەی کۆمەڵێک تاکو دەرکەوتنی دەستەیەک توانیویەتی دەستەڵاتی خۆی بسەپێنێت بەسەر کۆمەڵگاکانی تردا، پاشان دەستەیەکی باڵای فەرمانڕەواو یەکێکی فەرمان بەسەردا کراو دەرکەوتووە، بەڵگە نەویستە کەئاوێتەبوونی هۆکارە ئابووریو کۆمەڵایەتیو فیکریو ماددیەکان لەخۆڕا لەیەک کۆمەڵدا رووی نەداوە، بەڵکو لەماوەی کاتی درێژدا روویداوەو، لەلایەنگرانی ئەم بیردۆزە لەفەرەنسا (دیجی)[1].

بیردۆزەی دیکەش هەیە باسکردن یاخود تاوتوێکردنی هیچ سوودێکی نیە.

هەڵسەنگاندنی ئەو بیردۆزانە:

بەبۆچوونی سادەی ئێمە بیردۆزەی پێویستبوون نزیکترە لەواقیعەوە، سەرەڕای ئەوەش هەموو بیردۆزێك رۆڵێکی گرنگی هەیە لەپێکهێنانی دەوڵەتدا لەشوێنە جیاوازەکانی سەرزەویو، دروستبوونی دەوڵەت بۆ بیردۆزێکی دیاریکراو بەدەر لەبیردۆزەکانی تر ناگەڕێتەوە، بەڵکو هەر بیردۆزێك لەبەر رۆشنایی سروشتی ناوچەیەکو مێژوو سروشتەکەی لەرووی ئابووریو ستراتیژیەوە دەوڵەت دروست بووەو، رەوشی دەرەکیو ناوخۆیی کاریگەری هەبووە لەسەر کاروباری ئەو گەلەی دەوڵەتەکەی تێدا دروست بووە.

سروشتی دەوڵەت:

پێشتر باسی ئەوەمان کرد کەدەوڵەت بوونێکی هەست پێکراو (حسی) یان کیانێکی مادی مرۆیی نیە کەسروشتێکی ئاسایی وەک هەموو سروشتە زیندووەکانی تری هەبێت، لەبەر ئەوە زانایانی یاسا وتوویانە کەدەوڵەت کەسایەتیەکی مەعنەوی (یاخود حوکمی) هەیە، پاش دانپێدانانی مافەکانی بۆ هەیەو پابەندییە ناوخۆییو نێودەوڵەتیەکانی لەسەرە، بەڵام ناتوانێت پسپۆڕێتییە یاساییەکانی جیبەجێ بکات لەرێگەی کەسی ئاساییەوە نەبێت، گۆڕانی سیستەمی حوکمڕانی لەپادشاییەوە بۆ کۆماری یاخود بەپێچەوانەوە

---

[1] الدكتور فؤاد العطار، النظم السياسية والقانون الدستوري، ص٣١٦.

کاریگەری لەسەری نابێت، هەروەها ئەو کەسە سروشتیانەشی کەنوێنەرایەتی دەکەن گۆڕانیان کاریگەری نابێت لەسەر پسپۆڕێتیەکانی لەمافو پابەندییەکان، بۆ نمونە روخانی رژێمی صەدام حوسێن هیچ کاریگەری نەبوو لەسەر مافو پابەندیە ناوخۆییو نێودەوڵەتیەکانی.

دەروازەی دووەم:

جۆرەکانی دەوڵەت

(أنواع الدولة)

دەوڵەت بەپێی شێوە جیاوازەکان بۆ چەندین جۆر دابەش دەبێت بەمجۆرە:

لەرووی شێوەوە دەوڵەت دابەش دەبێت بۆ دەوڵەتی سادە (الدولة البسيطة)و دەوڵەتی تێکەڵ (الدولة المركبة).

لەرووی بنچینەی سیستەمی حوکمڕانی دابەش دەبێت بۆ پادشاییو کۆماریی.

لەرووی سروشتی سیستەمی حوکمەوە دابەش دەبێت بۆ دیموکراتیو دیکتاتۆریی.

یەکەم: دەوڵەتی سادە (الدولة البسيطة):

بریتیە لەو دەوڵەتەی کەتێیدا یەك میللەتی پێکەوە گونجاوی پارچە پارچەو دابەش نەبوو دەژی، وەك فەرەنساو ئیتاڵیاو ئیسپانیاو میسرو سوریا، هەرچەندە بەشە کارگێڕیەکانی لەچەند بەڕێوەبەرایەتیو هەرێمو ویلایەتو پارێزگاکان پێکهاتبێت، واتە دەوڵەتی سادە دەستەڵاتی کارگێڕی مەرکەزیو لامەرکەزی تێدا هەیە.

أ- کاریگێڕی ناوەندی (الإدارة المركزية) لەوانەیە لەرووی دەرکردنی هەموو بریارو یاساکان بەرەهایی لەناوەندەوە (ناوەندی دەستەڵات لەپایتەخت) دەربچێتو، سەرۆکی یەکە کارگێڕیەکان وەك پارێزگارەکان لەلایەن ناوەندەوە دانرابنو لەناوەندەوە بریار وەربگرنو فەرمانەکانی ناوەند جێبەجێ بکەن.

بەڵام کارگێڕی لامەرکەزی ئەمەش حاڵەتی دابەشکردنی کارەکانی دەستەڵاتەو بەم پێیەش ناوچە کارگێڕیەکان مافی خۆبەڕێوەبردنیان پێدەدرێت، دانیشتووانی هەموو یەکە

کارگێڕی یاخود کۆی یەکەکان (هەرێمەکان) هەڵدەستن بەبەڕێوەبردنی کاروباری یەکە یاخود هەرێمەکەیان بەبەڕێوەبردنێکی خۆجێی، لەوانەش مافی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی شارەوانی ومافی هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی ناوخۆیی‌و، ئەنجومەنە نێوخۆییە هەڵبژێردراوەکانیش دەسەڵاتی خۆ بەڕێوەبردنیان پێدەدرێت بەو پێیەی ئەنجومەنی یاساداناني نێوخۆیین‌و لەگەڵ ئەنجومەنی یاسادانانی ناوەندیدا لێك دابڕاو نیە، بەمەش دەوڵەتی مەرکەزی دابەش دەبێت بۆ مەرکەزی رەهاو مەرکەزی دیموکراسی، هەروەها دەوڵەتی لامەرکەزی دابەش دەبێت بۆ لامەرکەزی سنووردارو لامەرکەزی رەها[1].

بەهەمان شێوە دەوڵەتی سادە لەوانەیە پادشایی بێت‌و لەوانەشە کۆماری بێت‌و، درێژەی ئەمەش بەپشتیوانی خوا لەبەشی دووەمدا دێت.

یەکەم: دەوڵەتی تێکەڵ (الدولة المرکبة):

لەدوو دەوڵەت یان زیاتر پێکدێت، هەریەکەیان سەروەری ناوخۆیی‌و سەروەری دەرەکی جیاوازی هەیە، بۆ ئەم بەشانە دابەش دەبێت:

١- یەکێتی کەسیی (الاتحاد الشخصي): کەسی سەرۆکی دەوڵەت هێمای یەکێتی دەوڵەتە، هەر دەوڵەتەیان سیاسەتی تایبەت‌و یاسای نێوخۆیی خۆی هەیەو، یەکێتی کەسیی لەچەند دەوڵەتێکی سادەی سەربەخۆو لێکجیا پێکدێت " لەهەموو ڕوویەکەوە لێکدابڕاون، بەجۆرێك کە هەر دەوڵەتێك لەدەوڵەتەکانی یەکێتی کەسیی سەروەری ناوەخۆیی‌و دەرەکی‌و کەسێتی مەعنەوی تەواو سەربەخۆی لەسەر هەردوو ئاستی ناوخۆو دەرەوە هەیە، هەریەکەیان حکومەتی سەربەخۆی خۆی هەیەو، ئەوەی بەیەکیانەوە دەبەستێتەوە تەنها یەك سەرۆکی هاوبەشە، ئەمجۆرە لەدەوڵەتی تێکەڵ لەئەمڕۆدا بوونی نیە، لەنمونەکانی لەرابوردوودا (هۆڵەنداو لۆکسمبۆرگ)و لەکۆنگرەی ڤیەننای ساڵی ١٨١٥ی زایینی دامەزراو ساڵی ١٨٩٠ی

---

[1] بڕوانە: القاضي نبيل عبدالرحمن حياوي، اللامركزية والفدرالية، ل١١ و دواتر.
زانایانی یاساو سیاسەت بەرنامەی جۆراوجۆری لەدابەشکردنی دەوڵەتدا گرتۆتەبەر بەپێی سروشتی پسپۆڕیان‌و لەو دابەشکاریانەش بۆ دەوڵەتی خاوەن سەروەری تەواوو خاوەن سەروەری ناتەواو.

زاینی ئەم یەکێتیە هەڵوەشایەوە[1].

لەرووکارەکانی ئەم یەکێتیە:

أ- یەکێتی کەسی بەرێکەوت دروست دەبێتو بەهەمان شێوە بەرێکەوت نامێنێت، چونکە بەزۆری بەهۆی رووداوێکی لەناکاو لەژیانی دەوڵەتەکەدا روودەدات، کەئەویش بەیەکگەیشتنی عەرشی دوو دەوڵەت یاخود زیاترە لەیەك کەسدا ئیدی پادشا بێت یان ئیمپراتۆر.

ب- هەر دەوڵەتێکیان کەسێتیو سەروەری نێودەوڵەتی خۆی دەپارێزێت.

ج- پەیماننامەکانی دەوڵەتێکیان ئەوانەی دیکە پابەند ناکات.

د- هەر دەوڵەتێك لەدەوڵەتە ئەندامەکانی بێگانەیە لەئاستی ئەویتریاندا.

هـ- هەر دەوڵەتێکیان رەگەزنامەی تایبەت بەخۆیان هەیە.

یەکێتی کەسیی بەلاوازترینی یەکێتیەکان دادەنرێت.

٢- یەکێتی سەربەخۆ (الإتحاد الإستقلالي) یاخود بەڵێننامەیی (التعاهدی): سیستەمی دەوڵەتی بەڵێننامەیی بەرێکەوتنی نێوان چەند دەوڵەتێك دادەمەزرێت، بەپێی ئەو رێککەوتنە ئەنجومەنێکی پەیماننامەیی (تعاهدی) دروست دەبێت کەنوێنەرانی ئەو دەوڵەتانە لەوخۆ دەگرێت کەرێککەوتنەکەیان واژۆ کردووە، بەشێوەیەکی رێکخراو کۆدەبێتەوە بۆ سەیرکردنی بابەتە هاوبەشە دیاریکراوەکان لەرێککەوتنەکەدا، سەرەڕای ئەم ئەنجومە پەیمانی (تعاهدی)ە هەر وڵاتێکیان پارێزگاری لەسەربەخۆییو سەروەری خۆی دەکاتو بەهۆی ئەندام بوونیەوە لەم یەکێتیەدا دەوڵەتێك دروست نابێت کەلەسەرووی دەوڵەتانی رێککەوتنەکەوە بێت، بەڵکو شوێنەوارەکەی تەنها لەسەیرکردنی هەندێك بابەت کەجێی بایەخی یەکێتیەکەیە خۆی دەبینێتەوە.

گرنگترین شتێك یەکێتی بەڵێنی جیا دەکاتەوە لەیەکێتی فیدراڵی ئەوەیە کەهەموو دەوڵەتانی ئەندام لەیەکێتی بەڵێنیدا وێڕای پاراستنی کەسێتی خۆی، بەهەمان شێوە خاوەن ئازادی خۆیەتی لەدەرچوون لەیەکێتی پەیمانی لەهەر کاتێکدا کەبیەوێت، لەبەر ئەوە یەکێتی بەڵێننامەیی بەپێی سروشتی سیستەمەکەی بەکاتی دادەنرێتو پاش

[1] سەرچاوەی پێشوو، ل١٢. الدکتور عثمان خلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل٨١ و دواتر.

ماوەیەك کۆتایی دێت یان ئەوەتا بەرەونەمان دەچێت یان دەگۆڕێت بۆ دەوڵەتانی پەیماننامەیی (دول التعاهدیە) یاخود بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی، بەدرێژایی مێژوو هەر ئەمەش روویداوە لەو دەوڵەتانەی پەیماننامەیی بوون، لەوانە دەوڵەتانی یەکێتی پەیماننامەیی وڵاتانی ئەمریکای باکوور کەلەساڵی ١٧٧٨ەوە تا ساڵی ١٧٨٧ بەردەوام بوو، دواتر گۆڕا بەدەرچوونی دەستووری فیدراڵی گۆران بۆ دەوڵەتانی فیدراڵیو، ئەوەی جیایی دەکاتەوە لەتوانادا نیە پسپۆڕیەتیەکانی دەستەی یەکێتیەکە (هیئة الاتحاد) فراوان بکرێت مەگەر هەموو وڵاتانی هاوبەش تێیدا رەزامەندی لەسەر بدەن.

٣- یەکێتی راستەقینە (الإتحاد الحقیقي) یاخود کرداریی (الفعلي): لەم جۆرەدا روخسارەکانی یەکێتیو پێکەوە گرێدان زیاترەو دەوڵەتەکە یەك سەرۆکی دەبێتو، یەك دەستەڵاتی هەیە کاروباری دەرەکیو سەربازی بەڕێوە دەبات، بەجۆرێك هەر وڵاتێکی ئەندام لەم جۆرە لەجۆرەکانی دەوڵەتی ئیتیحادی یاخود تێکەڵ تەواوی کەسێتی نێودەوڵەتی خۆی بۆ بەرژەوەندی دەوڵەتی ئیتحادی لەدەست دەدات، ئەم ئاراستەیە لەوانەی پێشتریان بەهێزترە.

مانای وایە کەهەردوو دەوڵەتەکە یان زیاتر لەنێو خۆیاندا لەیەکێتی (اتحاد)ێکی هەمیشەییدا لەژێر سایەی یەك سەرۆكو یەك حکومەت لەو کارانەی تایبەتە کاروباری دەرەوە خۆیان دەبیننەوە، ئەمەش کەسایەتیەکی نێودەوڵەتی نوێ دروست دەکات، کەئەویش دەوڵەتە ئیتیحادیەکەیەو، ئەمجۆرە دەوڵەتەش ئەم ئەنجامانەی لێدەکەوێتەوە:

أ- دەوڵەتانی ئەندام کەسێتی نێودەوڵەتی خۆیان لەدەست دەدەن، نوێنەرایەتی دبلۆماسی دەوڵەتە ئیتیحادەیەکە یەکە.

ب- شەڕ لەگەڵ یەکێك لەدەوڵەتانی ئەندامدا بەجەنگ دەژی هەموویان دادەنرێت.

دەرئەنجام یەکێتی راستەقینە یاخود کرداریی ئەوەیە:

- بریتیە لەیەکێتی نێوان دوو دەوڵەت یاخود زیاتر کەئەندامانی دەست لەسەروەری دەرەکی خۆیان هەڵدەگرن تا ببێتە خاوەن یەك کەسێتی نێودەوڵەتیو سەرۆکی یەکێك لەوڵاتانی ئەندامی سەرۆکایەتی دەکات.

– سیاسەتی دەرەکی یەکەو نوێنەرایەتی دیبلۆماسی یەکەو یەك حکومەت بەڕێوەی دەباتو، هاوڵاتیانی هەردوو دەوڵەتەکە یەك ڕەگەزنامەیان دەبێت.

– کاروبـــاری نـــاوخۆ بـــۆ دەوڵـــەتانی ئەنـــدام وازلێدەهێنرێـــتو ســـەربەخۆن لەهەڵسوکەوت تێیدا.

– ئەو جەنگەی ئەندامانی یەکێتیەکە لایەن دەبن تێیدا بۆ لایەنەکانی تریشی پابەند دەبێت.

– جەنگی نێوان وڵاتانی ئەندامی بەجەنگی ناوخۆ دادەنرێت.

لەنمونەکانی ئەم یەکێتیە:

کۆماری عەرەبی یەکگرتوو (میسرو سوریا) ١٩٥٨–١٩٦١.

یەکێتی نێوان یەمەنی باکوورو باشوور لەساڵی (١٩٩٠)ەوە.

٤– **یەکێتی کۆنفیدراڵی (الإتحاد الكونفدرالي)**: یەکێکە لەجۆرەکانی دەوڵەتی تێکەڵاو لەیەکگرتنەوەی ویستی چەند دەوڵەتێکی تەواو سەربەخۆ پێکدێت کەئەنجومەنێکی ئیتیحادی راوێژکاری کەوەك کۆمەڵەیەکی نێودەوڵەتی سیاسی یاخود ڕێکخراو یان دەستەیەك کەنوێنەری حکومەتە ئەندامەکان لەخۆ دەگرێتو، بڕیارەکانی ئەنجومەنەکە پابەندکارە، هەروەها دەکرێت فیدراڵیەتەکە بەپێی پەیماننامەو ڕێککەوتنی نێودەوڵەتی پێکبێتو هەموو ئەندامێکی سەرپشك دەکات کەبەپێی ئەوەی لە دەقی پەیماننامەکەدا هاتووە لێی بکشێتەوە[1].

٥– **یەکێتی ناوەندی (الإتحاد المركزي) یاخود فیدراڵی**: بریتیە لەوڵاتێکی خاوەن پێکهاتەو سەروەری تەواو.

لەنمونەی ولاتانی تێکەڵ لەکاتی ئێستاماندا جێگەی بایەخ بێت دەوڵەتی فیدراڵی یاخود ئیتیحادی مەرکەزی یاخود فیدراڵی، دەوڵەتی فیدراڵی پێکدێت لەبەشداری کۆمەڵێك دەوڵەت لەوڵاتێکدا، بەجۆرێك هەر دەوڵەتێکیان پارێزگاری لەدەستووری تایبەتی خۆی دەکات کەخۆی هەڵدەستێت بەدانانی، بەهەمان شێوە پارێزگاری لەسێ دەستەڵاتە گشتیەکەی (یاسادانان و دادوەری و جێبەجێکردن) دەکات، لەهەمان کاتدا دەوڵەتێکی

---

[1] القاضي نبيل، المرجع السابق، ص١٨.

ناوەندی (مەرکەزی) دروست دەبێت کەلەسەروی هەموو دەوڵەتانی پێکهێنەری یەکێتیە فیدراڵیەکەوەیە، ئەم دەوڵەتە تێکەڵە خاوەن دەستوورێکی تایبەتی خۆی دەبێت‌و دەستەڵاتەکانی یاسادانان‌و جێبەجێکردن‌و دادوەری خۆی دەبێت‌و کاروبارەکانی سەبارەت بەدەوڵەتە ناوەندیەکە بەڕێوەدەبات، واتە سەبارەت بەو تایبەتمەندییانەی کەبەپێی دەستووری ناوەندی پێی دراوە تا هەستێت بەدەستەڵاتە ناوەندیەکانی سەبارەت بەهەموو وڵاتانی ژێر سایەی یەکێتیە فیدراڵیەکە، بەو واتایەی کەئەو تایبەتمەندییانە بەو دیاریکراویە لەسنووری ئەو تایبەتمەندییانە دەردەچێت کەدەستەڵاتە گشتیەکانی دەوڵەتانی ئەندامی یەکێتیەکە بەڕێوەی دەبەن.

دەوڵەتی فیدراڵی بەوە جیا دەکرێتەوە کەلەتێڕوانینی هەموو دەوڵەتانی یاسای نێودەوڵەتی بەیەك دەوڵەت دادەنرێت کەئەویش خۆی لەدەوڵەتی ناوەندیدا دەبینێتەوە، لەیەکێتی فیدراڵیدا پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتانی ئەندام لەنێوان خۆیاندا لەلایەك‌و لەنێوان خۆیان‌و دەوڵەتی ناوەندیدا لەلایەکی دیکە بەپێی حوکمەکانی یاسای نێو دەوڵەتی تایبەت ڕێکدەخات، بەتایبەت یاسای دەستووری ناوەندی‌و حوکمەکانی دەستوری وڵاتانی ئەندام.

چۆنیەتی دابەشکردنی تایبەتمەندییەکان لەنێوان دەوڵەتی ناوەندی و وڵاتانی ئەندامی(هەرێمەکان):

سێ ڕێگا هەیە بۆ دابەشکردنی تایبەتمەندییەکان لەنێوان دەوڵەتی ناوەندی‌و دەوڵەتانی ئەندامیدا (هەرێمەکان):

ڕێگای یەکەم: دەستووری ناوەندی تایبەتمەندی هەریەك لەدەوڵەتی ناوەندی‌و هەرێمەکان بەشێوەی تایبەت دیاری بکات، لەنمونەی ئەم وڵاتانەش ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو.

لە خراپیەکانی ئەم ڕێگایە ئەوەیە ڕێگە نادات بەدیاریکردنی خاوەن تایبەتمەندی سەبارەت بەو بابەتانەی کەجێبەجێکردنی کرداریی حوکمەکانی دەستوور دەردەکەوێت بەبێ ئەوەی لەدەقەکانی دەستووردا هاتبێت.

ڕێگای دووەم: لەدەستووردا بەدەق دەستەڵاتەکانی ویلایەتەکانی بەتایبەت هاتبێت‌و، تایبەتمەندی دەوڵەتی ناوەندی بەبێ دیاریکردن لێدەگەڕێت، لەسەر ئەو بنەمایەی

کەهەموو ئەوەی باس نەکراوە لەتایبەتمەندی ویلایەتەکان ئەوا لەتایبەتمەندی دەوڵەتی ناوەندی دەبێت، بەوەش تایبەتمەندی حکومەتی ئیتیحادی گشتیو گشتگیر دەبێت بەجۆرێك هەموو ئەو کاروبارانە لەخۆ دەگرێت کەلەبارەیەوە دەق نەهاتووە.

لەخراپییەکانی ئەم رێگایە ئەوەیە لەگەڵ تێپەربوونی کاتدا دەبێتە هۆی فراوانکردنی تایبەتمەندییەکانی ناوەندو بەهێزکردنی ناوەندەکەی لەسەر حسابی دەستەڵاتی ویلایەتەکان.

رێگای سێیەم: دەستەڵاتەکانی دەوڵەتی ناوەند بەشێوەیەکی تایبەت دیاری دەکات، بەجۆرێك ویلایەتەکان مافی بەجێگەیاندنی هەموو تایبەتمەندییەکانیان هەیە کە بەدەقێکی راشکاوانە ناچێتە ناو تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی ناوەندییەوەو، ئەمەش رێگایەکی ماندوکارە لەدیاریکردنی تایبەتمەندیەکان لەمەکسیكو ئەرجەنتین[1].

بەراوردی نێوان هەردوو دەستەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی (مەرکەزی) و دەستەڵاتی ویلایەتەکان:

شایانی باسە کەدەستەڵاتی دەوڵەتی ناوەنی (مەرکەزی) بەشێوەیەکی گشتی بەهێزترە لەدەستەڵاتی ویلایەتەکان لەبەر دوو هۆکار:

یەکەمیان دەوڵەتی ناوەندی لەتایبەتمەندییەکانی بڕیار لێدراو بۆی لەدەستوردا بەسەر دانیشتوانی ویلایەتەکان دەست بەکار دەبێت.

دووەمیان دەستەڵاتی دادوەری ناوەند تایبەتمەندە بەیەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانی نێوان دەوڵەتانی ئەندام لەنێو خۆیاندا، لەگەڵ ئەو ناکۆکیانەی لەنێوان ئەوانو دەوڵەتی ناوەندیدا دروست دەبێت.

گرنگی سیستەمی یەکێتی ناوەندی (فیدرالی):

١- سیستەمی ناوەندی بۆ ئەو دەوڵەتانە گونجاوترە کەلەهەرێمی زۆرو فراوان پێکدێت وەك ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو یەکێتی سۆڤیەتی جاران، یاخود دانیشتوانی وڵاتەکە لەنەتەوەی جیاواز پێکهاتبێت وەك عێراق لەکاتی ئێستادا.

---

[1] يُنظر الدكتور محمد كامل ليله، النظم السياسية، ت١٩٦٨، ص١٣٢.

٢- ئاراستەکردنی ئەو ویلایەتانەی خاوەن سیستەمی جیاوازن‌و بیانکاتە یەکێکی بەهێز بەبێ ئەوەی ببێتە هۆی لەناوبردنی کەسێتی ئەو ویلایەتانە.

٣- باشەی هەیە لەکۆکردنەوەی چەند وڵاتێکی بچوکی پێشترو وایان لێدەکات هەمان باشەی دەوڵەتێکیان هەبێت، ئەگەر ئەم سیستەمە نەبوایە هەر بەدووری‌و لاوازی دەمانەوە.

کۆتاییهاتنی یەکێتی ناوەندی (فیدرالی): وا چاوەڕوان دەکرێت وڵاتی یەککگرتووی فیدرالی بەیەکێك لەم شێوازانە کۆتایی بێت:

یەکەمیان: ڕووخانی ئەم دەوڵەتە بەرێگەیەك کەیاسای نێودەوڵەتی گشتی بۆ ڕووخانی دەوڵەت دیاری کردبێت[١].

دووەمیش: مانەوەی وڵاتەکە بەڵام شێوەی بگۆڕێت بۆ یەك دەوڵەتی سادە یاخود جۆرێکی تر لەجۆرەکانی یەکێتی کەباسکران وەك یەکێتی پەیماننامەیی (اتحاد التعاهدی).

ئەم شێوازە بەشێوەیەکی تیۆری چاوەڕوان کراوە، بەڵام لەڕووی مێژوویەوە ڕووینەداوەو تەنها شێوەی یەکەمیان ڕوویداوە.

٦- **یەکێتی سویسرا (الإتحاد السويسري)**: لەباشترین جۆرەکانی یەکێتیەکان لەرابردووو ئێستاو ئایندەدا یەکێتی سویسرایە، بەپێی دەستورەکەی کەلە ١٨ی نیسانی ساڵی ١٩٩٩ دەرچووەو لەیەکی مانگی ینایری ساڵی ٢٠٠٠ەوە کارپێکراوەو لێرەدا هەندێك لەمادەکانی دەستووری یەکێتی سویسری دەخەینە ڕوو بەمەبەستی سەلماندنی ئەوەی کە ئەمجۆرە یەکێتییە هەموو مافو پابەندیەکان وەك بەدیهێنەری دادپەروەری‌و یەکسانی بەبێ جیاوازی لەزمان یاخودرەگەز یان ئاین یان جۆر (صنف)و هاوشێوەکانی دێنێتە دی:

" مادەی ١- یەکێتی سویسرا: یەکێتی سویسرا پێکدێت لەگەلی سویسری‌و ئەم کەرتانە: زیورخ، بیرن، لوترزن، لوری، شفیتز، ئۆبفالدن‌و نیدفالدن، جلاریس، تزوگ، فریبورگ، سولوتۆرن، شاری بازل‌و دەوروبەری، شافهاوزن، ئبنزلی رودی دەرەکی‌و

---

[١] الدكتور عثمان خليل، المرجع السابق، ص٨٦ وما يليها.

ناوخۆیی، سانت جالین، جرابوندن، ئارجاو، تورجاو، تسین، فۆ، فالی، نیوشاتیل، جنێف، جۆرا.

مادەی ٢– ئامانجەکانی یەکێتییەکە:

١) یەکێتی سویسرا ئازادیو مافەکانی گەل دەپارێزێتو پارێزگاری لەسەربەخۆییو ئاسایشی وڵات دەکات.

٢) یەکێتییەکە پشتیوانی خۆشگوزەرانی گشتیو گەشەپێدانی بەردەوامو یەکگرتووی ناوخۆییو هەمەچەشنەیی رۆشنبیری لەوڵاتدا دەکات.

٣) یەکێتییەکە تا ئەو پەڕی توانا هەلی یەکسان لەنێوان هاوڵاتیان (پیاوانو ژنان) دەستەبەر دەکات.

٤) یەکێتییەکە هەوڵدەدات بۆ پاراستنی هەمیشەیی دەرامەتە سروشتییەکانو کۆشش دەکات بۆ هێنانەدی سیستەمی نێودەوڵەتی گشتی کەدادپەروەریو ئاشتی بێنێتە دی.

مادە ٣ – کەرتەکان: کەرتەکان خاوەن سەروەری خۆیانن تا ئەو رادەی کەدەستوری یەکێتییەکە پێیداون، هەروەها کەرتەکان هەموو ئەو مافانە بەکار دێنێت کەنەدراوەتە یەکێتییەکە.

مادە ٤ – زمانی دەوڵەت: زمانەکانی دەوڵەت بریتیە لە ئەڵمانیو، فەرەنسیو، ئیتاڵیو، ریتورومانش.

مادە ٥ – بنەماکانی هەڵسوکەوتەکانی دەوڵەتی یاسا:

١) یاسا بنچینەی یەکێتی هەڵسوکەوتەکانی دەوڵەت دەبێت.

٢) هەڵسو کەوتەکانی دەوڵەت لەپێناوی بەرژەوەندی گشتی دەبێتو لەگەڵ ئامانجە بۆدانراوەکەیدا گونجاو دەبێت.

٣)لەسەر دەزگاکانی دەوڵەتو کەسەکان پێویستە بەپێی بنەماکانی نیەت چاکی هەڵسوکەوت بکەن.

٤) یەکێتییەکەو کەرتەکان رێز لەیاسای نێودەوڵەتی دەگرن.

مادە ٦ – بەرپرسیاریتی تاك و کۆمەڵایـەتی: هـەموو تاکێـك لـەخۆی بەرپرسـەو هـەموو ئەوەی لەتوانایدایە دەخاتە گەڕ بۆ بەشداریکردن لەبەجێگەیانـدنی کارەکـانی دەوڵـەت و کۆمەڵگا.

مادە ٧ – کەرامەتی مرۆڤ: پێویستە ڕێز لە کەرامەتی مرۆڤ بگیرێت و بپارێزرێت.

مادە ٨ – یەکسانی:

١) هەموو خەڵك لەبەردەم یاسادا یەکسانن.

٢) ڕێگە نادرێت بەجیاکاری لەنێوان خەڵکدا بەهۆی بنەچە یان ڕەگەز یاخود تەمەن یان زمان یان باری کۆمەڵایەتی یاخود شێوازی ژیان یان بیروباوەڕی ئاینی یان فەلسەفی یان سیاسی، نەبەهۆکاری کەمئەندامی جەستەیی یان عەقڵی یان دەروونی.

٣) پیاو و ژن یەکسانن لەهەموو مافەکانداو یاسا دەستەبەری یەکسانی یاسایی و کرداریی نێوانیان دەکات بەتایبەت لەخێزان و فێرکردن و کاردا، بۆ هەریەك لەپیاو و ژن هـەمان کرێی کار هەیە بۆ هەمان کار.

٤) یاسا ڕێکارە پێویستەکان دەگرێتەبەر بۆ هەڵوەشاندنەوەی نایەکسـانی کـە بەرانبـەر کەمئەندامان بکرێت.

مـادە ٩ – پاراسـتنی لـەدەمارگیری و پاراسـتنی نیـەت چـاکی: هـەموو مرۆڤێـك مـافی ئـەوەی هەیـە دەزگاکـانی دەوڵـەت بـەبێ دەمـارگیری مامەڵـەی لەگەڵدا بکـەن بـەپێی بنەماکانی نیەت چاکی.

مادە ١٠ – مافی ژیان و ئازادی کەسیی:

١) هەموو مرۆڤێك مافی ژیانی هەیەو، سزای مردن قەدەغەیە.

٢) هـەموو مرۆڤێـك مـافی ئـازادی کەسـیی هەیـە بەتایبـەت لـەپارێزراوی جەسـتەیی و دەروونی و لەئازادی گواستنەوە.

٣) ئەشکەنجەدان قەدەغەیە هەروەها هەموو شێوەکانی مامەڵە یاخود سزای توند یان نامرۆڤانە یان سوکایەتیی پێکەر.[1] [1]

---

[1] وەرگێڕانـی دکتـۆر (محمـود الجنـدي) و دکتـۆر (سـامي الـذيب). ئـەم دەسـتوورە لەراپرسـیەکی گشـتیدا لە١٨/٤/١٩٩٩دەنگی لەسەر دراو بەبڕیاری ئیتیحادی لە ١١/٨/١٩٩٩قبولکرا.

[١] کەرتەکان (کانتۆنەکان) بریتین لە (٢٣) کەرت (کانتۆن). دەستوور بریتیە لە (١٩٧) مادەو بۆ شەش دەروازە دابەش بووە:
دەروازەی یەکەم– ڕێسا گشتیەکان.
دەروازەی دووەم– مافە سیاسیەکانو، مافەکانی هاوڵاتیبوونو، ئامانجە کۆمەڵایەتیەکان.
دەروازەی سێیەم– یەکێتیو، کەرتەکانو، شارەوانیەکان.
دەروازەی چوارەم– گەلو کەرتەکان.
دەروازەی پێنجەم– دەستەڵاتەکانی ئیتیحاد.
دەروازەی شەشەم– پێدلچوونەوەی دەستورو ڕێساکانی گواستنەوە (القواعد الإنتقالية).

بەشی دووەم:
سیستەمی پادشایی و کۆماری
کامیان باشترە

(المفاضلة بين النظامين الملكي والجمهوري)

سروشتی بابەتەکە وادەخوازێت تاوتوێکردنی بۆ دوو دەروازە دابەش بکەین:
یەکەمیان تایبەت بکەیەن بۆ سیستەمی پادشایی.
دووەمیشیان بۆ سیستەمی کۆماریی.

دەروازەی یەکەم
سیستەمی پاشایی، باشی و خراپیەکانی

(النظام الملكي، محاسنها ومساوئها)

حکومەتی پاشایی بریتیە لەو حکومەتەی کەسەرۆکەکەی لەرێگەی میراتگریەوە باڵاترین دەسەڵات دەگرێتە دەست، بەو پێیەی مافێکەو بەمیرات بۆی دەمێنێتەوەو تا لەژیاندا بێت کەس نابێتە هاوبەشی.

ئەم سەرۆکە بەپادشا یاخود ئیمپراتۆر یان قەیسەر یاخود سوڵتان یان دۆق یاخود هەر نازناوێکی دیکەی هاوواتای ئەوانە[1].

ئەوەی بەشوێن مێژووی سیستەمی پاشاییدا بچێت لەرابوردوو و ئێستادا زۆر خراپی تێدا دەبینێت کەشوێنەواری خراپی لەسەر ئەو گەلە دەبێت کەفەرمانڕەوایەتی، لەوانە:

---

[1] الدكتور عبدالغني البسيوني عبدالله، النظم السياسية أسس التنظيم السياسي ط١٩٨٤ ص١٨٨.

یەکەم– پاشایەتی لەبنچینەدا لەسەر ئەو بنەمایە هاتە ئارا کەپادشاکان خواوەندن[1]، یاخود دەسەڵاتەکانی تەنها لەچاودێری خوداوەندەوە وەردەگرێت[2]، رژێمە پادشاییەکان وا پاکژ نەبوونەتەوە کەلەگەڵ گەشەسەندنەکانی شارستانیدا بڕواتو لەگەڵ بەرژەوەندی گەلەکانیدا بگونجێت، پاش چەندین قۆناغی جۆراوجۆر نەبێت کەزۆر رووداوی توندوتیژی لێکەوتەوەو، بەزۆری بەشۆڕشی خوێناوی کۆتایی هات کەگەلان ناڵاهەلگری بوون بەرووی سیستەمی پادشاییداو، ئەو شۆڕشانە سەرکەوتوو بوونو پاشایەتی لەسەرەتای سەدەی بیستەوە گۆڕا بۆ ئەم شێوانە:

أ– لەهەندێك وڵاتدا پادشا تەنها وەك هێمایەك مایەوە، وەك ئەوەی لەبەریتانیاو ژاپۆن هەیە.

ب– پادشایەتی رەها گۆڕا بۆ پاشایەتی کۆتکراو یان دەستووری، وەك پێشتر لەعێراقدا هەبوو، ئێستاش لەئوردن هەیە.

ج– سیستەمە پادشاییەکان لەزۆر وڵاتدا نەماو سیستەمی کۆماری جێی گرتەوە، وەك لەزۆربەی وڵاتانی ئەوروپیدا هەیە[3].

دووەم– سەرەرای گەشەی سیستەمەکانی پاشایی بەهۆی دەستوورەکانەوە کەدەسەڵاتەکانی پادشایی دیاریکردو پاشایەتی رەهای کۆت کرد، رۆڵی بنچینەکانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووریو یاسایی کەسیستەمی حوکمڕانی

---

[1] بیرۆکەی سروشتی خودلوەندی فەرمانڕەوا بۆ ئەوە دەچێت کەفەرمانڕەوا لەسروشتی خودلوەندە، ئەو لەلایەن خواوەندەوە هەڵنەبژێردراوە، بەڵکو خودی خواوەندە، وەك ئەوەی لەمیسری کۆندا هەبوو، پاشا فیرعەون خۆی بەخواوەند دادەناو، لەسەردەمی هەردوو خانەوادەی یەکەمو دووەمدا بەناوی (هوریوس)ەوە ناسرابوو، لەسەردەمی خانەوادەی چوارەمیشدا بەناوی (رع)و، بەهەمان شێوە ئەم بیرۆکە بنچینەی وەرگرت بۆ دامەزراندنی دەسەڵاتی فەرمانڕەوا لەهەریەك لەهیندو چین.

[2] بیرۆکەی مافی خواوەند وایدەبینێت کەفەرمانڕەوا بریتیە لەمرۆڤێك، خوا پاکی دەکاتەوەو دەسەڵاتی پێدەبەخشێتو، فەرمانڕەوا دەسەڵاتەکەی تەنها لەچاودێری خودلوە وەردەگرێت بەبێ ئەوەی هیچ مرۆڤێك دەستی هەبێت لەهەڵبژاردنیدا، ئەو لەلایەن خودلوەندەوە هەڵدەبژێردرێت بەشێوەیەکی راستەوخۆ... بڕوانە: الدکتور ابراهیم عبدالعزیز شیما، مبادئ الأنظمة السیاسیة– الدول، الحکومات، ص٧٦–٧٧.

[3] بڕوانە: الدکتور عثمان خلیل، القانون الدستوري، المبادئ الدستوریة العامة، ط١٩٥٦، ص٣٤٤، وما یلیها. الدکتور محمد کامل لیلة: النظام السیاسي، ص١٠٨ وما یلیها.

دیموکراسی لەسەر بونیات دەنرێت لەسیستەمی پاشایدا هێشتا لاوازە، ئەگەر بەراورد بکرێت بەسیستەمی کۆماریی لەجیهاندا[1].

سێیەم– لەسایەی سیستەمی پاشاییدا سەختە گونجاندن بکرێت لەنێوان دەستەڵاتەکانی پادشا کەلەدەستورەکاندا دەچەسپێت، لەگەڵ پێویستیەکانی گەشەی شارستانیو پاراستنی مافە سروشتیەکانو ئازادییە گشتیەکانی گەل، زانایانی دەستوور هۆشداریان داوە لەبارەی ئەو دژیەکیو ناکۆکیەی لەنێوان رژێمی پاشایەتیو فەرمانڕەوایەتی دیموکراسیدا هەیە، پاشایەتی میراتگرییەو خاوەنەکەی والێدەکات لەرێگەی پەیوەندی بەستن لەگەڵ لایەنی بێگانەیاخود هاریکاری لایەنگرانیو هۆزەکان لەسەر حسابی بەرژەوەندی چینەکانی تر دەسەڵاتی خۆی بەهێز بکات.

چوارەم– میراتگری رێگایەکی مسۆگەر نیە تا فەرمانڕوایەك لەرێگەیەوە حوکم بگرێتە دەست کەشیاو بێت بۆ سەرۆکایەتی وڵات، ئەگەر پاشایەکی نەشیاو دەستەڵاتی گرتە دەست ئەوا هیچ هاوڵاتیەك ناتوانێت بەپێی سیستەمی میراتگری رەخنە لەکەسێتی بگرێت، بەمەش گەل لەشوێنەوارە خراپەکانی فەرمانڕەوایەتیەکەی رزگاری نابێت بەشۆڕش نەبێت، شۆڕشیش رێگەیەکی بێزیان نیەو سەرکەوتنیشی مسۆگەر نیە[2].

پێنجەم– نەبوونی گرەنتی جێبەجێکردنی دەستوورو چاودێری دەستووری بۆ سەر دامەزراوەکانی پاشایەتی، لەکاتێکدا دەستوور دەقی لەسەر هەموو مافەکانو ئازادیەکانی هاوڵاتیان تێدا بێت، بەڵام دەستەڵاتی پاشا ئەو دەقە دەستووریانە ئیفلیج دەکات، بۆ نمونە یاسای بنەڕەتی پێشتری عێراق کەمو کورتی تێدا نەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا گەلی عێراقی مافە دەستووریەکانی نەبوو، بەهۆی ئەو دەستەڵاتە

---

[1] سەرەڕای ئەو گەشەکردنە هێشتا پاشا پارێزگاری لەبەشێك لەپیرۆزیەکەی کردووە، هەروەك لەدەستووری نۆروێدا هاتووە لە مادە (٣٠)دا کەدەڵێت: (پاشا سەری دەوڵەتەو لەهەموو بەرپرسیارێتیو لێپرسینەوەیەك پارێزراوە) .

[2] بڕوانە: الدکتور سلیمان محمد الطماوي، مبادئ القانون الدستوري، ص١٩٧.

فراوانەی درابووە پادشاو بەهۆی نەبوونی چاودێری دەستوورییەوە[1].

شەشەم: سیستمی پاشایی لەبنچینەی سەرەتایدا لەسەر بنەمای نکوڵی لەسەروەری گەل دروست بووە[2]، چونکە گەل هیچ رۆڵێکی نیە لەهەڵبژاردنی ئەو کەسەی لەرەچەڵەکی پاشا کەدەبێتە میراتگری دەستەڵات، هەروەها دەستەڵاتەکەی لەمیراتگریەوەیە نەك لەهەڵبژاردنەوەو، پادشاکان مافەکانیان لەوەرگرتنی فەرمانڕەوایەتی بەمافێکی کەسی دەزانن، لەبەر ئەوە دەستوورەکانی دەوڵەتی پادشایی گرنگی دەدەن بەروونکردنەوەی چۆنیەتی وەرگرتنی عەرش زیاتر لەگرنگیدانیان بە خستنە رووی ماف و ئازادیەکانی هاوڵاتیان، هەروەك لەمادەکانی (٢٨–٤٠)ی دەستووری ئوردنی ساڵی ١٩٥٢دا دەبینرێت.

حەوتەم– میراتگرێتی رێگایەکی گرەنتی کراو نیە تا فەرمانڕەوایەکی چاك کەهەموو شیاوێتیەکانی بەڕێوەبردنی سەرۆکایەتی تێدا بێت دەستەڵات بگرێتە دەست، کەترسناکترین بەرپرسیارێتیەو پێویستی بەکەسێك هەیە شیاوێتی ئەوەی تێدا بێت بیگرێتە دەست، ئەگەر ئەوە روویدا ئەوا هیچ دڵنیاییەك نیە کەپاشا لەماوەی فەرمانڕەوایەتیەکەیدا بەچاکی بمێنێتەوە، ئەگەر پاشایەکی خراپ حوکمڕانی گرتە دەست بەپێی سیستەمی میراتگری، گەل ناتوانێت کەرەخنە لەکەسێتی بگرێت، چونکە ئەوەی بەشدار نەبووبێت لەهەڵبژاردنی پادشادا ئەو مافەی نیە کەرەخنەی لێبگرێت یاخود داوای گۆڕینی بکات بەکەسێکی باشتر.

---

[1] بۆ نمونە لەیاسای بنەڕەتی پێشتری عێراق لەمادە (٨١)دا هاتوو کە دادگایەکی باڵا دادەمەزرێت پسپۆڕێتیەکەی چاودێری دەستووری بوونی یاساکانیش دەبێت، بەڵام ئەم دادگایە تەنها بەویستی پادشایانە (ارادە ملکیە) کۆدەبوەوە کەبەرەزامەندی ئەنجومەنی وەزیران دەردەچوو، هەروەك لەمادە(٨٣)دا هاتبوو، مانای ئەمەش ئەوەیە کەکاری ئەم دەقە دەستووریە پەیوەستە بەویستی پادشاوە.
سەرەڕای ئەوە دانایی لەدامەزراندنیدا کەروونکرلوەتەوە هیچ گرەنتیەك نیە کەبەس بێت بۆ پاراستنی ماف و ئازادییە گشتیەکان، بەپێی مادە (٨٢)ی دەستوور، دادگایەك لەهەشت ئەندام دادەمەزرێت، نیوەیان ئەنجومەنی ئەعیان هەڵیاندەبژێرێت، نیوەکەی تریشیان لە حاکمەکانی دادگای تەمیز یان کەسانی تر هەڵدەبژێردرێن.

[2] چونکە ئەو سەروەرییە راسپاردەیەکە دەدرێتە دەست پاشا، وەك ئەوەك لەمادە (١٩)ی یاسای بنەڕەتی عێراقیدا هاتووەو ئەمە دەقەکەیەتی: (سەروەری ئومەی شانشینی عێراقی دەستووری سپاردەی گەلی عێراقە بۆ پاشا فەیسەڵی کوڕی حسین، پاشان بۆ میراتگرانی لەدوای خۆی).

هەشتەم- زۆرێك لەسیستەمە پادشاییەکان لەجیهاندا گۆڕان بۆ سیستەمی کۆماریی نەك بەپێچەوانەوە، ئەمەش باشترین بەڵگەیە لەسەر باشێی سیستەمی کۆماری لەسیستەمی پاشایەتی.

نۆیەم- سیستەمی پاشایی کەجێنشینە ئەمەوی‌و عەباسیەکان پەیڕەویان لێکرد پاش گۆڕینی کۆماریی هەڵبژاردن کەلەسەردەمی جێنشینە ڕاشیدینەکان پەیڕەوی لێدەکرا بۆ سیستەمی پاشایەتی، لەپێشەوەی ئەو هۆکارە سەرەکیانەدا بوو بۆ دواکەوتنی جیهانی ئیسلامی‌و عەرەبی لەکاروانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی بەشێوەیەکی تایبەت لەبواری تەکنەلۆژیاو لەپەرتەوازەکردنی جیهانی عەرەبی‌و ئیسلامی تا ببێتە پاروویەکی چەوری ئاسان بۆ دوژمنەکانی‌و داگیرکاران[1].

دەیەم- سیستەمی پاشایی ئەگەر بۆ هەندێك وڵات گونجاو بێت، ئەوا بۆنمونە بۆ عێراق شیاو نیە، چونکە گەلەکەی لەچەند نەتەوەو ئاین‌و تائیفەیەك پێکهاتووە، سەختە هەڵبژاردنی پادشایەك لەدەستەیەکی دیاریکراو لەو دەستانە، چونکە دیاریکردنی پادشا لەهەریەکە لەو دەستانە مانای باشتر زانی ئەو دەستەیە بەسەر ئەوانی تردا دەگەیەنێت، چونکە باڵادەستی کرداریی لەرووی کارەوە بەدەستی ئەو لایەنە دەبێت کەپادشا لەوانە، چونکە پادشایەتی لەرێگەی میراتگریەوە دەگوێزرێتەوەو، هێنانی پادشا لەدەرەوەی عێراقەوە کارێکە لۆژیکی یاساو سەروەری گەل رەتی دەکاتەوە.

باشییەکانی رژێمی پاشایەتی (مزایا النظام الملکي):

ئەم چەند خاڵە باشییەکانی رژێمی پاشایەتیە بەپێی بۆچوونی لایەنگرانی:

١- سیستەمێکە دەبێتە هۆی سەقامگیری لەکاروباری فەرمانڕەوایدا، بەهۆی مانەوەی سەرۆکی وڵات تا لەژیانیدایە، ئەمەش وای لێدەکات ئەزموونێکی فراوان بەدەست بێنێت لەکاروباری ناوخۆو پەیوەندییەکانی دەرەوەدا، لەبەر ئەوە (گلادستۆن)

---

[1] چونکە زۆرێك لەوانەی پۆستی جێنشینایەتیان پێسپێردرا لەرێگەی میراتگریەوە شیاو نەبوون بۆ ئەو پۆستە، بیریان لەبەرژەوەندی ئومەت نەکردەوە.

وتوویەتی: پادشا پاش ئەوەی دە ساڵ فەرمانڕەوایەتی دەکات سیستەمی حوکمڕانی تێدەگات زیاتر لەهەر تاکێکی دیکە لەشانشینەکەیدا[1].

٢- پاشا پۆستی سەرۆکایەتی وڵات بەمیراتگری بەدەست دێنێت، ئەمەش ڕێگایەکی بەسروشتی خۆی هێمنەو وڵات زۆر دوور دەخاتەوە لەململانێو شەڕی هەڵبژاردنی سەرۆکی وڵات، کەلەوانەیە لەژێر سایەی ڕژێمی کۆماریدا ڕوویدات.

٣- ڕێگای بەدەستهێنانی پۆستی سەرۆکی وڵات لەلایەن پادشاوە بەمیراتگری، دووری دەخاتەوە لەچوونە نێو هیچ حزبێك لەحزبەکان، ئەمەش دەبێتە هۆی سەربەخۆیی سەرۆکی وڵات لە حزبە سیاسییە ڕکابەرەکان لەوڵاتداو لەسەرووی هەموو حزبەکانەوە دیهێڵێتەوە، ئەمەش هاوسەنگی لەنێوان دەستەڵاتە جیاوازەکانی دەوڵەتو گونجان لەنێوان ئاراستە سیاسییەکاندا دەستەبەر دەکات، کەدەتوانێت ئامۆژگاریو ڕێنوێنی لەچوارچێوەی بەرژەوەندی گشتیدا ئاراستەیان بکات، بەپێچەوانەی ڕژێمی کۆمارییەوە کەسەرۆك تەنها لەڕێگەی خۆ پاڵاوتنو پشتیوانی حزبە سیاسییەکانەوە بۆی دەگاتە پۆستی سەرۆکایەتی[2].

خراپییەکانی ڕژێمی پاشایەتیش ڕوونو ئاشکرانو ناکرێت نکوڵیان لێ بکرێت یان گفتوگۆیان لەبارەوە بکرێت.

---

[1] بڕوانە: الدکتور محمد کامل لیلة، النظم السیاسیة، ص٣١٧.

[2] بڕوانە: الوسیط في النظم السیاسیة والقانون الدستوري، الدکتور نعمان أحمد الخطیب، ص٢٠٩.

دەروازەی دووەم

ڕژێمی کۆماری، باشی و، خراپییەکانی

(النظام الجمهوري، محاسنها ومساوئها)

حکومەتی کۆماری بریتییە لەو حکومەتەی کەسەرۆك تێیدا لەڕێگەی هەڵبژاردنەوە دەگاتە پۆستەکەی، بەو مەرجەی ئەو ماوەیەی کەلەدەستووردا دیاری کراوە لەپۆستەکەدا بمێنێتەوە[1].

ڕژێمی کۆماری بەچەندەها باشە جیادەکرێتەوە لەڕژێمی پاشایەتی کاتێ بەراورد بکرێت لەنێوانیاندا، دەکرێت ئەو باشیانە بەمجۆرە کورت بکەینەوە:

یەکەم– ڕژێمی کۆماری کەسێك دەخاتە سەری وڵات کەلەلایەن گەلەوە هەڵبژێردراوە یان لەلایەن نوێنەرانی گەلەوە، ئاشکرایە دەنگدەر کەسێك هەڵدەبژێرێت کەبەشیاوو گونجاوو خاوەن ئەزموون و شایستەی بزانێت بۆ بەڕێوەبردنی حوکمڕانی لەو ڕەوشەی کە هەڵبژاردنەکەی تێدا ئەنجام دەدرێت، چونکە ڕکابەری لەنێوان چەند کەسێکدا هەیە کەخۆیان پاڵاوتووە بۆ بەدەستهێنانی سەرۆکایەتی لەڕێی هەڵبژاردنەوە، دەنگدەر لەنێویاندا گونجاوترینیان هەڵبژێرێت.

ئەمە لەکاتێکدا دەستەڵات لەڕژێمی پاشایەتیدا لەڕێێ میراتگرییەوە دەگوازرێتەوە لەنزیکەوە بۆ نزیك، بەبێ ڕێگری و ڕکابەری، بەچاوپۆشی لەوەی ئایا شایستەیە یان نا.

دووەم– سەرۆکی وڵات لەڕژێمی کۆماریدا بۆ ماوەیەکی دیاریکراو لەدەستووردا بۆ جارێك یان بەلایەنی زۆرەوە بۆ دووجار هەڵدەبژێردرێت[2]. ئەمەش لەپێویستیەکانی سیستەمی دیموکراتییە، چونکە دیاریکردنی ماوەی سەرۆکایەتی وادەکات گەل لەتوانایدا بێت پێداچوونەوە بەهەڵس و کەوتی سەرۆکدا بکات، ئەمەش وای لێدەکات سوور بێت لەسەر

---

[1] الدکتور عبدالغني بسیوني عبدالله: النظم السیاسیة– أسس النظام السیاسي، ص١٨٨.

[2] ئەمە ڕژێمە کۆمارییە عەرەبییە دیکتاتۆرییەکانی لێ بەدەر دەکرێت، کەلەڕووی شێوەوە کۆمارین و لەڕووی کردارییەوە گۆڕاون بۆ ڕژێمی پاشایەتی دیکتاتۆری، وەك عێراق و لیبیا و میسر و تونس لەرابوردوودا.

ئەوەی هەڵسوکەوتەکانی گونجاو بێت[1]. کاتێ ماوەی حوکمڕانیەکەی لەهەڵبژاردنی یەکەمدا کۆتایی دێتو لەرێگەی ئەوەی لەماوەی فەرمانڕەوایەتیەکەیدا ئەنجامی داوە تواناکانی دەردەکەوێت، ئەمە وادەکات بۆ جاری دووەم هەڵبژێردرێتەوە، ئەگەر هاتوو دەستوور رێگەی بەوە دابوو، تا ئەوەی لەخولی یەکەمدا دەستی پێکردووە تەواوی بکات، لەوانەیە لەرێگەی پەرلەمانیشەوە بۆ جاری سێیەم بۆی نوێ بکرێتەوە ئەگەر بەرژەوەندی گشتی ئەوەی خواست.

ئەم باشەیە لەرژێمی پاشایەتیدا بوونی نیە چونکە لەسەر بنەمای میراتگرییە.

سێیەم– لەرژێمی کۆماریدا گەل دەتوانێت راستەوخۆ یان لەرێی نوێنەرەکانیەوە داوا لەسەرۆك بکات دەست لەکار بکێشێتەوە، وەك ئەوەی لەئەمریکا لەکاتی سەرۆکایەتی (کلینتۆن)دا روویدا، یاخود دەست لەکاربکێشێتەوە، وەك ئەوەی جەمال عبدالناصر کردی پاش ئەو قوربانیدانەی سوپای میسر لەجەنگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٦٦ لەگەڵ ئیسرائیلدا پێشکەشی کرد. لەکاتێکدا ئەمە لەرژێمی پاشایەتیدا ناکرێت، چونکە گەل هەڵینەبژاردووە تا داوای دەست لەکارکێشانەوەی بکات، ئەو دەستەڵاتی پاشایەتیەکەی لەمیراتگریەوە سەرچاوەی گرتووە، میراتگرێتیش جێگای رەخنەلێگرتنو تانە لێدان نیەو، ناکرێت لێی وەربگیرێتەوە ئەگەر سەرچاوەی پێدرانەکەی نەبووبێت.

چوارەم– ئەگەر سەرۆك لەرژێمی کۆماری پەرلەمانیدا وەك پاشا بەرپرسیار نەبێت، ئەوا بنەمای بەرپرسیار نەبوونەکەی لەسنوورێکی تەسکدایەو نابێ هەموو حاڵەتەکانی بەرپرسیارێتی سیاسی بگرێتەوە، بەمەرجێك سنوورە دەستووریەکان تێنەپەڕێنێت[2].

پێنجەم– رژێمی کۆماری یارمەتی وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان کە هەنگاویان بەرەو دیموکراسیەت ناوە دەدات رووەکارەکانی دیکەشی تەواو بکات[3]، ئەمەش بەهۆی زۆری ئەزموونو تواناو شارەزاییە جۆراوجۆرەکان کەلەزۆری سەرۆکەکانەوە هاتووە کەهەریەکەیان بەدوای ئەویترياندا دێتو پۆستی سەرۆك کۆماری بەرێگەی هەڵبژاردن

[1] الدکتور عبدالغني بسيوني عبدالله: سەرچاوەی پێشوو، ص١٨٨.

[2] الدکتور سليمان الطماوي: مبادئ القانون الدستوري– نشر دار الفكر العربي، ص٢٠٠.

[3] سەرچاوەی پێشوو، ص١٩٨.

وەردەگرێت، ئەوای دواتر ئەو کارانە تەواو دەکات کەسەرۆکەکەی پێش خۆی دەستی پێکردووەو ئەو کەموکورتیانە ناهێڵێت کەلەحوکمڕانی پێشتردا هەبووە.

ئەم خاڵە باشە زۆر بەکەمی لەرژێمی پاشایەتیدا هەیە کەلەسەر بنەمای میراتگرییە نەك شایستەیی و توانا و ئەزموون و لێهاتوویی دیتەدی.

شەشەم– سەرۆك کۆمارەکان پۆستەکەیان بەهەڵبژاردنی ئازادانە بەدەست دەهێنن، لەسەر بنەمای یەکسانی تەواو لەنێوان ئەو هاوڵاتیانەی کەمەرجەکانی سەرۆك کۆمارێتیان تێدایە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو وەك ئەوەی لەدەستووردا دیاری کراوە، ڕێگەی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماریش بەپێی دەستوورەکان جیاوازە، ئەم ڕێگانەش خۆیان لەم سێ شێوەدا دەبیننەوە:

ا– هەڵبژاردنی لەرێگەی پەرلەمانەوە[1].

ب– هەڵبژاردنی لەرێگەی گەلەوە[2].

ج– بەشداربوونی پەرلەمان و گەل پێکەوە لەو هەڵبژاردنەدا[3].

حەوتەم– لەرژێمی کۆماریدا گۆڕانکاری تەنها خودی سەرۆك ناگرێتەوە پاش کۆتاییهاتنی ماوەی سەرۆکایەتی یەکەم و هەڵبژاردنی دووەم، بەڵکوئەم گۆڕانکاریانە زۆرینەی ئەو بەرپرسانەش دەگرێتەوە کەلەلایەن سەرۆکی پێشووەوە لەپۆستە هەستیارەکاندا

---

[1] هەندێك لەدەستوورەکان دەقیان تێدا هاتووە لەبارەی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار لەرێگەی پەرلەمانەوە، ئیدی لەیەك ئەنجومەن یان دوو ئەنجومەن پێکهاتبێت، لەو دەستوورانە: دەستووری کۆماری سێیەمی فەرەنسی کەلە ساڵی ۱۸۷۵و کۆماری چوارەم کەلەساڵی ۱۹٤٦ دەرچوون، دەستووری سوریا ساڵی ۱۹۵۰.
بڕوانە: الدكتور نعمان أحمد الخطيب، ص۲۰۳.

[2] هەندێك لەدەستوورەکان دەقیان تێدا هاتووە لەبارەی هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار لەرێگەی گەلەوە، ئیدی ئەو هەڵبژاردنە بەیەك پلە یاخود دوو پلە(واتە هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ) ئەنجام بدرێت، هەروەك دەستووری تونسی ساڵی ۱۹۵۹و جەزائیری ساڵی ۱۹۷٦و مۆریتانی ساڵی ۱۹٦۱. سەرچاوەی پێشوو.

[3] هەندێك لەدەستوورەکان بۆ ئەوە چوون کەهەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار لەرێگەی پەرلەمان و گەلەوە بێت پێکەوە، ئەمەش بۆ بەدوورگرتن لەرەخنەگرتن، لەوەی تەنها بەشێوەی لەلایەن گەلەوە بێت، یان تەنها بەشێوەی لەلایەن پەرلەمانەوە بێت، لەو دەستوورانەش دەستووری کۆماری میسری عەرەبی ساڵی ۱۹۷۱ی هەموارکراو و دەستووری کۆماری سوری ۱۹۷۲.
سەرچاوەی پێشوو/ ص۲۵۰. الدكتور الطماوي، سەرچاوەی پێشوو، ص۲۵۹ وما يليها. الدكتور سعد عصفر: المبادئ الأساسية في القانون الدستوري، ص۱۳۵.

دانرابوون، بەمەش خاوەن تواناکان لەهەموو بوارەکاندا بەشداری دەکەن لەگەشەکردنی وڵاتدا لەهەموو بوارەکانو تێکرای پسپۆڕێتیەکاندا. لەکاتێکدا لەرژێمی پاشایەتیدا پۆستە هەستیارە مەترسیدارەکان بەزۆری بەسەر خزمانی پاشادا دابەش دەکرێت، یاخود بەوانە دەدرێت کەزیاتر لایەنگری پاشان، بەچاوپۆشی لەوەی لێهاتووە یان نا.

هەشتەم– لەرژێمی کۆماریدا، گەل سەرچاوەی دەستەڵاتەو ئەمەش لەرووکارەکانی سەروەری گەلە، لەکاتێکدا لەرژێمی پاشایەتیدا ئەو سەروەریە بۆ پاشایە، لەبەر ئەوە لەکۆنو نوێشدا وتراوە گەلان پاشاکان دروست دەکەنو دەستەڵاتەکانیان پێدەدەن، لەکاتێکدا کۆمەڵگا میللیەکان پێویستە دەستەڵاتێکی راست هەبێت تا بڕیارەکانی دروست بێت، ئەم دەستەڵاتەش دەبێت لەگەڵەوە بێت[1].

نۆیەم– گرەنتیەکانی جێبەجێکردنی دەستوورو چاودێری دەستووری لەرژێمی کۆماریدا بەئاسانی دەستەبەر دەبێت، ئەمەش یان لەرێی دادگای دەستووری باڵاوە، یاخود لەرێی چاودێری سیاسی یان جگە لەوانەوە.

بەڵام بواری ئەو گرەنتیانە لەرژێمی پاشایەتیدا کەمە، بەهۆی ئەوەی ئەو گرەنتیانە لەوانەیە دژ بێت لەگەڵ دەستەڵاتەکانی پاشاو ئەو شێوە دانانە میراتگریەی کەهەیەتی، بۆ نمونە لە مادە (٨١)ی[2] یاسای بنەڕەتی عێراقدا هاتبوو دادگایەکی باڵا دروست دەکرێت کەچاودێری دەستووری بوونی یاساکان لەپسپۆڕێتیەکانی دەبێت، بەڵام بەپێی ئەم مادەیەو مادەی (٨٣) ئەو دادگایە تەنها بەئیرادەی پاشایانە کەبەرەزامەندی ئەنجومەنی وەزیران دەردەچوو بۆی هەبوو کۆببێتەوە، مانای ئەمەش ئەوەیە کارکردن بەم مادانەی دەستوور لەسەر ویستی پاشا راوەستاوە.

دەیەم– لەرژێمی کۆماریدا هەموو چینەکان لەبەر رۆشنایی لێهاتوویی‌و ئەزموونیاندا دەستاودەست دەکەن لەوەرگرتنی پۆستی سەرۆکایەتیدا، بەچاوپۆشی لەوەی ئەو کەسەی هەڵیدەبژێرن رەگەزی یان ئاینی یاخود ئاراستەی تائیفی یان مەزهەبی یان

---

[1] بڕوانە: الدكتور منذر الشاوي: نظرية السيادة، ص٦٧.
الدكتور ابراهيم عبدالعزيز: مبادئ الأنظمة السياسية للدول، الحكومات، ص١٤٠-١٤١.

[2] ئەم مادەیە بەمادە (٣٥) لەیاسای هەمواری دووەم بەژمارە (٦٩)ی ساڵی ١٩٤٣ هەموار کرا.

حزبی چی بووە، بەمەش هەموو چینەکان بەشدار دەبن لەگەشەکردنی وڵاتدا، هەستکردن بەجیاوازی لەسەر بنەمای رەگەزیی یان ئاینی یاخود مەزهەبی یان حزبی لایان دروست نابێت، بەمەش دیاردەی دیموکراتی وڵات دەگرێتەوەو بەختەوەری بۆ هەموو رۆڵەکانی گەل دەستەبەر دەبێت.

لەکاتێکدا رژێمی پاشایەتی تەنها بۆ ئەو چینەیە کەپاشا لەوانە.

بەڵام ئەم خاڵە باشانە تا ئێستا لەزۆریەی وڵاتانی عەرەبیدا کەپەیرەوی سیستەمی کۆماری دەکەن لەرووی شێوەوە نەك بەراستی نەهاتۆتە دی، بەجۆرێك لەکاتی ئێستاماندا جیاوازییەکی گەورە نابینین لەنێوان رژێمی پاشایی و رژێمی کۆماریدا لەرووی سەلماندن و بەردەوامی و شوێنکەوتنی فێڵی دەستووری بۆ مانەوەی هەمان کەس یاخود یەکێك لەخانەوادەکەی لەپۆستی سەرۆکایەتیدا.

کۆتایی

لەوەی خستمانە روو گرنگترین خراپیو ناتەواویەکانی رژێمی پاشایەتیو باشەو چاکیەکانی رژێمی کۆماریمان بۆ دەردەکەوێت، پەسەندکردنو بەچاکزانینی کۆماری بەسەر پاشایەتیدا روونو ئاشکرایە، بەجۆرێك کەهەر یەکێك لەو خاڵانەی باسمان کردن لەهەردوو بەشی پاشایەتیو کۆماریدا دەکرێت رەخنەیان لێبگیرێتو جێی نارازیبوون بن، ئەوانە هەموویان بەڵگەیەکی متمانە پێکردن دروست دەکەن لەسەر لەپێشتر زانینو باشێتی رژێمی کۆماری.

لایەنگرانی رژێمی پاشایەتی وایدەبینن کەئەم رژێمە دوورە لەململانێ حزبیو شڵەژانە سیاسیەکانو، پاشا بەهەمیشەیی فەرمانڕەوا دەبێت لەچارەسەرکردنی کێشەو ناکۆکیە ناوخۆییەکاندا، میراتگرانی کورسی پاشایەتی بەشێوەیەکی تایبەت پەروەردە دەکرێت کەئامادە بن بۆ لەئەستۆ گرتنی ئەرکی فەرمانڕەوایەتی، ئەمانەو پاساوەکانی دیکەش تەنها پاساوی تیۆرین.

وەڵامی ئەم تێروانینانەی لایەنگرانی رژێمی پاشایەتی بەوە دەدرێتەوە کەئەمانە بەرهەمی خەیاڵنو، واقعی کرداریی رژێمە پاشایەتیەکان لەکۆنو ئێستادا ئەوە ناسەلمێنێت[1].

[1] بروانە: الدكتور عثمان خليل: المرجع السابق، ص٣٤٩-٣٥٢.
الدكتور محسن خليل: المرجع السابق/ ص١٢١-١٢٢.
الدكتور محمد كامل ليلة: النظم السياسة، ط١٩٦٧، ص٢٠٣ وما يليها.
الدكتور سليمان الطماوي: مبادئ القانون الدستوري، ص١٩٦ وما يليها.
الدكتور عبدالغني بسيوني عبدالله: النظم السياسية- أسس التنظيم السياسي، ص١٨٨ وما يليها.

وزەی گیانی و شارستانیەت

(الطاقة الروحية والحضارة)

وەرگێڕانی: ڕێدار ئەحمەد

بەناوی خودای بەخشندەی میهرەبان

وزەی گیانی چی یە؟ بۆچی گرنگە؟ قۆناغەکانی بەدەستهێنانو هۆکارەکانی ئەو بەدەستهێنانە لەهەر قۆناغێکدا چیە؟ ئەی بەرهەمە کاریگەرەکەی لەسەر شارستانیەت چیە؟ پەیوەندی چیە لەنێوان وزەی گیانیو وزەی مادی لەپێکهێنانی شارستانیەتدا؟ هەوڵ دەدەم بەپوختی وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەمەوە.

وزەی گیانی:

ئەگەر بەراوردی مرۆڤ بکەین لەگەڵ ئەم گەردوونە مەزنە کەمرۆڤ بەشێکی زۆر بچوکە لێی، دەبینین لەرووی قەبارەوە بچوکە بەڵام بەبیرکردنەوەیو نەخشەدانانو پلانەکانی بۆ بەرنامەی ژیانی مرۆڤایەتی گەورەیە، لەرووی جەستەییەوە دەبینین لاوازە، لەگەڵ ئەوەدا بەبەرهەمەکانی کەبەرگریان پێدەکات لەمانەوەیو بەردەوامی ژیانی گەورەیە.

ئەگەر لەرووی خودو پێکهاتەی کەسییەوە سەیری مرۆڤ بکرێت ئەوا وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەری تەواو دەردەکەوێت سەرۆکێکی هەیە کەئەویش بریتیە لەعەقڵ، دەزگای هەواڵگریو ئاسایشی هەیە کەئەوانیش پێنج هەستەوەرەکەیە، خاوەن سوپاو هێزێکی بەرگریە کەئەوانیش دەستو قاچو زمانیەتی، گەنجینەیەکی زانیاری بەراستزانراوەکانو وێناکراوەییەکان (التصورية والتصديقية)ی هەیە بۆ بەدەستهێنانی نەزانراوە پێبینی کراوو نەزمونکراوەکان لەرێگەی وردبوونەوەو بیرکردنەوەی دروستەوە.

ئەم سەرۆکە (عەقڵ) دوو راوێژکاری هەیە، یەکێکیان ویستی خراپەکاریە کەئەویش خۆی لەدەروونی پڕ خراپە (النفس الأمارة بالسوء)دا دەبینێتەوە، دووەمیشیان ویستی چاکەمەندییە، ئەرکی ویستی خراپەکاری هاندانی عەقڵە کەدەوڵەتەکەی بەروو ئاراستەی خراپو ئەنجامدانی تاوانکاری ئاراستە بکات، لەکاتێکدا کاری ویستی چاکەمەندی هاندانی عەقڵە کەدەوڵەتەکەی بەرەو بەدیهێنانی سوودی گشتیو تایبەتیو دەستەبەرکردنی بەختەوەری مرۆڤایەتی بۆ تاكو کۆمەڵ ئاراستە بکات.

بەمشێوەیە ململانێ لەنێوان ئەو دوو ویستەدا بەردەوام دەبێت تا ئەوکاتەی یەکێکیان بەسەر ئەوی دیکەیاندا زاڵ دەبێت، زاڵبوونی ویستی چاکەمەندی بەسەر ویستی خراپە ویستیدا بریتیە لەوزەی گیانی، قورئانی پیرۆز ئاماژەی بۆ ئەم راستیە کردووەو خوای گەورە دەفەرموویت: ﴿ وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾[1] وشەی (فجور) ئاماژەیە بۆ ویستی خراپەکاری، وشەی (تقوی) ئاماژەیە بۆ چاکە ویستی.

فەیلەسوف‌و بیرمەندان لەوەدا جیارا بوون کەئایا مرۆڤ بەسروشتی خۆی باشە یان خراپە:

هەیانە هاورایە لەگەڵ ئەوەی لەقورئانی پیرۆزدا هاتووە، وەك فەیلەسوفی فەرەنسی لیفی بریل کەدەڵێت: "ئەو ویستە چاکەمەندو خراپە مەندەکانمان کەلەگەڵیاندا دێینە ئەم دونیایە لەکاتی لەدایکبوونماندا ئەوەیە سروشتمان".

هەشیانە بۆچوونی وایە سروشتی مرۆڤ لەسەر چاکەمەندییەو هەڵس‌و کەوتی خراپەویستی لەژێر کاریگەری هۆکارە لەناکاوەکاندا هەڵدەبژێرێت، وەك هۆکارە مادیەکان (سروشتیەکان) یاخود ئەنسرۆپۆلۆجیەکان (تاکی) یان کۆمەڵایەتی یا بۆماوەیی یاخود هۆکاری جیا لەوانە کەدەیخاتە ژێر دەستەڵاتی ئارەزوو دەیکاتە ژێر دەستەی حەزەکانی‌و یەکەمین کەسیش کەئەمەی وتووی سوقراتی فەیلەسوفی یۆنانی بووە[2]، هەشیانە پێچەوانەی ئەو ئاراستەیەیە وەك یەسوعیەکان کەباوەریان وایە کەسروشتی مرۆڤ لەسەر خراپەکاری دانراوەو بەسروشتی خۆی مرۆڤ خراپەکارەو ئەگەر بەئاراستەی چاکەدا رۆیشت ئەوا بەهۆی ئەو کاریگەریانەوەیە کەبەدەرن لەویستی خۆی.

ئەبو عەلی مەعەری لە (لزومیات)ەکەیدا هاورای ئەم ئاراستەیەیەو وتوویەتی: سروشتی مرۆڤ خراپە ویستەو چاکەمەندی بەشێوەی جیا دێت لەبەر ئەوە مرۆڤ لەململانێی نێوان عەقڵ و سروشتی (تەبعی)دا هەموو ژیانی تەواو دەکات، دەستدرێژی (عدوان) بنەرەتی

---

[1] سورة الشمس: ٧-١٠ .

[2] ٤٦٩- ٣٩٩ ق.م .

مرۆڤەو مرۆڤەکانی بەرەوشتیان بالاّ نابن چونکە رێزدارترینیان هەموو تەمەنی بەکۆیلەیەتی ورگو ئەندامی زاوزێ (تناسل)ی بەسەر دەبات.

هەیانە هەبوونی هەریەك لەو دوو سروشتە لای مرۆڤ رەت دەکاتەوەو پێی وایە ئەوانە پاش هەراشبوون بەدەست دەهێنرێن، لەلایەنگرانی ئەو بۆچوونەش کانتی فەیلەسوفی ئەڵمانی کەدەڵێت: منالّی هەراش نەبوو (غیر ممیز) بۆچوونەکانی بەچاکەویستو خراپە ویست ناناسێنرێت، چونکە ئەو نازانێت چی دەکاتو لەو هەڵسو کەوتانەی ئەنجامیان دەدات تێناگات.

رەخنەی ئەوە لەو بۆچوونەی دەگیرێت کەتێکەڵی دروست کردووە لەنێوان هۆی بەرپرسیاربوون (المسؤلية)و سروشت (الفطرة)و راستیەکەی ئەوەیە کەلەقورئانی پیرۆزدا هاتووە کەمرۆڤ دروست بووەو لەگەڵیدا هەردوو ویستی چاکەو خراپەش دروست بوون چونکە تاکە بوونەوەرە لەنێو بوونەوەرە زیندووەکاندا کەلەرووی تاوانکاریو مەدەنیو ئاینیەوە لەسەر هەڵسو کەوتەکانی لێپرسینەوەی لەگەڵ دەکرێت.

گرنگی وزەی گیانی لەژیانی کرداریدا:

گومانی تێدا نیە کەهەموو مرۆڤێك کاتێ بۆ خۆیو بەرژەوەندی کەسیی کاردەکات بەزۆری ئەوەی کەلەتوانایدایە لەتوانای فیکریو جەستەییو ماڵی بەمەبەستی بەدیهێنانی ئەوەی ئامانجیەتی بەتەواوترین شێوەو باشترینو زۆرترین قازانج دەیخاتە گەر، ئەمە لەکاتێکدا ئەگەر داوای ئەنجامدانی کارێکی خزمەتگوزاری گشتی لێ بکرێتو فەرمانی ئەنجامدانی پرۆژەیەکی لێ بکرێت کەبۆ بەرژەوەندی گشتی تەرخان کراوە بەهەمان شێوە ئەنجامی نادات، ئەمە سروشتی مرۆڤ و سوننەتی خوایە لەدروستکراوەکانیداو سوننەتی خوداش گۆرانی بۆ نیە، کەواتە ئەم حاڵەتە پێویستی بەچاودێری هەیە کەلەکاتی ئەنجامدانی ئەو ئەرکەی پێی سپێردراوە چاودێری بکاتو گەر کەمتەرخەمی کرد لێپۆسینەوەی لەگەڵ بکات، دەستەبەرکردنی ئەم چاودێریەش لەسەر هەموو تاکێك سەختە ئەگەر موستەحیل نەبێت.

ئالێرەوە گرنگی وزەی گیانی دەردەکەوێت کەدەبێتە جێگرەوەی ئەو چاودێریەو بەنهێنیو ئاشکرا چاودێری خاوەنەکەی دەکات کاتێك ئەنجامدانی کارێکی گشتی

پێدەسپێردرێت و وایلێدەکات لێپرسینەوە لەگەڵ خۆی بکات بەلەوەی کەسی تر لێپرسینەوەی لەگەڵ بکات کاتێ دەکەوێتە هەڵە یان کەمتەرخەمییەك.

لەبەر ئەوە وزەی گیانی چاودێری کرێکار دەکات لەکارگەکەیدا، جوتیار لەکێڵگەکەیدا، مامۆستا لەقوتابخانەکەیدا، فەرمانبەر لەفەرمانگەکەیدا، سەرباز لەگۆڕەپانی جەنگدا، هەموو خاوەن پیشەیەك لەکاتی ئەنجامدانی کارەکەیدا، دایك لەماڵەکەیدا، دەسەڵات لەکاتی بەجێهێنانی بەرپرسیارێتیەکانیدا.

مرۆڤایەتی ئەمڕۆ لەو پەری ئاتاجیدایە بۆ ئەم وزە گیانیەو دوودڵ و سەرلێشێواوە لە لەناوبەرێتی مادی و دۆزەخی جەنگو وشکی گیان و دڵەکاندا.

قۆناغەکانی بەدەستهێنانی وزەی گیانی و هۆکارەکانی بەدەستهێنانی لەهەر قۆناغێکدا:

ئاشکرایە مرۆڤ لەسەرەتای دروستبوونیەوە تا کۆتایی ژیانی بەچوار قۆناغدا تێدەپەرێت: قۆناغی پێکهێنان (تکوین)، قۆناغی شیرپێدان (رضاعة)، قۆناغی دایەنگە (حضانة)، قۆناغی پاش باڵغبوون و پێگەیشتن (البلوغ والرشد).

قۆناغی پێکهێنان (مرحلة التكوين):

روانگەی یەکەمی پێکهێنانی مرۆڤ بریتیە لەهاوسەرگیری، هاوسەرگیریش پەیماننامەیە نەك گرێبەست وەك ئەوەی زۆرکەس دەیڵێن بەڵکو پەیماننامەیەکی قورسە هەروەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾[1].

بەپێی ئەو پەیماننامەیە ژن و مێرد هەڵدەستن بەپێکهێنانی هاوبەشایەتیەکی گیانی کەسەرمایەکەی خۆشەویستی هەریەکەیانە بەرانبەر ئەویتر و رێز لەیەکگرتن و ئارامی و سۆزو پەرۆش بوون، هەروەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾[2] قازانجی

---

[1] سورة النساء: ٢١ .
[2] سورة الروم: ٢١ .

ئـەم هاوبەشـێتیە بەرهـەمهێنانی نەوەیـەکی نـوێی خـاوەن وزەی گیانیـە تابەشداربێـت لەپێکهێنانی شارستانیەتێك کەخزمەتی تاكو كۆمەڵگا بکات.

ئاشکرایە بۆ هەر تاقیکردنەوەیەك پێوەرێك هەیە، پێوەری هەڵبژاردنی هاوبەشـی ژیـانی پیـاوو رازیبـوونی ژن بـەو هاوبـەش بوونـە بـەزۆری یـان مادەیـە چـونکە مـادە هۆکـاری دەستەبەرکردنی پێداویستیەکانو تێرکردنی ئارەزووەکانە، یاخود لەبەر رەچەڵەكو ناسراوی (حسب) کەبەشانازی باوباپیران دادەنرێت، یـان لەبـەر جوانییـە چـونکە جـوانی بەتایبـەت لەهاوسـەرگیریدا داواکـراوە، یـا لەبـەر رەوشـتە چـونکە بـوونی نەتـەوەکان بـەهۆی رەوشتەوەیەو ئەگەر رەوشت نەما ئەوا نەتەوەکـەش نامێنێـت، جـا دەبێـت چ پێوەرێکیـان کاری پێ بکرێت لەکاتی بەباشزانیندا؟ کام لەو چـوار پێـوەرە لەگـەڵ بەدەسـتهێنانی وزەی گیانیدا زیاتر دەگونجێت؟ پێغەمبەر (درودی خوای لەسـەر بێـت) وەڵامـی ئـەم پرسـیارەی داوەتەوەو دەفەرموێت: ((تنكح المرأة لأربع، لمالها ولحسبها ولجمالها ولدينها فاظفر بـذات الدين تربت يـداك))[1] واتـە: ئـافرەت لەبـەر چـوار شـت دەخوازرێـت، لەبـەر سـامانەکەی یـا رەچەڵەکی یا جوانیەکەی یاخود ئاینداریەکەی، ئاینداره‌کە هەڵبژێرە کـارت راسـت دەبێـت، فەرمانی کردووە بەپێوەری رەوشت کەلەئاینو بیروباوەڕی راستەوە سەرچـاوەی گرتـووە، فەرموویەتی لەسەرت پێویستە بەرەوشتو خاوەن ئاینەکە هەڵبـژێریت تـا کـار راسـت بیـت واتە دەستبەخۆڵ بیت، ئەمەش هێمایە بۆ سەر شۆری ئەگەر هاتوو قوربـانی درا بەرەوشـت لەپێناوی ماڵ یان رەچەڵەك یا جوانیدا.

پێغەمبەری مەزن تەنها بەوەندە واز ناهێنێت بەڵکو لەچـەندین فـەرموودەی دیکـەدا داوا دەکات کار بەپێوەری رەوشت بکرێت، لەوانە فەرموودەی: ((إياكم وخضراء الدمن)) قـالوا: يا رسـول الله ومـا خضـراء الـدمن؟ قـال: ((المـرأة الحسـناء في منبـت السـوء)) . واتـە خـۆ دووربگرن لە ئافرەتی لەروودا جوان، وتیـان: ئـەی پێغەمبـەری خـوا لـەروودا جـوان چـییە؟ فەرمووی: ئافرەتێکی جوانە لـەماڵێکی خراپـدا، هـەروەها لەفەرموودەیـەکی تـردا هـاتووە. وقال: ((تخيروا فان العرق نزاع)) واتە: خەسڵەتە بۆماوەییەکان دەگوێزرێنەوە، ئەگـەر چـاك

---

[1] متفق عليه بين الشيخين مسلم والبخاري.
سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع ادلة الاحكام: ١٤٥/٣.

بوو ئەوا چاك دەبێت خۆ ئەگەر خراپیش بوو ئەوا خراپە دەهێنێت. وقال: ((تزوجوا في الحجر الصالح فان العرق دساس)) واتە: لەماڵی چاك هاوسەرگیری بکەن، چونکە دەمار دزە دەکات، واتە: منداڵ دەچێتەوە سەرباوانی.

بەم فەرمودانە سەروەرمان محەمەد (درودی خوای لەسەر بێت) بەیەکەمین پیاو دادەنرێت لەجیهاندا کەدرکی بەکاریگەری هۆکاری بۆماوەیی لەسەر ئاکاری تاك کردووە.

قۆناغی شیرپێدان (مرحلة الرضاعة):

خوای گەورە روو لەدایکان دەفەرموویێت: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾[1] فەلسەفەی ئەم داواکاریەش کەدایك خۆی هەستێت بەشیرپێدانی منداڵەکەی ئەگەرهاتوو بیانوویەکی رەوای نەبوو ئەمە تەنها بۆ رەچاوکردنی لایەنی تەندروستی نیە هەروەك پزیشکەکان دەڵێن بەڵکو لایەنی گیانیشەو، شیرپێدانی منداڵ لەلایەن دایکیەوە بەشداربوونی دایکە لەدانانی بەردی بناغەی بونیاتنانی وزەی گیانی، رووی بەشداربوونەکە ئەوەیە کاتێ دایك منداڵەکەی لەکۆش دەگرێت مەمکی دەخاتە دەمی منداڵەکە روبەروبوونەوەی گیانی لەنێوانیاندا دروست دەبێتو پرشنگی سۆزو بەزەیی و ئەوینی ئەو منداڵە دەگرێتەوە، هەروەك چۆن شیر دەکاتە خۆراکی جەستەی منداڵەکەی بۆ پێکهێنانی خانە مادیەکانی بەهەمان شێوە پێکهاتەکانی وزەی گیانی بەگیانی منداڵەکەی دەدات، ئالێرەوە پێکهێنەرەکانی ئەو وزە گیانییە دروست دەبن، کاتێ ئەو منداڵە گەورە دەبێتو دەچێتە جەنگی ژیانەوەو روبەرووی هاوشێوەکانی دەبێتەوە بەرهەمی ئەو وزەیە لەسۆزو ئەوینو بەزەیی دەگوێزرێتەوە بۆیانو هاریکاریو هاوکاریو دەستبارگرتن بۆ یەك لەپێناوی چاکەدا دروست دەبێتو هەموان بەراستگۆییو دەستپاکیو دڵسۆزیەوە لەگەشەپێدانی ژیانیانو بونیاتنانی شارستانیەتیاندا بەشدار دەبن.

بەپێچەوانەی ئەو منداڵەوە کەشیری دایکی خۆراکی نیەو دوور لەسۆزی دایك لەگۆشەیەکدا وازی لێدەهێنرێت هەست بەبێبەشبوون دەکاتو وای دێتە بەرچاو نەویستراوە، ئالێرەوە ئەو پێکهێنەرانە دروست دەبن کەبە گرێی دەروونی ناودەبرێتو

---

[1] سورة البقرة: ٢٣٣.

دەرئەنجامە خراپەکانی لەسەر ژیانی کۆمەڵگا رەنگدانەوە خراپی دەبێت کاتێ رووبەرووی کەسانی تر دەبێتەوە، ئائەمەیە بنەڕەتو هەموو بنەڕەتو ریسایەکیش هەڵاوێرد(استثناء)ی تێدایە.

قۆناغی دایەنگە (مرحلة الحضانة):

مەترسیدارترین قۆناغە کەمرۆڤ پێیدا تێدەپەرێت، چونکە لەم قۆناغەدا وەك هەویر وایە، هەموو شێوەیەك لەشێوەکانی رەفتار لەچوارچێوەی زیانبەخشو سودبەخش وەردەگرێت، لەم قۆناغەدا تۆوی چاکەو خراپەو خۆشەویستیو رقو خۆشیو ناخۆشیو ئاسایشو ترسو ئارەزووو .... لەدڵی منالدا چەکەرە دەکات، لەم قۆناغەی تەمەنی منالدا ئیدی شیاوێتی نەبێت(عدیم الاهلیە)یاخود شیاوێتی ناتەواو (ناقص الاهلیە) بێت توانای کۆششو شیکردنەوەو هۆهێنانەوەو بەئەنجامگەیشتنو بەباشزانینی نیەو رۆڵی تەنها لاسایکردنەوەو دووبارەکردنەوەی هەیە لەناو خێزانوگەرەكو قوتابخانەداو بەرپرسیارێتی چارەنووسی ئەم منالە لەچاکبوونو خراپبووندا بەوەی ببێتە تاکێکی سوودبەخش بۆ کۆمەڵگاکەی بەپلەی یەکەم دەکەوێتە ئەستۆی دایكو باوکیو مامۆستا بەپلەی دووەم کەلەسەریان پێویستە ببنە پێشەنگیکی باش بۆی، خێزان بناغەی کۆمەڵگایە یاخود خانەیەکە لەخانەکانی پێکهێنانی ئەگەر باشبوو ئەوا کۆمەڵگا باش دەبێتو چاکەو باشی کۆمەڵگا دەگرێتەوەو ئەگەر خراپ بوو ئەوا کۆمەڵگاش خراپ دەبێتو خراپەکاریو پیسی لەکۆمەڵگادا بڵاو دەبێتەوە، لەبەر ئەوەیە خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا﴾[1] ئاگری خراپبوونی وزەی گیانی تەنها تاكو خێزانەکەی ناسوتێنێت بەلکو هەموو کۆمەڵگا بگرە بەهەمان شێوە ئومەتیش دەگرێتەوە.

پێویستە مامۆستا لەقوتابخانەدا پێش ئەوەی مامۆستا بێت پێشەنگێکی چاك بێت بۆ قوتابیەکانیو وزەی گیانی وەرگرتبێت پێش ئەوەی توانای وانەفێرکردن فێر بوبێت.

---

[1] سورة التحريم: ٦ .

قۆناغی پاش باڵغبوون و پێگەیشتن (مرحلة ما بعد البلوغ والرشد):

لەم قۆناغەدا مرۆڤ دەگاتە حاڵەتی پێویست نەبوونی سەرپەرشتو بەخێوکارو، پشت بەخۆی دەبەستێتو بەرپرسیارێتیەکان لەئەستۆ دەگرێتو دەرئەنجامی کارە رەواو نارەواکانی دەکەوێتە ئەستۆی، لەبەر ئەوە بەلەئەستۆگر (مکلف) ناودەبرێت، رۆڵی لەئەستۆگرتنیشی بەبەجێهێنانی ئەو پەیامەی کەلەپێناویدا دروست کراوە دەست پێدەکات، ئەو پەیامەش سپاردەیەکە کەئاسمانەکانو زەمینو چیاکان سەرەڕای بەهێزیو بەتینیان بەهۆی سەنگینی ئەو سپاردەیەو مەترسی بەرپرسیارێتیەکەی لەئەستۆیان نەگرت و مرۆڤ هەستا بەلەئەستۆگرتنی، هەروەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾[1].

مەبەست رەتکردنەوە نیە چونکە ئەو بوونەوەرانە بێ گیانو خاوەن شیاوێتی لەئەستۆگرتن نین، بەڵکو مەبەست ئەوەیە ئەگەر قەدەر وابووایە عەقڵو تێگەیشتنو ئیرادەیان هەبوایە ئەوا رازی نەدەبوون هەڵیبگرنو لەبەر مەترسیداری بەرپرسیارێتیەکەی نەك رەتکردنەوەو هەڵگەرانەوە، مرۆڤ هەڵیگرت لەبەرانبەر ئەوەی خوای گەورە رێزی لێنا بەباشەی عەقڵ کەلەنێو بوونەوەرەکاندا تەنها بەوی بەخشیووەو، باڵادەستی کردووە بەسەر هەموو دروستکراوەکاندا هەروەك دەفەرمووێت: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾[2].

مەبەست لەسپاردە چییە (ما المراد بالأمانه)؟

سپاردە لەو ئایەتە پیرۆزەدا مانایەکی گشتی گشتگیری هەیە، هەموو پیشەیەك سپاردەیە، وەك پیشەی فێرکردنو پزیشکیو ئەندازیاریو پیشەی دیکە، هەموو دەسترەنگینیەکیش سپاردەیە، وەك دەسترەنگینی بەرگدروویو دارتاشیو ئاسنگەریو بەڵێندەرایەتیو هاوشێوەکانی، هەموو دەسەڵاتێکیش سپاردەیە، وەك دەسەڵاتی سەرۆکی وڵاتو سەرۆکی فەرمانگەو دامەزراوە گشتیو خزمەتگوزاریە گشتیەکانو

---

[1] سورة الاحزاب: ٧٢ .

[2] سورة الاسراء: ٧٠ .

دەستەڵاتی دادوەریی و هاوشێوەکانی، راستگۆیی لەقسەدا سپاردەیەو دڵسۆزی لەکارداو هاریکاریی و یارمەتیدان و دەستبارگرتنی کەسانی تر سپاردەیە، هەموو ئەوەی دەچێتە بواری گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی و رۆشنبیری سپاردەیە، هەر شتێك لەپێکهێنانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی و گەشەسەندنیدا بەشدار بێت سپاردەیە، خۆدوورگرتن و رێگری لەهەر نارەحەتیەك تووشی تاك ببێت یان هەر هەڵس وکەوتێکی تاوانکاری کەزیان بەکەسانی تر بگەیەنێت سپاردەیە، لەسەر هەرکەس کەسپاردەیەکی لەئەستۆدایە بەجێهێنانی سپاردەیەو فەرزو پێویستیەکی ئاینی و مرۆیی و ویژدانییە، خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَى أَهْلِهَا﴾[1] ئەگەر هەرکەس بەشێك لەو سپاردەیەی لەئەستۆیدایە بەجێی بگەیاندایە ئەوا مرۆڤایەتی لەخۆشی شارستایەت و لوتکەی بەختەوەریدا دەژیاو تاکە بزوێنەری پاڵنانی مرۆڤ بۆبەجێهێنانی سپاردەکەی وزەی گیانیە.

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا﴾ . لەئەستۆگرتنی بەهۆی هەبوونی شیاوێتی و تاکبوونی لەهەبوونی عەقڵ و تێگەیشتن و ویست لەگەڵ ئەوەشدا ستەمی لەخۆی کرد چونکە کەمتەرخەمی کرد لەو پابەندییەکانی لەبەجێهێنانی ئەو سپاردەیەداو بێئاگاو نەزانە لەو نارەحەتی و ژان و نەهامەتی و مەینەتیانەی کەلەئەنجامی ئەو کەمتەرخەمیەی لەبەجێگەیاندنی سپاردەکەی سەرشانیدا لەئایندەدا تووشی دەبێت.

سپاردە گشتیەکان و سپاردە تایبەتەکان (الأمانات العامة والأمانات الخاصة):

ئەو نمونانەی سپاردە کەباسکران سپاردەی تایبەت بوون کەلەئەستۆی هەموو مرۆڤێکدایە، هەرکەس لەچوارچێوەی پسپۆریەتیەکەی و لەسنووری بەرپرسیارێتیەکەیدا، سەرەرای ئەوانە سپاردەی گشتیش هەیە بەجێگەیاندنیان فەرزە لەسەر هەموو مرۆڤێکی باڵغی عاقڵی بەتوانا بەبێ جیاوازی لەنێوان هیچ مرۆڤێك و بەبێ تایبەتکردنی بۆ هیچ کات و شوێنێك ئەمەش بەهۆی ئەو گرنگییە زۆرەی هەیەتی لەپێکهێنانی وزەی گیانی و ئامادەکردنی تاك بۆبەشداربوون لەبونیاتنانی شارستانیەت.

---

[1] سورة النساء: ٥٨ .

ئەم سپاردە گشتیانە هەیانە تەواو جەستەیە وەك نوێژو ڕۆژوو، هەیانە ماڵییە وەك زەكات، هەشیانە جەستەیی و ماڵیە وەك حەج.

هەریەكێك لەو سپاردانەش ڕۆڵێكی كارایان هەیە لەپێكهێنانی وزەی گیانی، بەمەش ڕۆڵی دەبێت لەبونیاتنانی شارستانیەت ئەگەر ئەو سپاردانە بەناوەڕۆكو مەبەستو ڕاستەقینە وەك پێویست بەجێگەیەنرا نەك تەنها وەك شێوەو توێكڵێكی بەدەر لەكاكڵە.

پەیوەندی نوێژ بەوزەی گیانی و شارستانیەتەوە (صلة الصلاة بالطاقة الروحية والحضارة):

نوێژ قوتابخانەیە بۆ ڕێكخستنی كات (الصلاة مدرسة لتنظيم الوقت):

بەنرخترین شت كەمرۆڤ هەیەتی پاش ژیانی بریتیە لەكات، ڕێكخستنی كاتو بەهازانینی و بەفیڕۆنەدانی لەگرنگترین هۆكارەكانی سەركەوتنی تاكو كۆمەڵ لەهەموو سەردەمێكداو هۆی پێشكەوتنی شارستانیەت لای هەندێك وڵاتی پێشكەوتوو بریتیە لەڕێكخستنی كات، نوێژیش قوتابخانەیە مرۆڤ لەسەر ڕێكخستنی كاتو تەرخانكردنی هەر بەشێكی ئەو كاتە بۆ كارێكی تایبەت، چونكە نوێژ بۆخۆی بەسەر پێنج كاتدا دابەشكراوەو هەركاتێكیان سەرەتاو كۆتایی هەیە.

سەرەتای كاتەكانی نوێژ لەگەڵ هەڵهاتنی بەرەبەیاندایە تا ئەوبەشە چالاكە بەنرخەی كات كەپێشوازیكردنی ڕۆژی نوێیە بەخەوتنو تەمەڵی بەفیڕۆ نەچێت.

نوێژ كارگەی بەرهەمهێنانی وزەی گیانییە (الصلاة مصنع صنع الطاقة الروحية):

بەهێزترین هۆكاری بەهێزكردنی پەیوەندی نێوان بەندەو پەروەردگاریەتی، گرنگترین هۆكاری پێكهێنەری بەهێزكردنی وزەی گیانییە، تێیدا مرۆڤ پێنج جار بەڵێنەكەی نوێ دەكاتەوە كەپابەند بێت بەملكەچی بۆ دەستوری پەروەردگارو فەرمانەكانی كەبۆ بەدیهێنانی چاكە بۆ هەموو مرۆڤایەتی هاتووە دوور لەهەموو قەدەغەكراوو سەرپێچیەكان كەزیانی بۆ تاكو كۆمەڵ هەبێت جێبەجێ بكات.

نوێژ هۆی پاراستنە و مرۆڤ لە رەفتاری تاوانکاری دەپارێزێت (الصلاة وقاية تقي الإنسان من السلوك الجرمي):

خوای گەورە دەفەرمووێت: ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ﴾[1] نوێژ بەیەکێك لەگرنگترین رێگاکانی خۆپاراستن لەرەفتاری تاوانکارانە دادەنرێت ئەگەر هاتوو بەگیانو کرۆکو ملکەچبوونەوە لەکانی چونە قوڵایی ئەوەی بەرانبەر پەروەردگاری لەهەر رکاتێکدا کەدەیلێت ئەنجامدرا: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾.

بەڵام لەراستیدا زۆرێك لەنوێژکاران وەك لاسایکردنەوەی باوو باپیریان لەسەر ئەنجامدانی ئەم سپاردەیە راهاتوون هەروەك چۆن لەسەر جگەرەکێشان راهاتونو تەنها لەروی شێوەو توێکڵەوە بەدەر لەکاکڵەو کرۆك ئەنجامی دەدەنو تەنها جوڵەی خاڵی لەناوەرۆکە، لەبەر ئەوە دەبینین نابێتە رێگر لەنوێژخوێنان لەئەنجامدانی گزیو ناپاکیو فرتو فێڵ و بەدەستهێنانی قازانجی نارەوا لەسەر حسابی کەسانی تر.

پەیوەندی رۆژوو بەوزەی گیانییەوە و ئامادەکردنی رۆژووەوان بۆ بەشداربوون لەبونیاتنانی شارستانییەتدا (صلة الصيام بالطاقة الروحية وتأهيل الصائم للمساهمة في بناء الحضارة):

رۆژوو خولێکی ساڵانەیە ماوەکەی یەك مانگە لەسەر هەموو مرۆڤێکی باڵغی عاقڵی لەتوانادا بوو پێویستە هەموو ساڵێك پەیوەندی بکات بەو خولەوە بەمەبەستی پرکردنەوەی وزەی گیانیی‌و، راهێنان لەسەر چۆنیەتیو رادەی ئەوەی پێویستە لەسەری لەبەجێگەیاندنی سپاردەکەی بۆ خۆیو خێزانەکەیوئومەتەکەیو تەواوی مرۆڤایەتی.

رۆژوو تەنها دەستهەڵگرتن نیە لەخواردنو خواردنەوەو پێکەوەبوونی هاوسەرێتی هەروەك باوە لای زۆرێك لەرۆژووەوانان، بەڵکو هەر ئەندامێکی جەستە رۆژووی خۆی هەیەو، هەموو ئارەزوو (غەریزە)یەکی هەناوی رۆژووی خۆی هەیە:

---

[1] سورة العنكبوت: ٤٥ .

ڕۆژووی زمان دورکەوتنەوەیە لەهەموو قسەیەك کەزیان بەبەرانبەر بگەیەنێت، ڕۆژووی قاچ نەڕۆشتنە بۆ ئەنجامدانی تاوان، ڕۆژووی چاو داخستنیەتی لەئاست ناموس و شەرمگەی خەڵکیدا.

بەڕۆژووبونی ئارەزووە هەناویەکانیش بەدورگرتنیانە لەپیسی خۆویستی و ئیرەیی و سەرکەشی و ڕق و کینە و ناکۆکی دروستکردن.

ئەم خۆگرتنەوە و ڕێگریانەیە کەلەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا داوا کراوە: ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾[1] . واتە: ڕۆژوو فەرزکراوە لەسەرتان هەروەك چۆن فەرز کرابوو لەسەر نەتەوەکانی پێش ئێوە تا وزەی گیانی بەدەست بهێنن چونکە تەقوا بریتیە لەوزەی گیانی ڕۆژووەوان ئەگەر ڕۆژووەکەی بەراستەقینەی بەجێهێنا ئەوا وزەی گیانی دەست دەکەوێت و بەوەش دەبێتە ئامادە بۆ بەشداربوون بەراستگۆی و دەستپاکی و دڵسۆزیەوە لەبونیاتنانی شارستانیەتدا.

زەکات و پەیوەندی بەوزەی گیانیی و شارستانیەتەوە (الزكاة وصلتها بالطاقة الروحية والحضارة):

زەکات ڕێژەیەکی ساڵانەیە لەسەر دەوڵەمەندان فەرز کراوە لەپێناو پڕکردنەوەی پێویستیەکانی هەژارو نەداران، لەسەر دەوڵەت پێویستە ناچاریان بکات بۆ دانی زەکات ئەگەر بەویستی خۆیان بەو کارە هەڵنەستان، وەك ئەوەی خەلیفەی یەکەم ئەبوبەکر هێزی بەکارهێنا لەدژی ئەوانەی ڕازی نەبوون بەزەکاتدان و بەهەڵگەڕاوەی دانان و جەنگی لەدژ بڕیاردان، دەستەڵات بەرپرسە لەکۆکردنەوەی زەکات و دابەشکردنی بەشێوەیەك ئامانجەکانی بهێنێتەدی، پێویست دەکات هەموو وڵاتێکی ئیسلامی وەزارەتی زەکاتی هەبێت چونکە لەچەندین ڕووەوە گرنگترە لەوەزارەتی ئەوقاف:

یەکەم – هەژاری و کەمتوانایی ئابوری ناهێڵێت یاخود کەمی دەکاتەوە لەڕێگەی تایبەتکردنی بڕێکی باش بۆ هەر هەژارێك کەدەکرێت وەبەربهێنرێت وەك سەرمایە بۆ پێویستیەکانی ژیانی و بژێوی خێزانەکەی بەمەرجێك ئەو وەبەرهێنانە لەژێر چاودێری

[1] سورة البقرة: ١٨٣ .

دەوڵەتـدا بێـت، ئەگـەر دەوڵەمەنـدەکان سەرپشـك کـران لەچـۆنیەتی دابەشـکردنی زەکاتەکەیاندا ئەوا ئامانجەکانی زەکـات ناهێنێتـە دی، چـونکە دابەشـکردن بەرادەیـەك دەبێـت کەبەشی هیچ ناکاتو دەوڵەمەندیش دەستپاك نابێت لەدابەشکردنو زەکاتدانەدا.

دووەم – زەکـات ئەگـەر بەشـێوەیەکی دروسـت دابەشـکرا ئـەوا بەپلەبەنـدی سیسـتەمی چـینایەتی بێـزراو لەکۆمـەڵگادا ناهێڵێـتو چوارچـێوەی جیـاوازی خراپـی نێـوان ژیـانی دەوڵەمەندانو هەژاران لەناودەبات.

سـێیەم – کـاتێ هـەژار هەسـت دەکـات کەبەشـێکی هەیـە لەسـەرمایەی دەوڵەمەنـددا کەپێویستە پێی بـدات نـەك وەك صـەدەقەو خێـر ئـەوا خـۆی بەهاوبەشـی دەزانێـتو ئاواتەخوازە سامانەکەی زیاتر ببێت نەك ئاواتەخوازی لەناوچوونی ببێت، خۆشەویستیو سۆزی بۆی هەیە لـەبری ئیرەیـیو کینـە بەرانبـەری، هاریکـاری دەکـات لـەبری ئـەوەی دەستدرێژی بکاتە سەر ماڵو سامانو ژیانی.

بڵاوبوونـەوەی هـەژاریو تەشـەنەکردنی تاوانکـاری لەهـەر کۆمەڵگایەکـدا نیشـانەیەکە لەنیشانەکانی دواکەوتنی شارستانیەتی.

حەج و پەیوەندی بەوزەی گیانی و شارستانیەتەوە (الحج وصلتہ بالطاقۃ الروحیۃ والحضارۃ):

حەج چەکی لێخۆشبونن یاخود بلیتی چـوونە بەهەشـت نیـە وەك زۆرکـەس بانگەشـەی دەکەن، بەڵکو کۆنگرەیەکی جیهانی ساڵانەیەو نوێنەری گەلانی موسڵمان لەهەموو لایەکانی جیهانەوە دێنو تێیدا بەشـدار دەبـنو کێشـە نـاوخۆیو هاوبەشـەکانیان لـەبواری بـەرگریو ئابوریو سیاسیو کارگێڕیو رۆشنبیریو تەندروستیو بوارەکانی تر دەخەنە روو بەیەك دڵ تاوتوێی ئەو گرفتانە دەکەنو وزەی گیانییان دەجوڵێنێتو پاش ئەوە چارەسەری گونجـاو بۆ ئـەو کێشـانە دەخرێتـە روو بڕیـاری بەکۆمـەڵی پێویسـت لـەبارەی بەشـداری هـەمویان لەچارەسەرکردنی هـەموو کێشـەکان دەدرێـت هەرلایـەو بـەپێی توانـاو وزەو ئـەوەی پێـی دەکرێت.

شایانی باسە ئیسلام لەپێناوی دەستبارو هاریکاریدا سێ کۆبوونەوەی بریار لەسەر داوە:

کۆبوونەوەیەکی رۆژانەی دانیشتوانی گەرەکێك یان گوندێك لەنوێژی بەکۆمەڵدا: لەپێناوی ئاگاداربوونی رۆژانەیان لەکێشەکانی یەکتر تا هەموان بەشدارین لەچارەسەرکردنیاندا.

کۆبوونەوەیەکی هەفتانەی دانیشتوان شار لەمزگەوتێك بۆ نوێژی هەینی: تا هەموویان ئاگاداری گرفتەکانی شارەکەیان و خەڵکەکەی بن و وتاربێژ لەوتارەکەیدا باس لەبابەتە گەرمەکانی رۆژ بکات و ئەوەی پەیوەندار بێت بەکاروباری وڵاتەوە باسی بکات تا هەریەکەیان لەبواری پسپۆری و ئەزموون و توانای مادی و مەعنەوی خۆیدا یاخود چارەسەری کێشەکان و نەهێشتنی ئەو ناکۆکیانەی هەیە، ئەم دەستبارگرتن و هاریکاریە فەلسەفەی نوێژی هەینیە.

کۆبوونەوەیەکی ساڵانە لەشاری مەکەی پیرۆز: ئەم کۆبوونەوەیە هەموو گەلانی موسڵمان تێیدا بەشدار دەبن و لەبەر گرنگی ئەم کۆبوونەوەیە یاخود ئەم کۆنگرە جیهانییە مەڵبەندی دابەزینی وەحی و شوێنی هێمای یەکبوونیان (بیت الله الحرام) هەڵبژێردراوە بۆ ئەنجامدانی بەجۆرێك هەمووکەس بەیەك پۆشاکەوە بێت کەلەپۆشاکی مردوو دەچێت تاهیچ جیاوازییەکی چینایەتی یا شێوەی گەورەیی و بچوکی و سەرۆك و فرمانپێکراو لەنێوانیاندا نەمێنێت، لەم کەشە پڕ وزەی گیانیەدا هەموو جیاوازییە رەچەڵەکی و چینایەتی و رەگەزی و رەنگی و مەزهەبی و تایەفی لەنێوانیاندا نامێنێت، تا بڕیارە باشە یەکبووە سەرکەوتووە پابەندەکانی بەشداربووان بۆ وڵاتەکانیان دەردەچێت و هەموویان دەبنە یەك دەست لەدژی دوژمنەکانیان دوژمنی خوای گەورە، ئائەمەیە فەلسەفەی حەج و حیکمەتی پێویستبوونی بەو جۆرەو، پێغەمبەری خوداش فەرزی حەجی بەو شێوەیە ئەنجامداوە.

بەرهەم و رووکاری وزەی گیانی لەرووی شارستانیەوە (ثمار ومظاهر الطاقة الروحية من الناحية الحضارية):

شارستانیەت تەنها لایەنی مادی نیە وەك پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی و بونیاتنانی ڕێگاو پردو باڵاخانەو کۆشك و بەرهەمهێنانی هۆکارو ئامرازەکانی پەیوەندی بێتەل وبەتەل و چوونە ئاسمان و هاوشێوەکانیان لەرووکارەکانی شارستانیەتی هاوچەرخ، چونکە

شارستانیەت بەمانا راستەقینەکەی بریتیە لەدابینکاری سەقامگیری دەروونی بۆ تاكو ئاسایشو ئاسوودەیو خۆشگوزەرانی بۆ كۆمەڵو پارێزگاریکردنی شکۆی مرۆڤو بەردەوامێتی هەستکردن بەبەختەوەریو دڵئارامییو متمانە بەخۆبوونو هەستکردنی هەر تاکێك بەبەهای خۆیو هەستکردن بەوەی کەژیانو ناموسو سامانو رێزی لەهەر دەستدرێژیەکی دەستدرێژیکاران پارێزراوە.

لەرووی شاستانیشەوە وزەی گیانی چەندین بەرهەمی هەیە کەهەندێکیان لەخاڵەکانی پێشتردا باسکران، لێرەشدا چەند نمونەیەکی دیکەی رووکارەکانی دەرئەنجامە باشە شارستانیەکانی وزەی گیانی دەخەینە روو:

١- خۆڕاگرتنەوە بەکردەوەی باش کەمرۆڤ ئەنجامی بداتو دوورکەوتنەوە لەهەموو کردەوەیەکی خراپ، بەمەش کۆمەڵگایەکی باش دروست دەبێت کەتێیدا هاریکارییو پشتیوانیو خۆشەویستییو پێکەوەبوونو لێکپرسینەوە بوونی هەیە.

٢- ملکەچبوون بۆ یاساو پابەندبوون پێوەی، وەك رێزێك لەسیستەم نەك ترس لەسزا، بەمەش هەموو رووکارەکانی یاسا شکێنییو دەستدرێژی بۆ سەر گیانو سامانو ناموسی بێتاوانان نامێنێت کەئەم دەستدرێژیانە لەدیارترین رووکارەکانی دواکەوتنی شارستانیەتن.

٣- پتەوکردنی پەیوەندی نێوان گوفتارو کردار، بۆیە هەر قسەیەك لەخاوەن وزەیەکی گیانیەوە دەربچێت بەکردار دەیسەلمێنێتو ئەنجامی دەدات.

٤- یەکخستنی کەسێتی مرۆڤو بەستنەوەی رووکارەکەی بەناواخنیەوەو پاککردنەوەی شاراوەکانییو دەربازبوون لەخراپەکارییو دووڕوویی، چونکە دووڕوویی تاك لەکۆمەڵگادا مەترسیدارترە لەدوژمنی ئەو کۆمەڵگایەو هۆی شکستی جەنگی ئوحود لەسەردەمی پێەومبەردا بوونی هەندێك دووروو بوو لەنێو هاوەڵانی پێغەمبەردا.

٥- چەسپاندنو سەقامگیریو لەسەر بنەماکان کەخزمەتی کۆمەڵگای شارستانی دەکاتو یارمەتیدەر دەبێت لەبونیاتنانی شارستانیەتوگرنگترین خەسڵەتی مەردایەتی سەقامگیرییە، چونکە کەسی دواکەوتوو لەرووی شارستانیەتەوە وەك پوشی دەم با وایە، بەپێی بەرژەوەندییە خودیەکانی دێتو دەچێت بەبێ ئەوەی هیچ رێزێك دابنێت بۆ بەهاوبەرژەوەندیەکانی کۆمەڵگاکەی.

٦- سەروەری یاساو رەچاوکردنی دادپەروەریو یەکسانی لەکۆمەڵگای شارستانیدا لەگەڵ یەکسانی دابینکردنی هەلی کار بۆ هەر کەسێك لەبواری پسپۆریەکەیدا، هەبوونی وزەی گیانی دەبێتە هۆی کارکردن بەیاساو بڵاوبوونەوەی دادپەروەری کەبریتیە لەپێدانی مافی هەر خاوەن مافێكو بەدیهاتنی یەکسانی کەئەویش بریتیە لەهاوسەنگی لەنێوان مافەکانو ئەرکەکانی تاکەکاندا.

٧- یەکبوونی ئامانج وگەشەکردنی گیانی هاریکاریو دەستبارو یەکگرتوویو دەربازبوون لەنیشانەکانی جیاوازیو ناکۆکیو ریشەکێشکردنی رەگەزپەرستی رەگەزیو مەزهەبیو رەنگیو تائیفی لەناو وزەی گیانیدا.

٨- هاریکاری نێوان وزەی گیانیو وزەی مادی لەپێناوی بونیاتنانی ئەو شارستانیەتەی کەخزمەتی مرۆڤ دەکاتو بروای بەبەختەوەری تاكو بەدیهێنانی یەکگرتووی کۆمەڵگا هەیە.

٩- وزەی گیانی خاوەنەکەی دەگۆرێت بۆ مۆمێك کەلەپێناوی روونا‌ککردنەوەی رێگای شارستانی کەسانی تردا دەتوێتەوە.

پەیوەندی نێوان وزەی گیانیو وزەی مادی (الصلة بین الطاقة الروحیة والطاقة المادیة):

وزەی گیانی و وزەی مادی دوو پێکهێنەرن شارستانیەتی مرۆڤایەتیان لەسەر دادەمەزرێتو دوو لان یەکتر تەواو دەکەن، شارستانیەتیش بەمانا راستەقینەکەی نایەتەدی بەبێ بوونی ئەو دوو پێکهێنەرە بنەرەتییە.

هەر شارستانیەتێك لەسەر یەکێکیان بونیات بنرێت بەبێ ئەوی تریان ئەوا سەرئەنجامی شکستو خوێنرێژیو وێرانبوونە، قورئانی پیرۆزیش جەختی لەم راستیە کردۆتەوەو پەیوەندی نێوان وزەی گیانیو وزەی مادی لەسورەتی ئەنبیا ئایەتی (١٠٥) روون کردۆتەوەو دەفەرموێت: ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾ واتە: بریارمان داوەو قەدەرمان وایە کە میراتگریو بەرهەمهێنانو ئاوەدانکردنەوەی زەویو گەشەپێکردنیو بەکارهێنانی بەروبوومەکانی زەوی لەپێناو بەرژەوەندی گشتی بەندە چاکەکاندا دەبێت، ئەوانەی لەپێری چاکانو چاکسازیو وەبەرهێنانن لەخاوەن وزە گیانیەکان.

موسڵمانەکان بێ ئاگا بوون لەدەستورەکەیانو گیانی شەریعەتەکەیان کەئەو وزەی گیانییە لەوزەی مادی جیاکردەوە پاش ئەوەی هەستان بەجیاکردنەوە لەنێوان ئاینو دەوڵەتدا، ئیسلام ئاینی سروتو کاهینەکان نیە، ئاینی کارە پێش ئەوەی ئاینی گوفتار بێت، لەقورئانی پیرۆزیشدا جگە لەوشەی (الله) هیچ وشەیەکی تر هێندەی وشەی (عمل) واتە کارو هاوواتاکانی دووبارە نەبۆتەوە، لەقورئانی پیرۆزدا (٣٥٤) جار دووبارە بۆتەوە.

ئالێرەوە ئەو پرسیارە دێتە ئارا: وزەی گیانیی ئەگەر ئەم گرنگیەی هەیە لەبونیاتنانی شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا بۆچی جیهانی ئیسلامی لەم شارستانیەتە دواکەوتووە لەکاتێکدا جیهانی نائیسلامی بەتایبەت ڕۆژئاواو جیهانی ڕۆژهەڵات پێشکەوتووە؟

وەڵامی بەشی یەکەم ئەوەی بۆچی جیهانی ئیسلامی لەرووی شارستانیەتەوە دواکەوتووە؟ کاتێ کەهاریکاری لەنێوان وزەی گیانیو وزەی مادیدا هەبوو لای پێشینانی چاك (السلف الصالح)ی ئەم ئومەتە ئەوا ئاڵای شارستانیەتی ئیسلامی لەچواریەکی سەرزەویدا دەشەکایەوەو حوکمی ئیسلامی لەماوەیەکی کەمدا جێگای حوکمڕانی دوو مەزنترین ئیمپراتوریەتی ئەو سەردەمەی گرتەوە کەئەوانیش ئیمپراتوریەتی ڕۆمانیو ئیمپراتوریەتی فارسی بوو بەجۆرێ تا ئێستاش عەقڵی مێژووناسان سەرسامە چۆن ئەو موعجیزەیە لەو ماوە کەمەدا ڕوویدا، کاتێ پێشینەکان نەمانو پاشینەکان جێگایان گرتنەوەو ئاینیان لەدەوڵەت جیاکردەوە، پاشان نەزانی هاتو وزەی گیانیشیان لەوزەی مادی جیاکردەوەو موسڵمانەکان لەدەستورەکەیان تەنها نوێژو ڕۆژوو زەکاتو حەجیان هێشتەوە تا وای لێهات خەڵکی گومان ببەن کەئیسلام تەنها بریتیە لەو چوار دروشمە لەکاتێکدا کەئایەتەکانی قورئانی پیرۆز زیاترە لەشەش هەزار ئایەتو ئەو ئایەتانەشی لەبارەی ئەو چوار دروشمەوە هاتووە لەژمارەی پەنجەکانی دەست تێناپەڕێتو بەوجۆرە ئەم دەستورە مەزنە نەمرە وایلێهات لەگۆڕستانەکان دەخوێندرێتەوە بەسەر مردووەکاندا لەبری ئەوەی بەسەر زیندووەکاندا جێبەجێ بکرێت.

پاشان وزەی گیانی لای موسڵمانان نەماوە کەتەنها لەناسنامەکەیدا نوسراوە موسڵمانە، کرۆکی ئیسلام ئێستا لەجیهانی ڕۆژئاوا زیاتر جێبەجێ دەکرێت نەك لەجیهانی ئیسلامی. محەمەد عەبدە (خوا لێی خۆش بێت) کەلەگەورە زانایانی سەدەی هاوچەرخە دەڵێت: (ئیسلامم لەئەوروپا بینیو موسڵمانم نەبینی، لەم جیهانەماندامو موسڵمانیش نابینم).

وەڵامی بەشی دووەمی پرسیارەکەش کەبریتیە لەپێشکەوتنی رۆژئاواو رۆژهەڵات لەرووی شارستانیەتەوە سەرەرای نەبوونی وزەی گیانی بەمانا ئیسلامیەکەی، هەر شارستانیەتێك لەسەر بنەرەتی پێکهاتەی تەنها مادی دروست ببێت بەدەر لەپێکهاتەی مەعنەوی (وزەی گیانی) ئەوا سەرئەنجامەکەی شکستو خوێنرێژیو وێرانییە سەرەرای بەکارهێنانی لەدژی مرۆڤایەتی، تەنانەت سەبارەت بەگەلەکانیشیان، ئەم راستیەشمان لەنمونەی یەکێتی سۆڤیەتی پێشوودا بۆ دەردەکەوێت کەشارستانیەتەکەی تەنها لەسەر بنەمای مادی (وزەی مادی) دروست کردبوو، بەهەموو هێزێکیش بۆ ماوەی حافتا ساڵێك بەرگری لێکردو هەموو چەکێکی پێشکەوتووی بۆ پاراستنی بەکارهێنا بەڵام لەماوەیەکی کورتدا بەهۆی نەبوونی وزەی گیانیەوە روخا.

بەڵام شارستانیەتی تەکنەلۆژی رۆژئاوا تەنها لەسەر بنەمای وزەی مادی بونیات نراوەو بۆتە خێو (کابوس) بەسەر مرۆڤایەتیەوە، باشترین گەواهیدەریش بەکارهێنانی شارستانیەتی تەکنەلۆژی ئەمریکایە بۆ وێرانکردنی شارستانیەتی عێراق بەناوی بەرگری لەمافەکانی مرۆڤو پاراستنی مافی نەتەوەییەوە لەعێراق کەعێراق لەرووی جیاوازی کاتەوە حەوت کاتژمێر لەئەمریکا دوورە ئیدی ئەبێت بەرژووەندی نەتەوەیی ئەمریکا لەعێراق چی بێت، دێر بێت یان زوو رۆژێك دێت ئەم شارستانیەتە هەر خۆی دەبێتە لەناوبەری خۆیو نەهامەتیو مەینەت بۆ گەلانی بەجێ دەهێڵێت، بۆ گەواهی ئەم قسەیەش وتەی هەندێك لەکەسانی ئەو شارستانیەتە دەهێنینەوە هەروەك خوای گەورە دەفەرموێت: ﴿وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾[1].

براشفیستری فەیلەسوفی ئەڵمانی لەکتێبەکەیدا (فەلسەفەی شارستانیەت)[2] دەڵێت: ئێمە ئەمرۆ لەسایەی دارمانی شارستانیەتدا دەژین، ئەم قسەیە لەچەندین بابەتدا دووبارە دەکاتەوە.

پاشان کاتێك لەبارەی هەژاری گیانەوە قسە دەکات کەرۆژئاوا پێی گەیشتووەو لەبارەی ئەو وڵاتانەی کە بەوڵاتە پێشکەوتووە درندەکان پێناسەیان دەکات دەڵێت: ئێمە

---

[1] سورة يوسف: ٢٦.

[2] ترجمة د. عبدالرحمن بدوي حسن: ١٢-١٣.

لەتێکەڵەیەکی مەترسیداری شارستانیەتی بەربەریدا دەژین، لەباسێکی تردا دەڵێت: پەرۆشیمان بۆ پێشکەوتن لەرووی زانیاریو هۆکاری هێزەوە کەپێی گەیشتووین وایلێکردووین کەوێناکردنێکی ناتەواوی خەوشدارمان بۆ شارستانیەت هەبێت، ئێمە زۆر شانازی بەدەستکەوتە مادیەکانمانەوە دەکەین‌و هیچ گرنگیەك بۆ پێکهاتەی گیانی لەژیاندا دانانێین، پاشان دەڵێت: ئەو دەستکەوتە مادیانە خودی شارستانیەت نیە، ناشبێتە شارستانیەت بەو رادەیە نەبێت کەعەقڵیەتی ئەو گەلە پێشکەوتووانە بتوانن رووبەرووی روگەی تەواوێتی تاك‌و کۆمەڵ ببنەوە[1].

دەڵێت[2]: شارستانیەت لەکرۆکیدا رەوشتییە، ئەگەر بنەرەتی رەوشتیی لاواز کرا ئەوا شارستانیەتەکە دەرمێت با هۆکارە عەقلیی‌و داهێنەرەکان لەئاراستەی ترەوە کاری خۆیان ئەنجام بدەن.

درێژەی پێدەدات‌و دەڵێت: پێکهێنەری گرنگ بگرە کرۆك لەپێکهێنەرەکانی شارستانیەت بریتیە لەپێکهێنەری گیانیی یاخود مەعنەوی واتە رەوشتیی، ئەویش لەبوارێکدایە کەهێڵە گشتیەکان لەبیروباوەرو رەوشت‌و یاساداناندایە ئەم بوارەش پێکهێنەری خودێتی ئومەتە.

لەکۆتاییدا شاهێدی گارۆدی کەلەفەیلەسوفانی رۆژئاوایە دەخەمە روو کەلەبارەی شارستانیەتی ئیسلامی‌و کەلەپوری ئیسلامیەوە دەڵێت: ئێمە لەبەرانبەر کەلەپورێکی بەرزی مەزندایین لەبەهای ئیسلامی کە لەتوانایدایە بەشدارییەکی گەورەی هەبێت لەپێشکەوتنی مرۆڤایەتیدا [3].

[1] فلسفة الحضارة سەرچاوەی پێشوو: ٣٢-٣٣-٣٤.

[2] سەرچاوەی پێشوو: ٣٥.

[3] الشريعة الاسلامية كمصدر اساس للدستور د. عبدالحميد متولي: ٢٨٤.

پەیوەندییە دۆستانەکانی
نێوان گەل و نەتەوەکان
لەقورئانی پیرۆزدا

وەرگێڕانی: ڕێدار ئەحمەد

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

سوپاس و ستایش بۆ پەروەردگاری جیهانیان، درودو سڵاو بۆ سەر دوایین پەیامبەرو یارو یاوەرانی هەموویان.

بنچینەی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان لەقورئانی پیرۆزدا کە دەستووری هەمەوارکراوی تێکڕای دەستوورەکانی پێشترە کەخوای گەورە ناردوونی، ئەو بنچینانە لەژمارە نایەن و ناتوانرێت هەموویان باس بکرێت، لەبەر ئەوە تەنها هێندەی کە لەتوانامانداا بێت لێیان دەدوێین:

بنچینەی یەکەم: یەکێتی رەچەڵەک (وحدة النسب):

تێکڕای ئەندامانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەرابوردو ئێستاو ئایندەشدا، خوشک و بران، چونکە هەموویان لەیەک باوکن (ئادەم) لەیەک دایکیش (حەوا)، لەبەر ئەوە هیچ باڵازانی پێرو خۆبەرزگرتنی جۆر لەنێوانیاندا نیە، فەلسەفەی دابەشکردنیشیان بۆ گەل و هۆزەکان بەمەبەستی یەکدی ناسینە نەک لێکجیایی، هاریکارییە نەک یەکشکاندن، بەرزیباشی تەنها بەتەقواو کردەوەی چاکەیە کەباشێتیەکەی بۆ هەمووی گرۆی ئادەمیزاد دەگەڕێتەوە، خودای میهرەبانیش پەروەردگاری جیهانیانە چاودێری ئەو براییە دەکات و دەیپارێزێت، داواش لە هەموو بەندەکانی دەکات دان بەوەدا بنێن و لەبەرچاوی بگرن و، هەست بەمافەکانی بکەن و لەسنووریدا هەنگاو هەڵبگرن، نیشانەی ئەو براییەش یەکسانیە لەهەڵس و کەوتی هەریەکەیان لەگەڵ بەرانبەرەکەیداو هاریکاری لەسەر چاکە بەبێ جیاوازی و ناکۆکی ئاین یاخود رەنگ یان زمان یاخود هەرێم و هاوشێوەکانیانك لەمبارەیەوە خوای گەورە دەفەرموێت: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ) [1]، وشەی (اتقاكم) واتە نزیکترینتان کە پەیوەندی هەیێت بەخوای گەورەوە سەبارەت بەژیانی قیامەت بەسودترینتان بۆ

---

[1] الحجرات : ١٣

مرۆڤایەتی لەژیانی دونیادا، هەروەک پێغەمبەریش -درودی خوای لێبێت- دەفەرموێت: (خيرُ الناسِ أنفعُهمْ للناسِ) [1].

بنچینەی دووەم: یەکێتی پێکهاتە (وحدة المعدن):

بیروباوەڕی ئیسلامی بەدەقە یەکلاکەرەوەکانی جەختی لەوە کردۆتەوە کەمرۆڤایەتی لەبنچینەیدا بۆ یەک پێکهاتە (نفس) دەگەڕێتەوە کەهەموو مرۆڤایەتی لێ پەیدا بووە، پێکهێنەری یەکەمیان یەکە ئەویش خاکە، کۆتایەکەشیان هەر یەکەو ئەویش گەڕانەوەیانە بۆ لای خوای گەورە تا هەر یەکەیان پاداشتی کردەوەکانیان وەربگرن، هەموو مرۆڤێک دروست کراوە دروست دەکرێت لەیەک کانزا (معدن) کەئەویش خاکە، چونکە هەموو مرۆڤەکان لە مەنی پیاو و هێلکۆکەی ئافرەت دروست دەبن، ئەو دوانەش پوختەو کرۆکی خوێنن، خوێنیش کرۆک و پوختەی خۆراکەکانە کەمرۆڤ لەپێناوی بەردەوامی ژیاندا دەیخوات، مادە خۆراکیەکانیش کرۆک و پوختەکەیان خاکە، لەسەر ئەم بنچینەیە هەموو مرۆڤێک بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لەخاک دروست دەکرێت، بەو جۆرە نیە پێکهاتەی هەندێکیان لە زێڕ بێت و هەندێکی دیکەیان بۆ نمونە لەزیو بێت، تا پێڕێکیان بەرزبباشبێت بەسەر ئەوی دیکەیاندا، خوای گەورە دەفەرموێت: (وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُونَ) [2].

پێغەمبەریش -درودی خوای لێبێت- لە حەجیماڵئاواییدا جەختی لەسەر ئەم دوو بنچینەیە کردۆتەوە دەفەرموێت: (يا أيها الناس، ألا إن ربكم واحد، ألا وأن أباكم واحد، ألا لا فضل لعربي على عجمي، ألا لا فضل لأسود على أحمر إلا بالتقوى) [3].

بنچینەی سێیەم: یەکێتی بەدیهێنەریان (وحدة الصانع (الخالق)):

بەدیهێنەری هەموو مرۆڤایەتی تەنها خودایە، مرۆڤ وەک کاڵا نیە لەرووی باشەو پێکهاتەوە بەگوێرەی ئەو کۆمپانیایەی دروستی کردووە جیاوازیان هەبێت، هەموو مرۆڤێک

---

[1] رواه جابر بن عبدالله، أخرجه السيوطي في الجامع الصغير، الرقم٤٠٤٤، خلاصة حكم المحدث: حسن

[2] الروم : ٢٠

[3] المحدث: ابن تيمية، في اقتضاء الصراط المستقيم، الرقم١/٤١٢، خلاصة حكم المحدث: إسناده صحيح.

لەرابوردو ئێستاو ئایندەشدا تەنیا یەک بەدیهێنەری هەیە کەئەویش (الله)یە، خوای گەورە دەفەرمووێت: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُواْ رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) [1].

بنچینەی چوارەم: یەکێتی باوەڕبوون بەخوداو ئەو شتە پەنهانانەی دیکەی کەلێی دەبێتەوە (وحدة الايمان بالله وبما يتفرع عنه من سائر المغيبات):

ئەوەی پەیڕەوکارانی تێکڕای ئاینە ئاسمانیەکان کۆدەکاتەوە، باوەڕبوونە بەیەک پەروەردگار کەبەدیهێنەری بونەوەرو ئەوەی تێدایە، دیاریکاری چارەنووسی مرۆڤە لەرووی بەدیهێنان و ئەرکەوە، کەئەویش فەرمان کردنە بەچاکەو ڕێگریکردن لەخراپە.

باوەڕبوون بەخوداو ئەو نادیارانەی دیکە کەلێی دەکەوێتەوە، ئەرکێکی عەقڵیە، بەر لەوەی پێویستیەکی شەرعی بێت، هاوبەشیشە لەنێوان هەموو ئاینەکاندا. باوەڕبوون بەخودا لەرێگەی باوەڕبوون بەپێغەمبەران و کتێبە پیرۆزەکان و لاساییکردنەوەی باو باپیرانەوە نایێت، بەڵکو پێویستە لەرێگەی بەڵگەی ئەگەری (برهان الاني)یەوە دەبێت، کە ئەویش ئاماژەدانە بە شوێنەوار لەسەر هەبوونی هۆکار، باوەڕهێنان بەپیغەمبەران نایەتەدی تا باوەڕبوون بەخودا نەبوویێت، ئەگەر باوەڕبون بەخودا لەسەر باوەڕبوون بەوان رابوەستێت ئەوا پێویست دەکات ئەو شتە لەسەر شتێک بوەستێت کەئەو شتە خۆی لەسەر ئەم وەستاوە، ئەمەش وا دەخوازێت شتەکە لەسەر خودی خۆی بوەستێت، وەستانی شتێکیش لەسەر خۆی دەخوازێت شتەکە پێش خۆی بخرێت، پەیوەستکار (لازم) بەتاڵە بەهەمان شێوە پەیوەستکراویش (ملزوم).

بنچینەی پێنجەم: یەکێتی رێزلێگیران (وحدة التكريم):

خوای گەورە رێزی لەمرۆڤ ناوە بەوەی بەجوانترین شێوە دروستی کردوون، هەروەها بەبێ جیاوازی نیعمەتی پێ بەخشیون، خوای گەورە دەفەرمووێت: (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً) [2]، لە رووخسارەکانی ئەو رێزلێگرتنەی مرۆڤ ئەوەیە خوای گەورە کردویەتیە جێنشینی خۆی لەسەر زەوی، ئادەمیشی لەسەر شێوەی دروست کردووە، ئەو ئامادەسازیەی پێ بەخشیوە تا

---

[1] البقرة : ٢١

[2] الإسراء : ٧٠

هەموو شتێک لەبارەی بونەوەرەوە بزانێت، لەبنچینەی پێکهاتنیدا عەقڵی پێداوە کەبەهۆیەوە دەتوانێت راستیەکانی ئەم بوونەوەرەو ئەوەی تییدایە بزانێت، هەروەها ئازادی هەڵبژاردنی پێ بەخشیوە، تاکێتی پێداوە، مرۆڤ تاکێکە و هاوشێوەی نیە، مافی ئەوەی پێ بەخشیوە لەو دەقانەی دەلالەتەکەی زمنیە یاسا دابنێت، رێگای پێداوە داهێنان بکات لە سیستمی کەوندا، ئەم ریزلێنانەش تەنها تایبەت نیە بەپێکهاتەیەک و پێکهاتەیەکی دیکەی لێ بێ بەش کرابێت، یاخود بەپیرێک و پیرێکی تری نەگرتبێتەوە، بەڵکو هەمووان وەک یەکن لەمافی خوادا.

بنچینەی شەشەم: یەکێتی ئاین (وحدة الدین):

ئیسلام بڕیاری یەک ئاینی داوە، هەموو پێغەمبەرانیش لەلایەن خوای گەورەوە پێیان راگەیەنراوە، کتێبە ئاسمانیەکانیش هەمووی وەحی ئەون، بڕوادارانیش هەموویان لەهەر نەتەوەیەک بن بەندە راستگۆکانی خوای گەورەن کەلە دونیاو قیامەتدا براوەن و، جیاکاری لەئایینداو دژایەتی بەناوی ئەوەوە خراپەیەکە دژە لەگەڵ بنچینەو بنەماکانیدا، یەکیش ناگرێتەوە لەگەڵ مەبەست و ویستیدا.

ئەرکی سەرشانی مرۆڤایەتیە ئایندار بێت و، بەهۆی ئاینەوە یەک بێت و، ئەو ئاینە یەکخەرەش بریتیە لەئاینی بەتین (الدین القیم)و ئەو فیترەتەیە کەخوای گەورە لەمرۆڤەکاندا چاندویەتی.

قورئانی پیرۆز جیاوازی کردووە لەنێوان ئاین و شەریعەتدا، خوای گەورە دەفەرمووێت: (شَرَعَ لَكُمْ مِنْ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلاَ تَتَفَرَّقُوا فِيهِ) [1]، لەئایەتێکی دیکەشدا دەفەرمووێت: (لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا) [2].

گرنگترین جیاوازیە بنەڕەتیەکانی نێوان ئاین و شەریعەتیش بریتیە لەمانە:

١-شەریعەت رێکخەری ژیانی دونیایە (عالم الشهادة) و ئاینیش رێکخەری ژیانی قیامەتە (عالم الغیب).

---

[1] سورة الشوری /١٣

[2] سورة المائدة /٤٨

٢-ئاین درێژەپێدەری ئاینەکانی پێشترە، لەبەر ئەوە هەڵوەشاندنەوە (نسخ) نایێتەوە، هەروەها خوای گەورە دەفەرموویێت: (شَرَعَ لَكُمْ مِنْ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلاَ تَتَفَرَّقُوا فِيهِ) [١]، بەپێچەوانەی شەریعەتەوە، ئەم هەڵوەشاندنەوە (نسخ) هەڵدەگرێت، چونکە شەریعەتی هەر نەتەوەیەک جیاواز لەهی نەتەوەیەکی تر، خوای گەورە دەفەرموویێت: (لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا) [٢]، هەندێک کەس رەخنەی ئەوەیان لێگرتم کە گوتومە هەڵوەشاندنەوە (نسخ) لەئایندا نیە، بەڵکو درێژکراوەی ئاینەکانی دیکەی پێشترە، ئەو کەسانە نازانن ئەوەی من گوتومە فەرمایشتی خودایەو خوای گەورە وای فەرمووە.

٣-شەریعەت بەگوێرەی نەتەوەکان جیاوازە، هەر نەتەوەیەک شەریعەتێکی تایبەت بە خۆی هەیە جیاوازە لەهی نەتەوەکانی دیکە، ئەمە لەکاتێکدا کە ئاین لەهەموو پەیامە ئاسمانیەکاندا یەکە.

٤- شەریعەت بواری ئیجتیهادی مرۆڤی تێدایە وەک یاسا، بەڵام دەقەکانی چەسپاوە، جیاوزی لەواتاو جێبەجێکردنیدا، بەپێی کات و شوێن دەگۆڕدرێت، بۆ نمونە هێز (القوة) و ئامادەکاردنی سواری (رباط الخيل) لەم ئایەتەدا کەخوای گەورە دەفەرموویێت: (وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ) [٣]، لەکاتی هاتنە خوارەوەی ئەم ئایەتەدا ئەو هێزەی موسڵمانەکان بەکاریان دەهێنا بریتی بوو لەشمشێرو رم و قەڵغان، ئامادەکاری سواریش بریتی بوو لەو هۆکارانەی موسڵمانان بەکاریان دەهێنا کەئەوانیش هۆکارەکانی گواستنەوەی پێداویستی و کەرەستەی سەربازی بۆ گۆڕەپانی جەنگ، ئەویش بریتی بوو لەوڵاخ، بەڵام لەسەردەمی ئێستاماندا هێز بریتیە لەجۆرەکانی چەکی پێشکەوتوو لەپێش هەموویانەوە چەکی ناوەکی، سەبارەت

[١] سورة الشورى / ١٣
[٢] سورة المائدة / ٤٨
[٣] سورة الانفال /٦٠

بەهۆکارەکانی گواستنەوەی پێداویستی و کەرەستەی جەنگ ئەوا گەشەی کردووە بۆ هۆکاری ئاسمانی و ئاویی و خاکی بەپێی گەشەسەندنی تەکنەلۆژی.

٥- ئاین بواری ئیجتیهادی مرۆڤی تێدا نیە لەبەر دوو هۆکار:

یەکەمیان: ئاین رووبەکی بابەتی چەسپاوی هەیە کەبەپێی کات و شوێن و کەسەکان گۆڕانی بەسەردا نایەت، لەبەر ئەوە جێگای ئیجتیهاد تێدا کردن نیە.

دووەمیان: عەقڵی مرۆڤ لەپەنهانەکان (مغیبات)دا کەمبینەو توانای ئاگابوون و تێگەیشتنی ماهیەتەکەیانی نیە تا ئیجتیهادی تێدا بکات.

٦-ئاین لەبنچینەکانە، شەریعەتیش لە لقەکانە، ئەم جیاوازیەش ئەمەی لەسەر بنیات دەنرێت:

أ- لاسایکردنەوەو شوێنکەوتن لەئایندا نیە، بەپێچەوانەی شەریعەتەوە کەدروستە لاسایی باوک و دایک بکرێتەوە تێیانداو شوێنیان بکەون و تەقلیدی ئەهلی فەتوا بکرێت، ئەو منداڵەی بەشێوەی شوێنکەوتن ئاینی باشترینی دایک و باوکی وەردەگرێت بە موسڵمان دانەنرێت نەک بڕوادار، چونکە باوەڕ بریتیە لە باوەڕبوونی یەکبینی خەسپاوی هاوتای واقیع بە زاتی خودای گەورەو، ئەو پەنهانیانەی کەبەهۆی ئەو باوەڕهێنانەوە دێنە ئارا، ئاشکرایە نەوجەوان (قاصر) بەهۆی کەمی تەمەن یاخود شێتی، ناتوانێت پێش باڵغبوون و گەیشتنە تەمەنی پێگەیشتنیمان بەدەست بهێنێت بەهۆی نەبوونی شیاوێتیەوە بۆ ئەو بەدەستهێنانە، رادەی ژێرێژی نێوان ئیمان و ئیسلام گشتێتی (عموم) و تایبەتکردن (خصوص)ی رهایە، بۆیە هەموو بروادار (موئن) ێک موسڵمانە بەبێ ئەوەی پێچەوانەکەشی هەمان شێوە بێت، هەروەک لەقورئانی پیرۆزدا ئاماژەی پێکراوە:

(قَالَتْ الأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلْ الإيمان فِي قُلُوبِكُمْ وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لاَ يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ، إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُوْلَئِكَ هُمْ الصَّادِقُونَ) [1] .

---

[1] الحجرات /١٤- ١٥

ب- ئاین سەرچاوەی پێویستبوونەکەی عەقڵی ساغە لەرێگەی بەڵگە هێنانەوە بەهەبوو لەسەر دروستکار (بورهانی ئینی)، سەرچاوەی پابەندیش لەشەریعەتدا بریتیە لە شەرع و وەحی خوای گەورە.

ت- هەڵگەڕانەوە لەئایندمێت، خوای گەورە دەفەرمووێت: (وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ)، نەیفەرمووە هەرکەس لەئێوە لەشەرعەکەی و ئیسلامەی هەڵگەڕایەوە.

بنچینەی حەوتەم: یەکێتی بەرژەوەندی و خاوەنداریتی خێروبێری سەر زەوی (وحدة المصلحة وملكية خيرات الأرض):

خوای گەورە دەفەرمووێت: (هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً ...)[1]، بۆیە لە ئیسلامدا هیچ سنوورێک نیە لەنێوان هەرێم و وڵاتەکاندا، خاوەندارێتیان تەنها بۆ خودای گەورەیە، خوای گەورە کردویەتیە ڕێپێدراو (مباح) بۆ مرۆڤەکان بەبێ جیاوازی یاخوان جیاکاری، زیادەی خێرو بێری زەوی هەر گەل یان نەتەوەیەک پێویستە بۆ گەل و نەتەوەکی دیکە سەرف بکرێت کەپێویستی پێیەتی، ئەم خاوەندارێتیە هاوبەشە لەسەر بنەمای فیکری شیوعیەت نیە، بەڵکو لەسەر بنچینەی رێگەپێدرانی بنەڕەتیە کەخاوەندارێتی پێشتر هی کەس نیە، کانزا فلزی و نافلزیەکانیش موڵکی هەموو نەوەکانە، ئەوەی لەسەر رووی زەویەو ئەوەشی لەناخی زەویدایە لەکانزا فلزی و نافلزیەکان خاوەندارێتیەکەی هی هەموانەو بۆ وڵاتانی ئۆپێک نیە زیادەڕەوی تیا بکات و دەستبلاو بێت لەدەرهێنانی نەوت و بەرهەمەکانی، چونکە بڕی ئەو کانزایە دیاری کراوەو موڵکی هەموو نەوەکانە.

بنچینەی هەشتەم: یەکێتی چارەنووس (وحدة المصير):

مرۆڤەکان هەموویان یەکسانن لەچارەنووسدا کە ئەویش مردنەو دابرانە لەدونیا، ئیدی مردنەکە لەکوخێکدا بێت یان لە کاولەیەکدا یان لەکۆشکێکی رازاوەدا، خوای گەورە دەفەرمووێت: (أَيْنَمَا تَكُونُواْ يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ)[2].

---

[1] البقرة : ٢٩

[2] النساء : ٧٨

بنچینەی نۆیەم: یەکێتی بەرپرسیاریتی (وحدة المسؤولية):

هەموو تاکێک بەرپرسە لەجێکەوتەی کارەکانی ئەگەر چاکە بوو ئەوا پاداشتەکەی چاک دەبێت، ئەگەر خراپیش بوو ئەو پاداشتەکەی خراپ دەبێت. خوای گەورە دەفەرمووێت: (فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ، وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ) [1]،لەسەر ئەم بنەمایە هیچ کەس حەصانەی نیە لەئیسلامدا ئیدی پلەو پایەی هەرچیەک بێت.

بنچینەی دەیەم: یەکێتی پەرستراو (وحدة المعبود):

ئەو ئەندامانەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی کەبڕوایان بەبونی یەک خودا هەیە هاوبەشن لەوەی پەرستش بۆ ئەو خودایە دەبەن و کڕنوشی بۆ دەبەن، هەر لایە بەپێی پەرستشی تایبەتی خۆی لەبەر رۆشنایی ئەو پێڕەوانەی لەئاینەکەیدا هەیەو لەهەموو ئاینەکاندا دوو پەرستراو نیە. هەروەک لەقورئانی پیرۆزدا هاتووە: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) [2]، لەم ئایەتەدا کە نوێژخوێن جەندینجار لەنوێژدا دووبارەی دەکاتەوە تێیدا (اياك) کە بەرکارە (مفعول به) خراوەتە پێش کارو بکەرەکەیەوە، لەبنەما رەوانبێژیەکانە کەهەموو ئەوەی دەبێت دوابخرێت ئەگەر پێشخرا ئەوا مانای جیاکردنەوە (حصر) دەگەیەنێت، واتە پەرستشی بەندەکان تەنها بۆ یەک پەرستراوە کە ئەویش (الله) یە، خوای گەورە دەفەرمووێت: (لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا) [3].

بنچینەی یازدەیەم: یەکێتی سەرچاوە (وحدة المرجع):

سەرچاوەی هەموو بونەوەرە زیندووەکان لەمرۆڤ و ئەوانی دیکەش بۆ بەجێهێنانی پێداویستیەکانیان تەنها خودای گەورەیە، کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لەم سەرچاوەیەدا هەموویان یەکن، هەموو ئاینەکان و عاقڵمەندان لەسەر ئەوە هاودەنگن کەجگە لەخودای گەورە سەرچاوەیەکی دیکە بوونی نیە، هەروەک لەقورئانی پیرۆزیشدا هاتووە: (وإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) رووکاری جیاکردنەوە (حصر) بەهەمان شێوەیە کەلە ئایەتی (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) باسمانکرد.

---

[1] الزلزلة : ٨

[2] الفاتحة : ٥

[3] الأنبياء : ٢٢

بنچینەی دوازدەیەم: یەکیتی ململانێی نێوان هەستی چاکەو هەستی خراپە لەمرۆڤدا (وحدة الصراع بين نزعة الخير ونزعة الشر في الإنسان):

لەسەرەتای دروستبوونەوە جیهانی مرۆڤایەتی بۆ دوو سەربازگە دابەش بووە، سەربازگەی چاکەو سەربازگەی خراپە، ئەم سونەتەی ژیانیس ئەوە دەخوازێت کە لەهەموو سەردەمێکدا دەستێکی دانا هەبێت و لە کۆتایی گەشتەکەدا کەشتی ژیان بەرەو کەناری چاکەو چاکسازی ببات.

لەسۆنگەی ئەم واقیعە مرۆییەوە چاکەویست و بیرمەندان لەزانایان و فەیلەسوفان بەشوێن سەرچاوەی ئەو چاکەو خراپەیەدا گەڕاون، هەوڵیانداوە لەفیترەتی مرۆڤدا بیدۆزنەوە. بەڵام بیربۆچوونەکانیان جیاواز بووەو بۆچونەکانیان وەک یەک نیە، بەمشێوەیە:

أ- هەندێک وتوویانە[1]: سروشتی مرۆڤ لەسەر چاکە راهێنراوە، ئەویش هەڵس و کەوتی خراپە بەهۆی کاریگەری لەناکاو لەسەر فیترەتەکەیەوە دەبێت وەک هۆکارە مادیەکان (سروشتیەکان) یاخود ئەنسرۆپۆلۆژیەکان (تاکیەکان)، یان کۆمەڵایەتی یا بۆماوەییەکان... یاخود هۆکاری دیەکی جگە لەوانە کەدەیخاتە ژێر کابوسی شەهوەتەکانی و دەیخاتە ژێر دەسەڵاتی ویستەکانی.

رەخنە لەم بۆجوونە گیراوە بەوەی پێچەوانەی زۆرێک لەسەلمێنراوە کرداریەکان و راهاتووە ئاساییەکانە، گالینۆس[2] دەڵێت: ئەگەر هەموو مرۆڤەکان بەویستی خۆیان چاکە ویست بوونایە، ئەوا کێ فێری خراپەی کردن؟

ئەگەر جگە لەخۆیان فێری کردبن ئەو ئەو کەسەی تر خراپەکار بەمەش واتە هەمووان چاکە ویست نین، ئەگەر لەخۆشیانەوە فێر بوبن بۆهۆی مەیلیانەوە بۆی کەوابوو هەموویان خراپەکارن، تەنانەت ئەگەر مەیلیشیان بۆچاکە هەبێت، مادام مەیلت خراپە زاڵتر بوو.

---

[1] ومنهم سقراط (٤٦٩–٣٩٩ ق.م) الفيلسوف اليوناني من أثينا وهو لم يترك أثراً مكتوبا وانما سجل حياته وتعاليمه تلميذه أفلاطون في محاورلته، واكسالوفون في منكراته. وكان يعتقد أنه صاحب الرسالة في الاصلاح.

[2] جالينوس (١٣٠–٢٠٠م) كاتب وطبيب يوناني له أكثر من خمسمائة مؤلف في الطب والفلسفة ينظر الموسوعة العربية الميسرة ص٥٩٧.

ب- هەندێک [1] پێچەوانەی ئەو رەوتەیان وەرگرتووەو بڕیاریان وا بەسەر مرۆڤدا داوە کە فیترەتەکەی لەسەر خراپەیەو بەسروشتی خۆی خراپەکارە، ئەگەر رێگەی چاکەی گرتە بەر ئەوا ئەمە لەژێر کاریگەری ئەو هۆکارانەدایە کەلەدەرەوەی ویستی خۆیدان. لۆمبرۆزۆ[2] کە لەلایەنگرانی ئەم بۆچوونەیە رای وایە کەدیاردەی تاوانکاری خۆی لەگەڕانەوەی مرۆڤ بۆ بنچینەیەکی سەرەتای کۆنی دەگەڕێتەوەکەلە دەروونیدا ئارەزووی وەحشیەتی مرۆڤی سەرەتای و گیاندارەکانی دەوروبەری لەخۆ گرتووە.

هەمان ئەو رەخنانەی لەبۆچوونی یەکەم گیران[3] ئاراستەی ئەمیش دەکرێن، سەرەرای ئەوەی زانستی هاوچەرخ ئەوەی سەلماندووە کەهیچ کام لەخەسڵەتە جەستەییەکان یاخود شیکاریەکان (تشریحی) لەخۆیدا هێزی ئەوەی نیە ببێتە بناغەی ویستی تاوانکاری.

ت- فەیلەسوفی ئەڵمانی کانت بۆ ئەوە چووە کە منداڵی تا هەراش فیترەتەکەی بەچاکەو خراپە پێناسە ناکرێت، جونکە نازانێت چی دەکات و ئەوەی مەبەست نیە لەهەڵس وکەوتەکانی کەدەبێتە هۆی.

رەخنەی ئەوەی لێدەگیرێت کە بواری بەرپرسیارێتی و فیترەی تێکەڵ کردووە.

لەواقیعدا مرۆڤ بەسروشتی خۆی نەچاکە ویستە نە خراپە ویست. بەڵکو ناوەندگیرە لەنێوان جیهانی مەلائیکە کەتەنها ئیرادەی چاکەیان هەیە: (**لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ**) [4]، لەگەڵ جیهانی گیانلەبەرانی خراپەکار کەبەرپرسیارێتیان لەئەستۆدا نیە.

کەواتە مرۆڤ لەهەمان کاتدا ویستی چاکەی مەلائیکەی تێدایە کەهەردەم هانی دەدات بۆ چاکەو، هەستی ئاژەڵیشی تێدایە کەداوای خراپەی لێدەکات، جا کاتێک لەدایکەل دەبێت لەگەڵیشیدا ئامادەسازی بۆ هەریەک لەچاکەو خراپە لەگەڵیدا

---

[1] ومنهم اليسوعيون.

[2] ولد في مدينة بافيا عام ١٨٣٨م، ينظر المرحوم الاستاذ عبدالجبار عريم، نظريات علم الاجرام ص٦٧–٦٨.

[3] ينظر الاستاذ أحمد جاد المولى بك: مذكرات في الخير ص٥.

[4] سورة التحريم/٦.

لەدایک دەبێت، هۆکارە لەناکاوەکان دەبنە هۆی زاڵبوونی لایەکیان بەسەر لەیەکەی تردا.

قورئانی پیرۆزیش ئەم راستیەی بەروونی باسکردووە، خوای گەورە دەفەرموێت: (وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّاهَا)[1].

ئیسلام لەسەرەتایەوە بنەمای خۆپاراستن باشترە لەچارەسەرکردنی بڕیار لەسەرداوە، لەبەر ئەم هۆکارانە:

١- خۆپاراستن واتە رێگری لەپێکهێنانی کەسێتی تاوانکاری لەمنداڵدا.

٢- خۆپاراستن تاک ئامادە دەکات بۆ ئەوەی ئاکارێک ئەنجام بدات بەپێی سروشت و پاڵنەری خودی راست بێت بەسۆزێک دەستەڵاتێکی تەواوی هەبێت بەسەر کارەکانیدا.

٣- سیاسەتی خۆپاراستن پشت بەبنەمای زانستی و کرداری دەبەستێت بەجۆرێک کە سەرکەوتنی لەنەهێشتنی تاوان کارێکە گومانی تیا نیە.

٤- خۆپاراستن لەکاتێکی زووەوە لەحاڵەتێکدا دەگیرێتە بەر کە مرۆڤ تێیدا وەک هەویر وایەو نەرمیەکی تێدایە توانای گونجانی لەگەڵ ئەو بارەدا هەیە کەدەویسترێت.

٥- چارەسەر هیچ سودێکی نیە بۆ ئەوانەی لەسەر تاوانکاری راهاتوون.

ئەم هۆکارانەو جگە لەمانە نهێنی گرنگیپێدانی ئیسلامە بەخۆپاراستن زیاتر لە گرنگیدانی بەهۆکارەکانی چارەسەرکردن[2].

بنچینەی سیازدەیەم: یەکێتی بنەمای شەرعیەت (هیچ تاوانکاری و سزایەک نیە مەگەر دەقی لەسەر بێت) (وحدة مبدأ الشرعية: (لا جريمة ولا عقوبة إلا بنص)):

(هیچ تاوانکاری و سزایەک نابێت تا دەقی لەسەر نەبێت) واتە دروست نیە سزادان لەسەر ئەو کارانە نەبێت کەبەپێی یاسا بەتاوان دادەنرێن لەکاتی ئەنجامدانیدا، دروست نیە

---

[1] سورة الشمس/ ٧-١٠.

[2] لمزيد من التفصيل يراجع مؤلفنا منهاج الاسلام في مكافحة الاجرام.

جیبەجێکردنی سزایەکی توندتر لەو سازایەی بەرکارە لەکاتی ئەنجامدانی تاوانەکەدا، بۆیە پێویستە هەموو تاکێک پێشتر بزانێت چ کارو هەڵس وکەوتێک قەدەغەکراوە تا بەرچاوروون بێت کە ئەو کارەی دەیکات ڕێگەپێدراوە یان نا، لەسەر بنەمای: (بنەمای کارە سوود بەخشەکان ڕێگەپێدانیانە - الاصل في الأشياء النافعة الإباحة -)، بۆیە دادوەر دەستەڵاتی بەتاوان دانان و سزای نوێ دانانی نیە.

شایانی باسە تا پاش شۆڕشی فەرەنسا و ڕاگەیەنراوی فەرەنسا بۆ مافەکانی مرۆڤ لەساڵی ١٧٨٩دا ئەم بنەمایە نەناسرا بوو، لەمادەی حەوتی ئەو یاسایەدا هاتووە کە نابێت تاک تۆمەتبار بکرێت یاخود رابگیرێت یان بەند بکرێت تەنها لەو حاڵەتاندا نەبێت کەبەپێی یاساو بەگوێرەی بنەماکان کەقەدەغەی کردبن[1].

پاش ئەوە جاڕی گەردوونی مافەکانی مرۆڤ ساڵی ١٩٤٨ لەمادەی (١١)یداو لەرێککەتننامەی تایبەت بەمافە مەدەنی و سیاسیەکانی مرۆڤ ساڵی ١٩٦٦و لەمادەی (١٥)یدا دانی پێدانرا، دوای ئەوانە دەستوورە دانراوەکان دانیان پێدا نا، لەوانە دەستووری کاتی عێراق مادە (٢١)[2].

شەریعەتی ئیسلام بەسەدان ساڵ پێش هەموو ئەو یاساو ڕاگەیەنراو و دەستورانە کەوت لەدانپیدانانی ئەو بنەمایەدا لەچەندین ئایەتدا، خوای گەورە دەفەرموێت: (...**وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولاً**)[3]، لەئایەتێکی دیکە دەفەرموێت: (...**وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى حَتَّى يَبْعَثَ فِي أُمِّهَا رَسُولاً يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا**)[4].

---

[1] الحريات العامة وحقوق الانسان للدكتور محمد سعيد مجذوب :ص٥١ .

[2] وقد نصت المادة(٢٠) من دستور ٢٩\نيسان\١٩٦٤ على انه : (لاجريمة ولاعقوبة إلا بناء على قانون ولا عقاب إلا على الأفعال اللاحقة لصدور القانون الذي ينص عليها) وقد نص الدستور المذكور في المادة (٢١) على ان: (العقوبة شخصية).

وقد جاء في دستور العراق الاتحادي لعام ٢٠٠٥م النافذ في المادة ١٩ فقرة ٢ (ثانياً: لا جريمة ولا عقوبة إلا بنص، ولا عقوبة إلا على الفعل الذي يعده القانون وقت اقترافه جريمة، ولا يجوز تطبيق عقوبة اشد من العقوبة النافذة وقت ارتكاب الجريمة.) وفي نفس المادة فقرة ٨ (العقوبة شخصية).

[3] سورة الإسراء : ١٥ .

[4] سورة القصص: ٥٩.

بنچینەی چواردەیەم: یەکێتی بنەمای نەبوونی کاریگەری پێشخۆیی یاسا (وحدة مبدأ عدم رجعية القانون):

بنەمای نەبوونی کاریگەری پێشخۆیی یاساکان لەو بنەما سەرەکیانەیە کە کەرتسای یاسای لەسەر دادەمەزرێت، لەبەر ئەوەی یاسا راستەوخۆ دەستبەجێ کاریگەرییەکانی لەسەر کارەکان دەردەکەوێت کەلەلایەن کەسەکانەوە ئەنجام دەدرێت لەبەرواری دەرچوون و بەرکابوونیەوە، ناتوانرێت بەسەر ئەو رووداوانەدا جێبەجێ بکرێت بەکاریگەری پێشخۆیی کەپێش دەرچوون و بەرکاربوونی یاساکە ئەنجام دراون، هەربۆیە کارکردن بەبنەمای نەبوونی کاریگەری پێشخۆیی یاساکان بەمەرجێکی پێویست دادەنرێت بۆ بەدیهاتنی دادپەروەری و سەقامگیری سیستەم، هەروەها لۆژیک ئەوە دەخوازێت کار بەو بنەمایە بکرێت، چونکە رێسای یاسایی فەرمانە یاخود تەکلیفە بۆ سلوکێکی دیاریکراو، تەکلیف یاخود فەرمان ناکرێت ئاراستەی کارێک بکرێت کەپێشتر روویداوە، واتە لەسەر ئەوەی پێش دەرچوونی یاساکە دەرچووە، بەڵکو بۆ ئەوانەیە کەدواتر روودەدەن.

قورئانی پیرۆز بنەمای نەبوونی کاریگەری پێشخۆیی یاسای لەسەر ئەو کارانە کەپێش ئەوەی بەتاوانکاری دابنرێت ئەنجامدراوە بڕیار لێداوە، خوای گەورە دەفەرمووێت: (وَلاَ تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ آبَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاء إِلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ) [1]، هەروەها دەفەرمووێت: (وَأَن تَجْمَعُواْ بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إَلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ) [2].

بنچینەی پازدەیەم: بنەمای تۆمەتبار بێتاوانە تا ئەوکاتەی تۆمەتەکە لەسەر ساغ دەبێتەوە (مبدأ المتهم بريء حتى تثبت ادانته):

ئەم بنەمایە لەسەر بنەمایەکی دیکە دامەزراوە کە ئەویش بریتیە لە کە لەبنەچەدا مرۆڤ ئەستۆی پاکە (الأصل في الإنسان براءة الذمة).

شەریعەتی ئیسلام گرنگیەکی زۆری بەمافەکانی مرۆڤ داوە، لەبەر ئەوە سنوورو سازاکانی داناوە بەمەبەستی پاراستنی مافە بنەڕەتیەکان، تا مرۆڤ بەئاسوودەیی و ئارامی بژی، تەنانەت ئیسلام تاوانباریشی فەرامۆش نەکردووە، بۆ ئەویش بنەماو کارویاری

---

[1] النساء : ٢٢
[2] النساء : ٢٣

بەوجۆرە بڕیار لێداوە کە کەرامەت و مرۆڤایەتی پارێزراو بێت چونکە ئەو هێشتا لەبازنەی تۆمەتبارکردندایە، لەبەر ئەوە شەریعەتی ئیسلام تۆمەتباری بە بێتاوان داناوە تا ئەو کاتەی تۆمەتەکەی لەسەر ساغ دەبێتەوە بەبڕیارێکی یەکلاکەرەوە، ئەمەش وەک پشت بەستن بەبنچینەی کە مرۆڤ بێتاوانە لەهەموو ماف و پابەندییەکان، هەربۆیە ئەستۆی پاکە، بنەڕەتیش ئەستۆ پاکییە.

بنچینەی شازدەیەم: یەکێتی بنەمای کەسیتی سزا (هیچ کەس سزای کەسێکی تر لەئەستۆ نەگرێت) (وحدة مبدأ شخصية العقوبة: (ولا تزر وازرة وزر أخرى)):

لەو بنەما چەسپاوانەی لەشەریعەتی ئیسلام و شەریعەتەکانی دیکەدا بڕیاری لێدراوە: هیچ کەس لەبارەی تاوانی کەسێکی ترەوە پرسیاری لێناکرێت و کەس بەهۆی تاوانی کەسێکی ترەوە سزا نادرێت، سزاکان لەهەموو ئاینەکاندا کارێکی کەسییە و پەیوەستە بەتاوانبارەکەوە کەسی دیکە جگە لەخۆی بەرپرسیارێتیەکەی لەئەستۆ ناگرێت.

لەبەر گرنگی ئەم بنەمایە لەبەدیهێنانی دادپەروەری دادگادا کەهەر خاوەن مافەو مافی خۆی وەربگرێت، قورئانی پیرۆز تەنها بەوە نەوەستاوە کەتەنها لەیەک دەق یان دوو دەقدا بڕیاری لەسە بدات بەڵکو لەچەندین دەقدا جەختی لەسەر کردووە ئەمە سەرەڕای جەختکردنەوە لێی لەفەرموودەکانی پێغەمبەرو کردەوەکانیدا (درودی خوای لێبێت)، لەو دەقانەی لەقورئاندا سەبارەت بەبڕیاردان لەم بنەمایە هاتووە:

أ- خوای گەورە دەفەرموێت: (وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى) [1].

ب- خوای گەورە دەفەرموێت: (مَنِ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا) [2].

ت- خوای گەورە دەفەرموێت: (أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَى، وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى، أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى) [3].

---

[1] سورة الانعام / ١٦٤ .
[2] سورة الاسراء / ١٥ .
[3] سورة النجم / ٣٦ ، ٣٧ ، ٣٨ .

ث- خوای گەورە دەفەرموێت: (إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى) [1].

ج- خوای گەورە دەفەرموێت: (وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَى حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ) [2].

ح- خوای گەورە دەفەرموێت: (مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ) [3].

ئەم دەقانەی قورئانی پیرۆزو هاوشێوەکانی هیچ بوارێکی گومان ناهێڵێتەوە لامان کە هەموو تاکێک بەرپرسە لەکارەکانی خۆی و سزای تاوانەکانی خۆی لەئەستۆ دەگرێت و کەس تاوانی ئەو لەئەستۆ ناگرێت و کەس باری کەس هەڵناگرێت.

شایانی باسە بنەچەی (وزر) بریتیە لە (ثقل) وەک لەم ئایەتەی قورئاندا هاتووە: (وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ)، بەڵام لێرەدا مەبەست لێی تاوان و تاوانکاریە، قورتبی دەڵێت: (ئەم ئایەتانە لەوەڵامی ئەوەدا هاتۆتە خوارەوە کەبەر لەهاتنی ئیسلام هەبووە کە کەسێک لەجێگەی باوکی یاخود کوڕی یان بەتاوانی هاوپەیمانەکەی سزا دەدرا) [4].

لەگەڵ ئەم دەقە قورئانیانەدا چەندین فەرموودەی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت) هەیە کەجەخت لەو دەقانە دەکاتەوەو بۆمان روون دەکاتەوە کەکەس تاوانی کەس لەئەستۆ ناگرێت، هەموو تاکێک بەتەنها خۆی بەرپرسیارێتی هەڵس و کەوتەکانی لەئەستۆ دەگرێت، لەو فەرموودانەش:

أ- پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت) دەفەرموێت: (لا يوآخذ الرجل بجريرة أبيه ولا بجريرة أخيه) [5]، واتە: کەس تاوانی باوکی یان براکەی لەئەستۆ ناگرێت، ئەم فەرموودەیە لەرووکاردا گوزارشتە لەوەی دروست نیە مرۆڤ لەتاوانی باوکی یان برای

---

[1] سورة الزمر / ٧ .
[2] سورة فاطر / ١٨ .
[3] سورة فصلت / ٤٦ .
[4] محمد بن احمد الانصاري القرطبي، الجامع لاحكام القران (تفسير القرطبي) ٧ / ١٥٧ .
[5] رواه احمد والنسائي، نيل الاوطار ٧ / ٨٨ ورواه البزاز ورجاله رجال الصحيح مجمع الزوائد ٦/٢٨٣.

لێپێچینەوەی لەگەڵ بکرێت، لەناوەڕۆکیشدا گوزارشتە لەوەی دروست نیە بۆ جگە لەباوک و براو خزمە نزیکەکانی تر کەئەوان لەپێشترن.

ب- لەباوکی رمیسەوە دەڵێت: لەگەڵ باوکمدا دەرچوین تا گەشتینە خزمەت پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێت) (**عن أبي رمثة قال: خرجت معَ أبي حتى أتيت رسولَ الله ﷺ، فرأيت برأسه رَدْعَ حِنَّاءٍ، وقال لأبي: هذا ابنُك؟ قال: نعم، قال: أما إنه لا تَجني عليه ولا يَجْني عليك، وقرأ رسولُ الله ﷺ ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾**[1][2]

ت- پیاوێکی خەڵکی یەربوع دەگێڕێتەوە: هاتینە خزمەت پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێت) لەو کاتەدا قسەی بۆ خەڵک دەکرد، کەسانێک لە ئەنصار هەستانەوەو وتیان: ئەی پێغەمبەری خوا ئەوانە لەهۆزی بەنو سەعلەبەن لەسەردەمی نەفامیدا فلان کەسیان لێ کوشتووین، پێغەمبەری خوا (درودی خوای لێبێت) فەرمووی: (**لا تجني نفس على نفس**) [3].

لەم دەقانەی شەریعەتی ئیسلامەوە بۆمان دەردەکەوێت کەبەرپرسارێتی تاوانکاری کەسانی تر ناخرێتە ئەستۆی کەسی تر با ئەو کەسەی تر باوک یان کوڕیش بێت، لەسەرەتای هاتنیەوە ئەم بنەمایەی بڕیار لەسەر داوە: (وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ)، ئەوەشی یاسا ناوی لێناوە (بەرپرسیارێتی تاوانکاری لەکرداری کەسی تر) (**المسؤولية الجنائية عن فعل الغير**)، هیچ ناکۆک نیە لەگەڵ بنەمای کەسیتی بەرپرسیارێتی لە تێڕوانینی شەریعەتی ئیسلامدا چونکە لەحەقیقەتیدا بەرپرسارێتی تاوانکاری کەسییە لەرووی هۆکارەوە (نەک راستەوخۆ)، وادەبێت کەهەموو ئاینەکان لەمەدا وەک شەریعەتی ئیسلام وابن لەم بنەمایەدا، چونکە ئاینەکان یەکن.

---

[1] رواه احمد وابو داود والنسائي من حديث ابي رمثة واسمه حبيب بن حيان جامع الاصوال ١١/ ٩ . نيل الاوطار ٧/ ٨٨.

[2] صححه ابن الملقن، البدر المنير، ٤٧٣/٨

[3] رواه النسائي واحمد وابو داود ورجاله رجال الصحيح من حديث ثعلبة بن درهم. جامع الاصول ١١/١٠.

بنچینەی حەڤدەیەم: یەکێتی هۆکاری لەئەستۆگیری (عەقڵ) (وحدة مناط التكليف (العقل)):

عەقڵ لەرووی زمانەوانییەوە بریتیە لە(الحجر والنهی)، وەک لێکچواندنێک بەعەقڵی حوشتر، چونکە رێگری دەکات لەوەی خاوەنەکەی (العدول عن سواء السبيل)، کۆمەڵی زانایان عەقڵ بۆ سێ روو بەکار دەهێنن[1]:

یەکەم: بۆ ویقاری مرۆڤ و شێوەی دەگەرێتەوەو دەبێتە رووی پەسەندی مرۆڤ لەقسەکردن و هەڵبژاردەو جوڵەو دانیشتنیدا دیاری دەکات.

دووەم: مەبەست لێی ئەوەیە کەمرۆڤ بەهۆی ئەزموونەوە لەحوکمە گشتیەکان بەدەستی دەهێنێت.

سێیەم: دروستی فیترەتی یەکەم لەمرۆڤدا، واتە هێزی ناسینەوەی خەسڵەتی شتەن بەچاک و خراپ و تەواو و ناتەواوییەوە.

بەڵام فەیلەسوفەکان عەقڵ بۆ ئەم واتایانە بەکار دەهێنن:

١-کرۆکێکی سادەیە راستی شتەکان دەناسێتەوە[2].

٢-عەقڵ هێزی دەروونە کەبەهۆیەوە پێشبینی واتا و دروستکردنی شتەکان و پێوانەکان دەکرێت.

پلەکانی عەقڵ لای فەیلەسوفە موسڵمانەکان چوارە:

١-عەقڵی هیولانی، بریتیە لە ئامادەسازی تەواو بۆ تێگەیشتنی مەعقولات.

٢-عەقڵ بە(ملکە)، بریتیە لەزانینی پێویستیەکان و ئامادەسازی دەروون بۆ بەدەستهێنانی بیردۆزەکان.

٣-عەقڵ بەکردار، بریتیە لە تاوتوێکردنی بۆچوونە هەڵگیراوەکان لەمێشکدا لای هێزی عەقڵ بەدووبارە بوونەوەی بەدەستهێنان بەجۆرێک توانای یاد هێنانەوەیانی هەیە هەر کاتێک بیەوێت.

٤-عەقڵی سوودمەند، بریتیە لەئامادەبوونی بیردۆزەکان لەعەقڵدا وون نەبوونیان.

---

[1] معيار العلم للغزالي، ص١٦٢.

[2] ابن سيناء، الإشارات، ص١٧٨.

واتای دیکەش بۆ عەقڵ هەیە، لەوانە:

أ- هێزی پێکان لەحوکمدا، ، واتە جیاکردنەوەی ڕەوا لە ناڕەواو چاکە لەخراپەو جوان لەناشیرین.

ب- کۆمەڵێک بنەمای پێشترەو مەعریفە ڕێک دەخات، وەک بنەمایەکی هۆکاری.

ت- ئەو زیرەکیەی بۆ دەروون دروست دەبێت کە زانینی ڕاستەوخۆی هەبێت بەراستیە ڕەهاکان.

ث- کۆمەڵێک ئەرکی دەروونیە پەیوەندداره بەبەدەسمەعریفەوە، وەک زاکیرەو خەیاڵکردن.

ج- عەقڵی رووت و عەقڵی کرداریی، واتە ئەوو توانا باڵایەیە کە بنەماکانی مەیریفە لەخۆ دەگرێت.

ح- ئەو زیرەکی (ملکە)یەی کە هەمەوو مرۆڤێک بەهۆیەوە دەتوانێت لەتێگەیشتنی پەیوەندییەکانەوە بنەما گشتی و پێویستەکان دەربهێنێت.

خ- بنەما عەقڵی و زانستە عەقڵیەکان.

د- عاقڵ ئەو قسەدەرە (ناطق)ـیە واتە عاقڵمەندە، واتە عەقڵی لەگیانلەبەر جیای دەکاتەوە.

ذ- عەقڵانیەت بریتیە لە وتنی ئەوەلیەتی عەقڵ، ئەویش بریتیە لە وتنی ئەوەی کەهەموو هەبوویەک عیلەیەک هەیە بۆ بوونی.

ر- مەزهەبی عەقڵی، یاخود ئەوەی کە هەیە ئەوا بۆ بنەما عەقڵیەکان دەگەڕێتەوە[1].

ئەو مرۆڤەی عەقڵی نەبێت لەرووی تاوانکاریەوە لێپرسینەوەی لەگەڵ ناکرێت، ئیدی لەبەر منداڵی یاخود شێتی یان خەوتن یان لەهۆشچوون (غەیبوبە) یان خواردنی مادەی هۆشبەر یان جگە لەوانە[2]... بنچینەی ئەمەش فەرموودەی پێغەمبەرە (درودی خوای لێبێت) دەفەرموێت: (رفع القلم عن ثلاثة: عن الصبي حتي يبلغ، وعن النائم حتى يستيقظ،

---

[1] الدكتور جميل صليبا، المعجم الفلسفي، ص٨٤ وما يليها.

[2] يقول ابن حزم الظاهري (المحلى ٣٤٤/١٠): لا قود على مجنون فيما أصاب في جنونه، ولا على سكران فيما أصاب في سكره المخرج له من عقله، ولا على من لم يبلغ، ولا على أحد من هؤلاء دية ولا ضمانٌ.

وعن المجنون حتى يفيق[1] واتە: قەڵەم لەسەر ئەم سیانە هەڵگیراوە: منداڵ تا باڵغ دەبێت، خەوتوو تاخەبەری دەبێتەوە، شێت تا چاک دەبێتەوە.

هەموو ئەوانەی هۆش لەدەست دەدەن لەسەر ئە سیانە دەپێورێن، ئەمەش وەک کارکردن بەبیرۆکەی پێوانەکردن لەتاوانکاریەکاندا لای زانایان شەریعەت[2]، بەپێچەوانەی زانایانی یاساوە.

بنچینەی هەژدەیەم: یەکێتی گەشە لەقۆناغەکانی شیاوێتیدا (وحدة التطور في مراحل الأهلية):

شیاوێتی (الاهلية): لەزمانی ئاخاوتندا دەڵێن فلان کەس شیاوە بۆ ئەو کارە.

لەرووی فیقهیشەوە دابەش دەبێت بۆ شیاوێتی پێویستبوون و شیاوێتی پێهەستان (اهلية الوجوب واهلية الأداء)، هەریەکەشیان دەبەش دەبێت بۆ تەواو و ناتەواو.

بۆ هەر بەشێکیشیان پێناسەی تایبەت بەخۆی هەیە، لەبەر ئەوە ناتوانین پێناسەی شیاوێتی بەشێوەیەکی رەها بکەین لەبەر جیاوازی ماهیەتی ئەو بەشانەی لەخۆی گرتووە.

یەکەم: شیاوێتی پێویستی ناتەواو (أهلية الوجوب الناقصة):

بریتیە لەشیاوی مرۆڤ بۆ چەسپاندنی هەندێک مافی سوودبەخش بۆی کەپێویستی بەقبوڵکردن نیە وەک مافی میراتی پاش مردنی میراتیەدەرەکە، مافی راسپاردن پاش مردنی راسپاردنکار، مافی بەروبووم ئەگەر بۆیان وەقف کرابوو.

ئەم شیاوێتیە بۆ کۆرپەلە جێگیر دەبێت لەکاتی پێش لەدایکبوونیەوە، بەڵام ئەو مافانەی کەبۆی دەچەسپێت موڵکیەتەکەی بەو شێوەیە نیە کەبتوانێت لەگەڵ بوونی هۆکارەکانیدا هەڵس وکەوتی پێوە بکات، بەڵکو دەستێت تا ئەو کاتەی بەزیندووی لەدایک دەبێت،

---

[1] رواه احمد وابو داود والحاكم عن عمر وعلي.

[2] اي في غير جرائم الحدود والقصاص، حيث اتفق فقهاء المسلمين على عدم جواز القياس فيها، وانما يجوز في جرائم التعزير فقط. والى جانب ذلك فانه لا داعي الى القياس في هذا المقام، لأنه لا يلجأ إليه إلا عند عدم وجود النص، وهنالك نص عام في القرآن الكريم يشمل المقيس والمقيس عليه، وهو قوله تعالى: ﴿لاَ يُكَلِّفُ اللّهُ نَفْساً إِلاَّ وُسْعَهَا﴾ البقرة : ٢٨٦.

ثم إن القياس في الجرائم والعقوبات ليس مصدراً تشريعياً، وإنما هو مصدر تفسيري يساعد على تعيين الأفعال والأقوال التي تدخل في ماصدقات النص، أخذاً بعمومية مبدأ الشرعية (لا جريمة ولا عقوبة إلا بنص).

ئەگەر لەدایکبـــوو بەزینـــدووی ئەوا مـــوڵکیەتەکەی بـــۆی دەســـەلمێت لەو کـــاتەوە کە هۆکارەکەی هاتۆتە دی بە کاریگەری پێشخۆیی.

ئەگەر بەمردوویش لەدایکبوو پاش ئەوەی کەهەبوو، ئەوا هەمـوو ئەوەی بۆی پارێزراوە دەگەڕێنرێتەوە بۆ ئەو کەسانەی شایستەینی وەک ئەوەی ئەم هەر نەبووێت.

بەڵام ئەو مافانەی کەپێوستی بەقبوڵکردنە، وەک کڕین ئەوا بۆی ناچەسپێت چونکە کـۆرپەلە پـێش لەدایکبـوونی هـیچ شـتێکی (عبـارە) بەخێوکـار (ولـی) و سـەرپەرشـت (وصی)[1].

دووەم: شیاوێتی پێوستی تەواو (أهلية الوجوب الكاملة):

بریتیە لەشایستە بوونی کەسێک بۆ چەسپاندنی مافەکان بۆی و لەسەری، واتە مافی بۆ دەچەسپێت و هەندێک پابەندبوونی لەسەر پێوست دەبێت تەنها بەلەدایکبوونی بەزیندووی و شیاو دەبێت بۆ بەدەستهێنانی مافەکان لەرێگەی بەخێوکار یان سەرپەرشتەکەیەوە لەبری خۆی، ئیدی بریکارێتیەکی شەرعی بێت یان یاسایی، هەندێک پابەندیشی لەسەرە وەک پابەندی بەبژێوی ئەوانەی بژێویان لەسەر ئەمە ئەگەر هاتوو لەرووی داراییەوە توانای هەبوو هەروەها زەکاتی لەسەرە ئەگەر مەرجەکانی تێدا هاتە دی ئەمە لای ئەوانەی وای دەبینن کەزەکات پەرستشێکی ماڵیە کەتێیدا لایەنی هاریکاری زاڵترە بەسەر لایەنی پەرستشدا، بەڵام ئەوانەی گوتوویانە رووی پەرستش تێیدا زاڵترە بەسەر رووی ماڵیدا، ئەمانە زەکاتدان لەماڵەکەی بەپێویست نازانن چونکە شیاوێتی پەرستشی تێدا نیە.

شـایانی باسـە کەشـیاوێتی پێوسـتی تەواو بەهـۆی هـیچ رێگرێـک لەرێگریەکـانی شیاوێتی کاریگەر نابێت وەک شێتبوون، ئەگەر پاش لەدایکبوون شێت بوو ئەوا هیچ کام لەمافەکانی لەدەست نادات و هیچ پابەندیەکیش لەپابەندیەکانی لەسەر لاناچێت.

---

[1] ذهب بعض الفقهاء الي جواز نصب الوصي للجنين قبل ولادته للحفاظ علي الحقوق التي تثبت له قبل الولادة وبه اخذ قانون الولاية علي المال المصري الصـادر 1952 نقـلا عـن الشـيخ عيسـي احمـد عيسـوي المـدخل للفقـة الأسلامي ص ٤٨٢.

سێیەم: شیاوێتی پێهەستانی ناتەواو (أهلية الأداء الناقصة):

بریتیە لەشیاوی هەستان بەهەندێک هەڵس وکەوت و ئەنجامنەدانی هەندێکی دیکەو ئەم شیاوێتیەی بەتەواوکردنی تەمەنی حەوت ساڵی بۆ دەچەسپێت و بەردەوام دەبێت تا دەگاتە تەمەنی باڵغبوون و پێگەیشتن.

لەو ماوەیەدا هەڵس وکەوتە تەواو سوودبەخشەکانی بەرهەمی دروستە(ئیدی بەخێوکار مۆڵەتی بدات یان نا) وەک قبوڵکردنی بەخشین (تبرع) نمونە دیاری و بەخشین و دستخۆشانە و هاوشێوەکانیان.

لەو ماوەیەدا هەڵس و کەوتە تەواو زیانبەخشەکانی بەرهەمی بەتاڵە (ئیدی بەخێوکار رێگەی پێبدا یان نا) وەک دانەوەی ماڵی کەسی دیکە بەبێ بەرانبەر.

بەڵام ئەو هەڵس وکەوتانەی کەدەکەونە نێوان سوودو زیان (یاخود قازانج و زەرەر) وەک کرین وفرۆشتن و بەکرێدان و هاوشێوەکانیان لەمامەڵەکان دەبەسترێن بەڵام کارپێکراو نابن و لەسەر مۆڵەتدانی بەخێوکارەکەی رادەوەستن، ئەگەر رەزامەند بوو ئەوا بەکاریگەری پێشخۆیی دروستە، ئەگەر رازیش نەبوو ئەوا وەک ئەوە دادەنرێت کەهەر نەبووبێت، هیچ شوێنەوارێکی شەرعی و یاسایی دروست ناکات.

شایانی باسە کەشیاوێتی ناتەواو لەبابەتە تاوانکاریەکاندا پاش تەواوکردنی تەمەنی نۆ ساڵی دەبێت[1].

چوارەم: شیاوێتی پێهەستانی تەواو (أهلية الأداء الكاملة):

بریتیە لەدەسەڵاتی کەسێک بۆ ئەنجامدانی مافەکانی لەخۆگرتنی بەرپرسیارێتیە مەدەنی و تاوانکاریەکانی بەبێ بەخێوکارو سەرپەرشت، بۆ کاری بەخشین و مامەڵەکانیش لێوەی بەجۆرێک کەلەشەرع و یاسادا هەیێت بەبێ راوەستان لەسەر مۆڵەتدانی رای کەسێکی تر.

پاش سەلماندنی پێگەیشتنی سەرپەرشتیارێتی سەر نەوجەوان (قاصر) هەڵدەگیرێت واتە پاش هەڵس وکەوتکردن لەماڵ و توانایدا کەبەشێوەیەکی باش بەکاری بهێنێت و هەڵس

---

[1] قانون رعاية الأحداث رقم ٧٦ لسنة ١٩٨٣، مادة (٤٧): "لا تقام دعوى الجزائية على من لم يكن وقت ارتكاب الجريمة قد أتم التاسعة من عمره".

وکەوتی تێدا بکات، لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (...فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ[1]...)، مەزندەکردنی گەیشتنی بەتەمەنی پێگەیشتن دەکەوێتە دەستەڵاتی دادوەر پاش وەرگرتنی بیرو ڕای کەسانی پسپۆڕ.

بەرهەڵستیەکانی شیاوێتی (عوارض الأهلية):

بەرهەڵستیەکانی لێوشاوەیی لەرووی هەبوونی ویست لەرووودانیدا و نەبوونی رۆڵ لەرروودانیدا بۆ نا ویستی و بە ئاسمانی ناودەبرێت، ویست (ارادە) بەبەدەستهاتوو ناو دەبرێت، لەهەردوو حاڵەتەکەشدا هەروەک باسمان کرد کاریگەری نابێت لەسەر پێویستبوون.

لەو بەرهەڵستیانەش:

یەکەم: بەرهەڵستیە ناویستیە کاریگەرەکان لەسەر شیاوێتی پێهەستان بەهەردوو جۆرەکەی (تەواو و ناتەواو):

١- **شێتبوون:** بریتیە لە نەخۆشیەک تووشی مرۆڤ دەبێت و ناتەواوییەک دروست دەکات لەهێزی جیاکردنەوەی نێوان سوودو زیان و جوان و ناشیرین و نەزانینی پاشەڕۆژی کارەکانی لەئێستا و ئایندەدا.

کاریگەری ئەم بەرهەڵستیەش ئەوەیە شاوێتی پێهەستان بەهەردوو جۆرەکەیەوە ناهێڵێت بەجۆرێک کەحوکمی ئەم تووشبووە بەم نەخۆشیە وەک حوکمی منالی ناهەراش وایە، هەموو هەڵس و کەوتەکانیان و بەخششەکانی بەتاڵ دەبێت و ، هیچ ماف و پابەندییەکی مەدەنی ناکەوێتە سەر، هەروەها پابەندییە سزاییەکانیش (الالتزمات الجزائية) هەڵدەگرێت، بەمەش دەبێتە رێگریك لەرێگریکەنای بەرپرسیارێتی تاوانکاریی.

شێتبوون یان ئەوەتا یەکجارییە (بەردەوامە) یان نایەکجارییە (نابەردەوامە) واتە هەندێک کات تووشی دەبێت و هەندێک کات نایمێنێت، ئەو هەڵس وکەوتانەشی مالیی یاخود تاوانانەی لەکاتی هۆشیاربوونیدا ئەنجامیان دەدات شەریعەت و یاساش لەبەرچاوی دەگرن و شوێنەواری لێدەکەوێتەوە، بەڵام ئەو هەڵس وکەوتانەی کەلەکاتی شێتێتیدا دەیکات ئەواو وەک روونەداو دادەنرێت و هیچ پابەندییەکی

---

[1] سورة النساء / ٦

تاوانکاریی ناکەوێتە سەر، بەڵام کارە زیانگەیەنەرەکانی دەبێتە پێویستکاری قەرەبوو.

٢- لەهۆشچوون (الإغماء): بریتیە لەو نەخۆشیەی کەلەدەماغدا روودەدات و هێزی جوڵەو تێگەیشتن رادەگرێت، بەڵام عەقڵ لەبنچینەوە لەناو نابات بەڵکو لەکاتی لەهۆشچوونەکەدا عەقڵ لەکار دەخات، حوکمی ئەم کەسە هەمان حوکمی شێت و منداڵی ناهەراشە لەپەیوەندیە مەدەنی و تاوانکاریەکاندا بەهۆی لەدەستدانی تێگەیشتن و مەبەستیەوە.

٣- خەوتن: بێهۆشبوونێکی سروشتیە لەکاتە رێکخراوەکاندا تووشی مرۆڤ دەبێت و عەقڵ لەبنچینەوە ناسڕێتەوە بەڵکو لەکاری دەخات، حوکمیشی وەک حوکمی ئەو دوو بەرهەڵستکارەی رابورردووە لەرووی شوێنەواری شەرعی و یاساییەوە.

٤- گەمژەیی (العتە): بریتیە لەناساغیەکی ناویستی ناتەواوەک لەعەقڵدا دروست دەکات و خاوەنەکەی قسەکانی تێکەڵ و پێکەڵ دەکات و هەندێک لەقسەکانی وەک قسەی عاقڵەو هەندێکی وەک قسەی شێت وایە، بەم پێیە دەبێتە دوو جۆر:

یەکێکیان تێیدا هۆش و جیاکردنەوەی لا نامێنێت و حوکمەکەی هەمان حوکمی شێتە وەک ئەوەی باسمان کرد.

دووەمیش بەتەواوی هێزی جیاکردنەوەی لەدەست نادات بەڵام هەمان تێگەیشتنی کەسێکی پێگەیشتووی ناسایی نابێت.

تووشبوو بەم جۆرەیان حوکمەکەی هەمان حوکمی منداڵی ناهەراش دەبێت.

دووەم: ئەو رێگریانەی کاریگەریان تەنها لەسەر شایستەی تەواو هەیە و لەسەر ناتەواو نیانە (العوارض التي تؤثر على أهلية الأداء الكاملة فقط دون الناقصة):

لەوانە:

١- گێل(السفه): ناتەواویەکە تووشی مرۆڤ دەبێت و بەهۆیەوە مرۆڤ بۆ ئەنجامدانی کارەکان هاندەدات بەجۆرێک کەپێچەوانەی خواستی عەقڵی دروست و شەرع و یاسا بێت ئەمە سەرەڕای پێچەوانە بوونی لەگەڵ عەقڵدا بەشێوەیەکی دروست، ئەم کەسە لەلایەن دادوەرەوە دەستبەند(حجر)ی لەسەر دادەنرێت و هەمان حوکمی هەڵس وکەوتی منداڵی ناهەراشی دەبێت.

٢- بێئاگایی (الغفلە): بریتیە لەلاوازی تێگەیشتن بەجۆرێک ئەو کەسەی تووشی بووە کارەکانی بەشێوەیەکی قازانجمەند ئەنجام نادات و هەروەک باسمان کرد هەمان حوکمی دەستباوی هەیە.

سێیەم: ئەو کاریگەریانەی کە بەرهەلی کاریگەریان نیە لەسەر شایستەی بەڵام سنوور بۆ هەڵس وکەوتەکانی مرۆڤ دادەنێت (العوارض التي لا تؤثر على الأهلية مطلقا لكن تحدد من تصرفات الإنسان):

بریتیە لە:

١- نەخۆشینی مردن: بریتیە لەو نەخۆشینەی تێیدا نەمان زیاتر چاوەڕوان کراو بێت بەپێی راپۆرتی پزیشکی وەک نەخۆشی شێرپەنجە، کە تائێستا زانست و پزیشکان نەگەیشتوونەتە دانانی سنوورێک بۆ دۆزینەوەی رێگای چارەسەرکردنی، ئەم نەخۆشینە دەبێتە هۆی سنووردارکردنی هەڵس وکەوتەکانی مرۆڤ بەڵام کاریگەری لەسەر عەقڵی نابێت، بۆیە هەموو هەڵس و کەوتێک نەخۆشەکە پێویستی پێی ببێت و زیان بەمافەکانی خاوەن قەرزەکان یاخود میراتگران نەگەیەنێت هەڵس و کەوتێکی دروستە و پێویستی بەمۆڵەتدانی کەس نیە، جگە لەو هەڵس وکەوتانە هەڵس وکەوتەکانی پیویستی بەمۆڵەتدانی خاوەن مافەکان (خاوەن قەرزەکان یاخود میراتگران)ی هەیە، ئەم رێگرە کاریگەری نیە لەسەر شیاوێتی پێهەستان بەهەردوو جۆرەکەیەوە، چونکە کاریگەری لەسەر عەقڵی مرۆڤ و جیاکردنەوە نیە.

٢- قەرزێک ماڵ وسامانی قەرزارەکان نغرۆ بکات یان زیاتر بێت لێی، هەڵس و کەوتەکانی پاش دەستبەندکردن دەوەستێتە سەر مۆڵەتدانی ئەوانەی بەهۆی ئەو هەڵس وکەوتەوە زیانیان پێدەگات، ئەوانیش خاوەن قەرزەکان یاخود میراتگران یان هاوشێوەکانیانن، ئەو سامانەی قەرزارەکە کەدەستی بەسەردا گیراوە بەزۆرەملیی دەفرۆشرێت ئەگەر بەویستی خۆی نەیفرۆشت تا قەرزەکانی پێ بدرێتەوە تەنها ئەو شتانەی نافرۆشرێت کە پێویستی ژیانین.

لەوەی خستمانە روو دەگەینە ئەمانە:

أ- منالی بچوکی ناهەراش و شێت و تێکچووی نزیک لەشێت دەستەبەندن لەلایەن خاوەنانیانەوەو هەڵس وکەوتەکانیشیان بەتاڵە ئیدی بەخێوکار مۆڵەتی پێ بدات یان پێی نەدات.

ب- نەزان و پێناگا و قەرزارێک کەماڵەکەی لەقەرزدا نغرۆ بوویێت، بەفەرمانی دادوەر دەستبەندن بۆ کەسانی تر.

ت- بۆ سەرپەرشت هەیە بۆمۆڵەتی دادگا ئەگەر منالە ناهەراشەکە تەمەنی پازدە سالی تەواو بکات برێک لەسامانەکەی بخاتە ژێر دەستی بامۆڵەتی بازرگانیکردنیشی نەدات ئەو کاتە مۆڵەتدانەکەی رەها دەبێت.

ث- بۆ دادگا هەیە لەکاتێکدا بەخێوکار رێگە نەدات بەمۆڵەتدان مۆڵەت بەمنالی ناهەراش بدات و بۆ بەخێوکار نیە دەستەبەسەری بکات پاش ئەو مۆڵەتدانە.

ج-بۆ دادگا هەیە پاش مۆڵەتدانی بەخێوکار دووبارە بڕیاری دەستبەند بەسەر منالدا بدات[1].

بنچینەی نۆزدەیەم: هاریکاری مرۆیی (التعاون الإنسانی):

هاریکاری بنەمایەکی گشتیی هەموو کۆمەڵگانە لەئیسلامدا هەروەک قورئان بڕیاری لەسەر داوە، لەسورتەی (المائدە)دا هاندان لەسەر هاریکاری رەها لەچاکەدا هاتووە، رێگری دەکات لەهاریکاری لەخراپەو دوژمنکاریدا، خوای گەورە دەفەرموێت: (وَتَعَاوَنُواْ عَلَى الْبرِّ وَالتَّقْوَى وَلاَ تَعَاوَنُواْ عَلَى الإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ)[2]، هاریکاری دەکرێت لەنێوان هەرێمەکاندا بێت لەچوارچێوەی مرۆڤایەتیدا بێت.

پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) بەکردارو گوفتار داوای هاریکاری دەکات لەپەیوەندی نێوان وڵاتەکاندا لەگەڵ یەک، لەدەقی قورئاندا هاتووە: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوباً وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ

---

[1] ينظر المدني العراقي رقم (٤٠) لسنة ١٩٥١ المواد (٩٤– ١٠١) .
[2] المائدة : ٢

عَلِيمٌ خَبِيرٌ) [1]، ئەو واتایە دەگەیەنێت کەجیاوازی هۆزەکان و جۆرەکان بۆ یەکتر ناسینە، لەپشت ئەو یەکتر ناسینەشەوە هاریکاری لەسەر کاری چاکە لەنێوانیاندا هەیە.

پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) بنەمای هاریکاری نێودەوڵەتی جێبەجێ کردووە، ئەو کاتەی هاتە شاری مەدینەو گرێبەندی هاوپەیمانێتی لەگەڵ جولەکەدا لەسەر بنەمای هاریکاری لەسەر چاکەو کاری جوان و ڕێگری لەخراپەکاری بەست، ئەمەشی بەبەڵگەنامە دووپـار کـردەوە، بنـاغەی ئەم هاریکـاریەش ئەوەیە هاوکـارین لەسـەر بەربەرچـدانەوەی دوژمنکاری و بەرپاکردنی حەق، یاخود بەدەربڕینێکی گشتی ئەوەیە کەلەئەمڕۆدا پێی دەوترێت پێکەوەژیانی ئاشتیانە.

پێغەمـبەر (درودی خـوای لەسـەر بێت) بەمەبەستی بەدیهێنـانی هاریکـاری مرۆیـی و بەرزراگرتنی مانا مرۆییەکان پەیماننامەی لەگەڵ هۆزە عەرەبەکاندا دەبەست، هـانی دەدان لەسەر هەمـوو هاریکـاریەک و پشتگیری دەکردن، هەمـوو دەستدرێژیەکی ڕەت دەکردەوەو دژایەتی دەکرد، یەکێک لەبنەماکانی هاریکـاری سەرخستنی هەژار بـوو، ئەو لەکاتێکدا تەمەنی (٢٥) ساڵ بوو بەشداری هاوپەیمانێتیەکی هەندێک لەکەسایەتیەکانی قوڕەیشی کردووە کەلەماڵی عەبدوڵای کوڕی جەدعان بەسترا، تێیدا ڕێککەوتـن لەسـەر سـەرخستنی بێدەستەڵات بەسەر بەهێزدا، پێغەمبەر (درودی خوای لەسـەر بێت) بەمە دڵخۆش بووە لەبەر ئەوە دواتریش دڵخۆشیەکی پێوە دیار بوە، لەوبارەیەوە دەفەرموێت: (لقد شَهِدتُ مـع عمومَتي حِلفًا في دارِ عبدِ اللَّهِ بنِ جُدعانَ مـا أُحـبُّ أن لـي بـهِ حُمْـرَ الـنَّعَمِ، ولَـو دُعيـتُ بـهِ في الإسـلامِ لأَجَبتُ) [2].

واتە: لەگەڵ مامەکانمدا بەشداری هاوپەیمانێتیەک بووم لەمـاڵی عەبـدوڵای کـوڕی جەدعـان کەلە حوشتری سوور لام دڵخۆشـکار ترە، ئەگەر لەپاش هـاتنی ئیسـلامیش داوام لێبکرێتەوە بەشداری دەبم.

پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) رایدەگەیەنێت کەخوای گەورە هێز دەبەخشێتە هەر مرۆڤێـک هاریکـاری بـرای مرۆڤـی بکـات لەهەر هەرێمێـک و هەرجێگایەکـدا بێـت،

---

[1] الحجرات : ١٣

[2] رواه عبدالرحمن بن عوف، وصححه الألباني، فقه السيرة ص٧٢: سنده صحيح ومرسل. ولكن له شواهد تقويه وأخرجه الإمام أحمد مرفوعا دون قوله، لو دعيت به في الإسلام لأحببت، وسنده صحيح.

دەفەرمووێت: (واللهُ في عونِ العبدِ ما كانَ العبدُ في عونِ أخيهِ) [1]، واتە: خوای گەورە هاریکاری مرۆڤە کە گەر مرۆڤەکە هاریکاری براکەی بوو.

هەروەها دەفەرمووێت: (انْصُرْ أخَاكَ ظَالِمًا أوْ مَظْلُومًا) [2]، واتە: براکەت سەربخە ستەمکار بێت یان ستەملێکراو، ئەو برایەشی دیاری نەکردووە بەڵکو گشتگیری کردووە، هەموو مرۆڤایەتی دەگرێتەوە تەنها برایەتی ئاینی و هەرێمی نەگرێتەوە، سەرخستنی ستەمکاریش بریتیە لەرێگری لێکردنی.

لەو کاتەشدا کە مرۆڤ تێیدا هەست بەبرایەتی مرۆڤایەتی بکات و بزانێت کەهاریکاری بەهەموو شێوە لەهەموو حاڵەکاندا داواکراوە، لەم کاتەدا گیانی ململانێ و ئەوەی هەندێک لەزانایان لەبنەماکانی ململانێ بۆ مانەوە باسی دەکەن و بەهۆیەوە ئەو هەموو نەهامەتیە بەسەر مرۆڤایەتیدا هاتووە نامێنێت.

بنچینەی بیستەم: مەردایەتی لێبووردەیی (شیمة التسامح):

ئیسلام داوای لێبووردەییەک دەکات کەسەرشۆڕی تێدا نەبێت، کەپەیوەندیە مرۆییەکان لەسەر لێبووردەیی دوور لەخۆبەدەستەوەدان بۆ خراپە یاخود پشتگیری خراپەکاری بونیات بنێت ئیدی لەنێوان تاکەکاندا بێت یان لەنێوان کۆمەڵەکاندا، خوای گەورە باسی لەپێویستی ڕەتکردنەوەی دژایەتی کردووە بەباشترین شێوە، هەروەک خوای گەورە دەفرمووێت: (ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أحْسَنُ فَإذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ) [3]، ئەم ڕەتکردنەوە جوانە دەبێتە هۆی هێنانە ئارای خۆشەویستی ئەگەر بوارێکی هەبێت، فەرمان بەپێغەمبەری دەستپاک بەلێخۆشبوون بەشێوەیەکی جوان لەگەڵ ئەوانەی دژایەتی دەکەن، هەر وەک دەفەرمووێت: (فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ) [4]، لێخۆشبوونی جوان بریتیە لەلێبووردەیی لەکاتی دەستەڵاتداو دوور لەخۆبەدەستەوەدان بۆ خراپەو پشتیوانی خراپەکاران.

---

[1] رواه أبو هريرة، وصححه مسلم، صحيح مسلم (٢٦٩٩).

[2] صحيح، رواه البخاري في صحيحه رقم٢٤٤٣، ٦٩٥٢،٢٤٤٤.

[3] فصلت : ٣٤

[4] الحجر : ٨٥

لێخۆشبوونی جوان ئەوکاتە جوانترە کەلەکاتی سەرکەوتندا بێت، بۆیە جەنگ بۆ تۆڵەکردنەوە بێت بەڵکو بۆ بەرزراگرتنی گوتەی حەق و ڕەتکردنەوەی بەتاڵ بووە، لەبەر ئەوە خوای گەورە مەکەی فەتح کردوو ملکەچی کرد بۆ وشەی یەکتاپەرستی، لێبوردەیەکەشی جوان بوو، لەهەموو جەنگەکاندا بەو شێوەیە بوو، بەلێبوردەیی دڵەکان کەمەندکێش دەکرد، لەبری ئەوەی بەتۆڵەکردنەوە بیان وروژێنێت.

بەوەش بۆمان دەردەکەوێت کەلێبوردەیی و لێخۆشبوونی جوان بریتیە لەسیاسەتی ئیسلامی کە پێغەمبەر لەپەیوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکان لەگەڵ یەکدا نەخشەی بۆ کێشا، بەتایبەت لەنیوان موسڵمانەکان و کەسانی دیکەدا، ئەویش بریتیە لە سیاسەتی ڕەها لەکاتی ئاشتیداو، سیاسەتی چارەسەرکاری دڵە بریندارەکان لەپاش جەنگ، چونکە سەرکەوتووی بریندار پێویستە برینەکەی سارێژ بکات لەبری ئەوەی قوڵتری بکات[1].

بەهەمان شێوە خوای گەورە فەرمان بەلێخۆشبوون دەکات لەکاتی هەبوونی دەسەڵاتی تۆڵەکردنەوەدا، خوای گەورە دەفەرمووێت: (وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ) [2].

بنچینەی بیست ویەک: باشیتی (الفضيلة):

بەپێی بنەماکانی ئاکاری پەسەند، باشیتی مافی هەموو مرۆڤێکە کەبەپێی مرۆڤبوونەکەی پێویستی پێیەتی و بریتیە لەناساندنێکی هاوبەشی نێوان هەموو نەوەکانی ئادەم، لەبنەما ئیسلامیەکاندا بڕیار لەجێبەجێکردنی ئەمە بەسەر هەموو خەڵکی سەرزەویدا دراوە، توندترین داوای قورئانیش بۆ باشیتی ئەوەیانە کە بەجیهادەوە دەبەسترێتەوە، لەترسی ئەوەی لەکاتی جەنگدا خەڵک پەنا بۆ ئەو کارانە ببات کەپێچەوانەی ئەو بنەما گشتیەیە، بۆ نمونە لەدەقی قورئاندا دەبینین فەرمان بەمامەڵەی هاوشێوە دەکات لەکاتی دوژمنکاریدا، هەر کەس دەستدرێژی کرد ڕەتی کارە خراپەکەی دەکرێتەوە، هەرکەس جەنگا جەنگی لەدژ دەکرێت، بەڵام ئەمەی بەستۆتەوە بەپێویستی دەستگرتن بەتەقواوە،

[1] العلاقات الدولية في الإسلام، محمد أبو زهرة. ص٢٥ وما يليها.
[2] آل عمران : ١٣٤

تەقواش لەدەستگرتن بەباشییەوە دەبێت، هەروەک خوای گەورە دەفەرموێت: (فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُواْ عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُواْ اللّهَ وَاعْلَمُواْ أَنَّ اللّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ) [1].

کاتێ کەقورئان بڕیار لە وەڵامدانەوەی دەستدرێژی بەدەستدرێژی دەداتەوە، ئەگەر دوژمن سنوورەکانی باشیتی بەزاند ئەوا لەبەرانبەریدا نابەزێندرێت، ئەگەر جەنگ بوو ئەوا جەنگی پێغەمبەرێکی بەسۆزی دادپەروەرە لەدژی ستەمکارو دەستدرێژیکاران و جەنگی باشییە لەدژی خراپەکاری، باشیتی باڵای بۆ زیاد دەکرێت و، بەباشیتی کۆتایی دێت و سەرکەوتنەکە دەبێتە بەرزو باش.

دەرئەنجامی ئەو بنچینانەی باسکران

ئەو بنچینانەی بۆ مافەکانی مرۆڤ و پابەندییەکانی لەئاینەکاندا باسکرا ئەم دەرئەنجامانە دێنێتە ئارا:

یەکەم: بنەمای بنەرەتی لەپەیوەندییەکانی نێوان گەل و نەتەوەکان لەئاینەکاندا ئاشتیە، جەنگ هەڵاوێردە (استثناء)یە:

لەقورئانی پیرۆزە ئەمە باسکراوە، خوای گەورە دەفەرموێت: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ) [2]، لەئایەتێکی دیکەدا دەفەرموێت: (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ) [3]، ئەمەو دەیان ئایەتی دیکە کەفەرمان بەشوێنکەوتنی رێگای ئاشتیانە دەکات، پەنا بردن بۆ بەکارهێنانی هێز لەچارسەرکردنی ناکۆکیەکاندا شوێنکەوتنی هەنگاوەکانی شەیتانە کەئەویش دوژمنی مرۆڤە، سەرەڕای ئەوە ئەوەی بەڵگەیە لەسەر ئاشتی لەئیسلامدا بنچینەیە وشەی (السلام) و هاوچەشنەکانی (١٣٣) جار لەقورئاندا دووبارە بۆتەوە، وەک ئەوانەی باسمان کرد، لەئایەتێکی دیکەشدا هاتووە: (وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ) [4].

---

[1] البقرة : ١٩٤

[2] البقرة: ٢٠٨.

[3] الانفال: ٦١.

[4] يونس: ٢٥.

پاشان ئیسلام فەرمانی کردووە بە سڵاوکردن لەنێوان تاکەکاندا بەیانیان و ئێواران بوترێت (السلام علیکم) و (علیکم السلام)، لەسەر نوێژخوێن پێویستە لەنوێژەکەیدا بڵێت: (السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته.. السلام علینا وعلی عباد الله الصالحین)، وشەی ئیسلامیش لە وشەی سەلامەوە وەرگیراوە.

دووەم: جەنگە ڕەواکان:

تەنها لەدوو حاڵەتدا جەنگ لەئیسلامدا ڕەوایە:

- حاڵەتی یەکەم: بریتیە لەحاڵەتی بەرگری ڕەوا (الدفاع المشروع)، خوای گەورە دەفەرموورێت: (فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّـهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ) [١].

- حاڵەتی دووەم: بۆ بەرەنگاربوونەوەو نەهێشتنی ناشوب (فیتنە)، خوای گەورە دەفەرموورێت: (وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ) [٢].

بنەماو ڕاسپاردەکانی جەنگە ڕەواکان:

ئەگەر لەئیسلامدا جەنگ هەڵاوێرد بێت، ئەوا بەرەهایەتی ئەم حاڵەتە جیاچارەیە بەجێ نەهێڵراوە، بەڵکو کۆت کراوە بەهەندێ ڕاسپاردەو بنەما، لەوانە:

أ- لەراسپاردەکانی قورئان: پێویستە بەرگری بەرادەی دەستدرێژیەکە بێت، ئەگەر لەوە زیاتر بوو ئەوا لەبەرگریەوە دەگۆڕێت بۆ دەستدرێژی، لەقورئاندا بەمشێوەیە باسکراوە: (فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ) [٣]، چونکە جەنگ بۆ کاتی پێویستەو پێویستیەکانیش بەرادەی پێویستبوونیان دەپێورێن.

ب- لەراسپاردەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت): (لا تغدروا، ولا تغلوا، ولا تقتلوا وليداً، وستجدون رجالاً في صوامع معتزلين للناس فلا تعرضوا لهم، ولا تقتلوا امرأة، ولا صغيراً، ولا كبيراً فانياً، ولا تحرقن نخلاً [٤]، ولا تقلعن شجراً، ولا تهدمن بيتاً) [١].

---

[١] البقرة: ١٩٤.

[٢] البقرة: ١٩٣.

[٣] البقرة: ١٩٤.

[٤] والمراد بالنخل كل شجرة نافعة بثمرها وظلها.

واتە: (ستەم لەکەس مەکەن، زیدەڕەوی مەکەن، منالْ مەکوژن، کەسانێک دەبینن خۆیان پەنا داوە هێرشیان مەکەنە سەر، ئافرەتان مەکوژن، نەمنالْ، نەگەورە، دارخورما مەسوتێنن، دار مەبڕن، مالْ وێران مەکەن).

ح- لەراسپاردەکانی خەلیفەی یەکەم ئەبوبەکری سدیق (خوا لێی رازی بێت): خیانەت مەکەن، ستەم مەکەن، منالْی بچوک و، پیاوی بەتەمەن و، ئافرەت مەکوژن، دارخورما مەبڕنەوەو مەیسوتێنن و، داری بەردار مەبڕنەوە، مەڕو مانگاو گوێرەکە سەرمەبڕن[2].

خ- لەراسپاردەکانی خەلیفەی دووەم عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی رازی بێت): کاتێ روو لەجەنگاوەرانی جەنگی رەوا دەکات: من فەرمانت پێدەکەم و بەوانەشی کەلەگەلْ تۆدان لەسەربازەکان کەلەهەموو حالْەتێکدا تەقوای خواتان هەبێت، چونکە تەقوای خوا باشترین ئامادەسازییە بۆ چونە سەر دوژمن و، بەهێزترین پلانە لەجەنگدا، فەرمانت دەکەم بەتۆو ئەوانەی لەگەلْتاندان زیاتر خۆتان لەگوناە بپارێزن، لەخۆتان و لەدوژمنەکەتان، چونکە گوناهی سوپایەک مەترسیدارترە بۆیان لەدوژمنەکەیان، خوای گەورە سوپا بەهۆی سەرپێچی بەرانبەرەکەیانەوە بۆ فەرمانی خوا سەردەخات، ئەگەر وا نەبوایە ئەوا ئێمە هێزی ئەوانمان نەبوو، چونکە ژمارەمان وەک ژمارەی ئەوان نیەو، چەک وتفاقمان بەرادەی ئەوان نیە، ئەگەر لە گوناهکردندا وەک یەکمان لێبێت، ئەوا ئەوان بەسەرماندا زالْ دەبوون لەهێزدا، ئێمە بەهۆی باشەمانەوە بەسەریاندا سەردەکەوین، نەک بەهۆی هێزمانەوە[3].

د- لەراسپاردەکانی خەلیفەی چوارەم عەلی کوڕی ئەبوتالْب (خوا لێی رازی بێت): خۆت دوور بگرە لەخوێن وخوێنڕێژی بەرەوا نەبێت جونکە هیچ شتێک نیە لەوە کەمتر بێت تووشی قینت بکات و لەوەش گەورەتر بێت کەبەهۆی ئەوەوە تووشت دەبێت و شایستە ترە کە ببێتە هۆی نەمانی نیعمەت و کورتکردنەوەی ماوە بەهۆی خوێن رێژی بەناڕەوا، خوای گەورە لەرۆژی قیامەتدا حوکمی خۆی لەنیوان بەندەکانیدا بەو

---

[1] تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي: ٢٩٦/٤، وتاريخ الطبري: ٢٤٦/٢، والبداية والنهاية، للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

[2] تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي: ٦٧/١٣، والبداية والنهاية، للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

[3] تاريخ بغداد، للخطيب البغدادي: ٦٧/١٣، والبداية والنهاية، للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

خوێنرێژیەی کردوویانە دەست پێدەکات، دەسەڵاداریتی خۆت بەخوێنرێژی ناڕەوا بەهێز مەکە چونکە لەبێهێزکارەکان و توشکارەکانە بەگومان بەڵکو لەناوی دەبات و نایهێڵێت [1].

سێیەم: ئەو کانزایانەی لەقوڵایی زەوی و سەر زەویدا هەن(فلزی و نافلزی) خوای گەورە بۆ نەوە یەك لەدوای یەك هاتووەکان دروستی کردووە:

دروست نیە بۆ هیچ نەوەیەک بەرادەی پێویستی خۆی نەبێت، هەموو زیادەڕۆییەک لەدەرهێنان و بەکارهێنانیدا دەستدرێژیە بۆسەر مافی نەوەکانی ئاینده و پێچەوانەی ئەو گوتارەیە کەخوای گەورە لەقورئاندا ئاراستەی هەموو نەوەکانی کردووە: (**هُوَ الَّذي خَلَقَ لَكُمْ ما في الأرضِ جَميعاً**).

چوارەم: زیادەی هەر گەلێک پێویستە بۆ گەلێکی دیکەی هەژار خەرج بکرێت:

وەک بەجێهێنانی فەرمانی خوای گەورە: (**وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ**) [2]، هەربۆیە کڕینی چەک و تەقەمەنی لەلایەن مرۆڤەوە بۆ دژایەتی برای مرۆڤی هاریکاریە لەسەر تاوان و دەستدرێژی.

پاشان خوای گەورە کردوینەتە گەل هۆزی جیا تا یەکتر بناسین و هاریکاری و دەستبارگرتن و بەدەمی یەکەوەچوون لەنێوانماندا هەبێت، هەروەک دەفەرموێت: (**يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا**) [3]، یەکتر ناسینیش بریتیە لەهاریکاری لەسەر چاکەو تەقوا.

ئەمە دڵۆپێک بوو لەدەریای برایەتی مرۆڤایەتی لەقورئانی پیرۆزدا.

---

[1] نهج البلاغة: ٥٣.

[2] المائدة: ٢.

[3] الحجرات: ١٣.

مافەکانی مرۆڤ لەکاتی جەنگدا لەنێوان شەریعەتی ئیسلامی و یاسای نێودەوڵەتیدا

حقوق الانسان وقت الحرب بين الشريعة الإسلامية والقانون الدولي

وەرگێڕانی: ڕێدار ئەحمەد

پوختەی لێکۆڵینەوەکە [1]

بنچینەکانی پەیوەندییەنێودەوڵەتیەکان لەقورئاندا چوارن: یەکێتی رەگەز، یەکێتی پێکهێنەر (مەعدەن)، یەکێتی بەرژەوەندی، یەکێتی چارەنووس.

بنەڕەت لەشەریعەتی ئیسلامیدا بریتییە لەئاشتی، جەنگ هەڵاوێردەو بۆ پێویستییەو پێویستیەکانیش بەرادەی پێویستبوونیان مەزەندە دەکرێن.

لەشەریعەتی ئیسلامی و یاسای نێودەوڵەتیدا تەنها لەحاڵەتەکانی بەرگری رەوادا جەنگ رەوایەتی هەیە.

ئەو بنەمایانەی کەحوکمی رەوایەتی جەنگ دەکات لەشەریعەت و یاسای نێودەوڵەتیدا ئەوەیە کوشتن و بەکۆیلەکردنی دیلی جەنگ لەقورئاندا نیە.

هۆکارەکانی دروستبوونی کۆیلایەتی و، ئەو رێگایانەی شەریعەتی ئیسلامی بڕیاری لەسەر داون بۆ نەهێشتنی سیستمی کۆیلایەتی.

بنەماکانی پاراستنی مافی خەڵکی سیڤیل لەکاتی جەنگدا لەنێوان شەریعەت و یاسای نێودەوڵەتیدا.

چارەنووسی دیلی جەنگ لەشەریعەت و رێکەوتنی جنێڤی سێیەمدا پاش کۆتایهاتنی کارە دوژمنکاریەکان بریتییە لەئازادکردنیان بەبەخشینیان یان بەبەرانبەر.

[1] ئەم لێکۆڵینەوەیە لەکۆنگرەی یاسای دووەمی مافەکانی مرۆڤ رۆژی ٢٠٠١/٨/٨ لەزانکۆی زەرقائی ئوردنی پێشکەشم کرد.

پێشەکی

ماف وبەشەکانی، بنچینەکانی پەیوەندییە مرۆییەکان لەقورئاندا، بنەڕەت لەئیسلامدا بریتییە لەئاشتی و جەنگ هەڵاوێردە.

ماف (الحق)

بریتییە لەپلەیەکی شەرعی کەبەهۆیەوە دەکرێت خاوەنەکەی لێی سوودمەند ببێت یاخود جگە لەخۆی لەبەرانبەریدا پابەندی هەیە: ئەویش بریتییە لە لەئەستۆگرتنی ئەرك خۆبەخشانە یان بەناچاری کەبەهۆیەوە پەیوەستی ئەستۆ بەمافی کەسانی تر دێتە ئاراوە تاکاتی تەواوبوونی [(١)].

بەشەکانی ماف (أقسام الحق)

لێکۆڵەران مافیان بۆ چەندین بەش دابەشکردووە بەشێوازی جۆراوجۆرە، لەوانە:

بەشەکانی ماف لەتەرازووی یاسادا (أقسام الحق في ميزان القانون)

أ– دابەشکاری دوانیی (التقسیم الثنائي)[(٢)] بۆ مافە مادییەکان وەك ئازادی موڵکداری و کارکردن و مەعنەوی وەك ئازادی بیروباوەڕ و بۆچوون.

ب– دابەشکاری سیانیی (التقسیم الثلاثي)[(٣)] بۆ مافە کەسییەکان وەك ئازادی شوێنی نیشتەجێبوون و، فیکر وەك ئازادی بیروبۆچوون و، ئابووری وەك ئازادی بازرگانی.

ج– دابەشکاری چواریی (التقسیم الرباعي)[(٤)] بۆ مافە سیاسیەکان و، مەدەنیەکان و، ئابووریەکان و، رۆشنبیریەکان.

[(١)] نەمدیوە زانایانی شەریعەت و یاسا پێناسەیەکی گشتگیری کۆی تەواوی ماف و پابەندی بکەن لەبەر ئەوە پێناسەیەکیانم وەرگرت کەلەگەڵ بنەماکانی لۆژیکدا دەگونجێت.

[(٢)] بڕوانە: الاتجاهات الدستورية الحديثة للدكتور عثمان خليل عثمان: ص١١١ ولاپەڕەکانی دواتر.

[(٣)] بڕوانە: ينظر الاعلان العالمي لحقوق الانسان للدكتور سعيد محمد أحمد: ص٥ ولاپەڕەکانی دواتر.

[(٤)] بڕوانە: النظم السياسية للدكتور ثروة بدوي: ص٤٠١ ولاپەڕەکانی دواتر.

د- دابەشکاری پێنجی (التقسیم الخماسي)[1] بۆ ئازادی کەسیی و جەستەیی وەك مافی پاراستن لەکۆیلایەتی و ستەملێکردن و، مافی ئاسایش و ئازادی تاکی و، مافی ژیانی تایبەت و، مافی ئازادی جەستەیی و گەرەنتیەکانی پاراستنی لەئەشکەنجەو دەستدرێژی و هاوشێوەکانیان و مافی ئازادیە مەعنەوی و رۆشنبیریەکان.

وەك روونە ئەم دابەشکارییانە تێهەڵکێشی یەکترن، لەگەڵ ئەوەی پێویستە بەشکراو (القسیم) لەتەك هاوبەش-ەکەی جیاواز بێ، جیاوازبوونیش لەگەڵ تێهەڵکێشبووندا ناگونجێ و بەیەکەوە کۆنابنەوە.

بەشەکانی ماف لەتەرازووی بنەماکانی فیقهدا (أقسام الحق في میزان أصول الفقه)

زانایانی ئوسولّ لە دوو بواردا قسەیان لەسەر بەشەکانی ماف کردوە:

یەکەمیان: لەکاتی گەڕانیان بەدوای حوکمی شەرعیدا ئەو شتەی حوکمەکەی تێدا دەدرێ لە رووی خاوەن ماف یان سوودلێبینەری دابەشیان کردوە بۆ: ئەو مافانە ساف هی خوان (مافە گشتییەکان)، هەروەها مافە هاوبەشەکان (لەنێوان بەندەو حوادا).

مافەکانی خوایشیان بۆ هەشت بەش دابەش کردوە، هەروەها مافە هاوبەشەکانیان دابەشکردووە بۆ ئەوەیان مافی خودا تێیدا زیاترەو ئەوەیان کەمافی بەدەی تێدا زاڵترە.

بواری دووەمیش: لەکاتی گەڕانیان بەشوێن بەرژەوەندییدا مافەکانیان دابەشیان کردوە بۆ: **بەرژەوەندییە پێویست (الضرورية)یەکان و، بەرژەوەندییەگرنگەکان (الحاجية) و، سێیەمیشیان** بەرژەوەندییەو تەواوکاری وجوانکارییە (الكمالية و التحسينية)کان.

بوار نیە بۆخستنە رووی ئەم دابەشکارییە ئوصولیانە لەگەڵ ئەوەشدا وەك یاساییەکان لەسەر پێوەری بابەتی چەسپاو دانەنراون ئەمە وێڕای بەیەکداچوون لەنێوان هەندێکیاندا.

دابەشکاری پێشنیازکراو لەبەر رۆشنایی تەرازووی لۆژیکدا (التقسیم المقترح في ضوء میزان المنطق)

وایدەبینم دابەشکاری مافەکان لەرووی پابەندو پابەندبوو بۆی دەکرێتە چوار بەش:

١- مافی تاك لەسەر کۆمەڵگا کەخۆی لەدەوڵەتدا دەبینێتەوە وەك مافی پاراستنی.

---

[1] بروانە: حقوق الانسان بين القرآن والاعلان للدكتور أحمد حافظ نجم: ص٣٣ ولاپەڕەکانی دواتر.

٢– مافی کۆمەڵگا لەسەر تاك وەك دڵسۆزی لەبەجێگەیاندنی ئەرکەکاندا.

٣– مافی تاك لەسەر تاك وەك مافە خێزانیەکان.

٤– مافی کۆمەڵگا لەسەر کۆمەڵگا وەك مافە نێودەوڵەتیەکان.

مافەکانی خەڵکیش لەکاتی جەنگدا لەنێوان شەریعەت وياسای نێودەوڵەتیدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بەشانە بەپێی سروشتیان و دیاریکردنی پابەندو پابەندبوو بۆی.

بنچینەکانی پەیوەندییەنێودەوڵەتیەکان (أسس العلاقات الدولية)

قورئـانی پـیرۆز لەچـەندین ئایەتـدا بنچـینەکانی پەیوەندیـیـەکانی لـەنێوان دەوڵـەتان و نەتەوەو گەلان و هۆزەکاندا روونکردۆتەوە، لەبەر کەمی بوار تەنها چـواریان بـاس دەکـەین: هاورەچەڵەکی، هاوکانزایی، هاوبەرژەوەندی، هاو چارەنووسی.

بنچینەی یەکەم: هاورەچەڵەکی (وحدة النسب): لەقورئانی پیرۆزدا چەندین دەق هاتووە جەخت دەکاتـەوە کـەهـەموو تاکـەکانی خێزانـی مرۆڤایـەتی خوشـك و بـران لەبەرئەوەی رۆڵەی یەك باوك (ئادەم) و یـەك دایـك (حـەوا)ن. رەوشـتی برایـەتیش بریتییـە لەهاوکاری و یارمەتیدانی یەکترو پێکەوەژیانی ئاشتیانە و، بـەئارامی دوور لەبەکـڕی یەکـدا چوون و کوشـتارو شـەڕ و نزیکترینیـان لـەخوای گـەورەو بەسـوودترینیان بـۆ خـەڵکی لـەو ئایەتانەی کوگوزارشت لەم راستیە دەکات ئەم ئایەتەیە کەدەفەرمووێت: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾[1].

بنچینەی دووەم: هاوکانزایی (وحدة المعدن): قورئانی پیرۆز لەچەندین ئایەتدا جەخت دەکاتەوە کەهەموو مرۆڤێك لە کانزایەك دروست کراوە و دەکرێ کە خاکە، خاکیش سـادەیە هـەموو بوونـەوەرێکی زینـدوو کەبەویسـت بجولێـت بەسـەریدا دەڕوات، هـەموو مرۆڤێکیش لەدوو توخم پێکدێت: لە سپێرمی نێرینە و هێلکەی مێینـە، ئـەم دوو توخمـەش لەو مادە خۆراکیانە پێکدێن کەلەخاکەوەن، لەو ئایەتانەش خوای گەورە دەفەرموێ: ﴿وَمِنْ

---

[1] سورة الحجرات الآية (١٣)

آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ﴾[1]. هەندێك لەكانزای زێڕ دروست نەكراوەو هەندێكی تر لەكانزای ئاسن دروست كرابێت تایەكەمیان لەماف و پایەندییەكان فەزڵی هەبێت بەسەر دووەمیاندا.

پێغەمبەرﷺ له حەجیماڵئاواییدا جەختی لەم دوو بنچینەیە كرد و فەرمووی: (كلكم لآدم وآدم من تراب)[2] واتە: هەمووتان لەئادەمن و ئادەمیش لەخاكە.

هاو بەرژەوەندی (وحده المصالح): هەموو پەیامەكانی خوای گەورە بۆ بەدیهێنانی بەرژەوەندییەكانی مرۆڤ بووە، لەپێش هەمووشیانەوە پەیامی موحەمەد كەخوای گەورە رووی تێدەكات و دەفەرموێ: (وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلاَّ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ)[3]، بەزەیی (رەحمە) بریتییە لەبەرژەوەندی ئەرێنی (سوودی بەدیهاتوو)، نەرێنیش (زیانی دوورخراوە)ی مادی و مەعنەوی، دونیایی و قیامەتی، هەموو ئەوەی لەسەر زەویە لەبوونەوەرە زیندووەكان و بێگیانەكان هەر هەموویان بۆ بەرژەوەندی مرۆڤ دروست كراون، خوای گەورە دەفەرموێت: (هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا)[4]، خێرو بێری زەوی وەك خێروبێرەكانی ئاسمان هاویەشە لەنێوان خانەوادەی مرۆڤایەتیدا، هەریەكەو هێندەی كەبەسیەتی دەبات و بۆكەس نیە سنووری مافەكانی تێپەڕێنێت.

هاوچارەنووسی (وحده المصیر): خەڵك هەموو لەم چارەنووسەدا یەكسانن ئەویش مردن و بەجێهێشتنی ژیانی دنیاو لێپرسینەوەو پاداشت و سزایە، خوا دەفەرموێ: (إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَإِلَيْنَا الْمَصِيرُ)[5]، لەئایەتێكی تردا دەفەرمووێ: (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَه، وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَه)[6].

---

[1] سورة الروم: آية ٢٠.
[2] مسند البزار: ٣٤٠/٧ (٢٩٣٨).
[3] سورة الانبياء: آية ١٠٧.
[4] سورة البقرة: آية ٢٩.
[5] سورة النون: آية ٤٣.
[6] سورة الزلزلة: آية ٧–٨.

بنەرەت لەئیسلامدا ئاشتییەو شەڕ هەڵاوێردە (الاصل في الاسلام السلم والحرب استثناء)

لەقورئانی پیرۆزدا لەچەندین ئایەتدا جەخت لەسەر ئەم بنەمایە کراوەتەوەو چارەسەرکردنی ململانێکان لەرێگەی بەکارهێنانی هێزەوە شوێنکەوتنی هەنگاوەکانی شەیتانەو لەمبارەیەوە دەفەرمووێت: (يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلاَ تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ)[1]، فەرمانی کردووە بەرازیبوون بەئاشتی هەرکاتێك لەلایەن لایەنی بەرانبەرەوە پێشنیاز کرا، لەمبارەیەشەوە خوای گەورە دەفەرموێت: (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ)[2].

جەنگیش هەڵاوێردە، لەحاڵەتەکانی بەرگری رەوادا دژی دەستدرێژییەك کەبکرێتە سەر یەکێك لەبەرژەوەندیە پێویستەکان کەئەوانیش ئاین و ناموس و عەقڵ و ژیان و سامان، پێویستیەکانیش بەرادەی پێویستیان دەپێورێت، ئەم راستیە لەقورئاندا جەختی لەسەر کراوەتەوەو خوای گەورە دەفەرمووێت: (فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ)[3].

لەبەر رۆشنایی ئەم پێشەکیەدا لەچوار دەروازەدا باسی بابەتی مافەکانی مرۆڤ لەنێوان شەریعەتی ئیسلامی و یاسادا دەکەین لەکاتی جەنگدا.

---

[1] سورة البقرة: آية ٢٠٨.

[2] سورة الانفال: آية ٦١.

[3] سورة البقرة: آية ١٩٤.

دەروازەی یەکەم:
جەنگی ڕەوا لەشەریعەت و یاسای نێو دەوڵەتیدا

(الحروب المشروعة في الشريعة والقانون الدولي)

جـەنگ پێکـدادانی نێـوان دوو هێـزی چـەکداری دوو دەوڵـەتی نـاکوك یـان زیـاترە [1].
ئاشکرایە کەجەنگ کۆتا هۆکارە لەهۆکارەکانی ناچارکردن بۆ چارەسەری ناکۆکیەکان پاش شکستهێنانی هۆکارە ئاشتییەکانی تر.

ڕەوایەتی جەنگ لەشەریعەتی ئیسلامیدا (مشروعية الحرب في الشريعة الاسلامية)

پێش هاتنی ئیسلام جەنگ لەڕێنوێنیەکانی جولەکەدا قەدەغە نەبوو، ڕێسایەك نـەبوو بۆچـۆنیەتی جـەنگ و بنـەمای پابەنـدکارو کۆتکـەریش لەئەنجامـدانی جەنگـدا لـەئارادا، پێـوەریش نـەبوو بـۆ جیاکردنـەوەی جـەنگی ڕەوا (دادپەروەرانـە) و جـەنگی نـاڕەوا (سـتەمکارانە) تائێسـتاش جولەکـە لەجەنگەکانیانـدا لەگـەڵ عەرەبـدا ئـەو ڕێنوێنیـە وەحشیگەریانەو دەستگرتن بەبنـەمای (مەبەسـت هۆکارەکـان ڕەوا دەکـات) (الغاية تبرر الوسـيلة)، باشـترین بەڵگـەش لەسـەر ئـەم ڕاسـتییە تاوانـە جەنگیەکانیانـە لـەدژی گـەلی فەڵەستینی لەساڵی (١٩٤٨)ەوە تا ئەمڕۆ.

بەڵام ڕێنوێنیەکانی مەسیحیەت لەڕووی تیۆریـەوە لەبنەڕەتـدا لەسـەر بیرۆکـەی ئاشـتی پوخت بوو، هەرچوار ئینجیلەکەش [2] کۆدەنگن لەسـەر ئـەوەی کەئـەو کەسـەی بەشمشـێر بکوژێت ئـەوا بەشمشـێر دەکوژرێتـەوەو (ڕەب) لەمەسـیحیەتدا بەریتیـە لـە ڕەبـی ئاشـتی، لەگەڵ ئەوەدا ئەم ڕێنوێنیانە هەر بەتیۆری مانەوە بەبێ جێبەجێکردن و لەڕووی کردارییەوە

---

[1] الدكتور سعيد محمد أحمد، المبادئ الاساسية للعلاقات الدولية والدبلوماسية وقت السلم والحرب: ص٨٣.

[2] بریتین لەئینجیلی مەتاو مەرقەس و لوقاو یوحەننا.

بیردۆزەیەك شوێنی گرتنەوە کەرێگە بەجەنگی دەستدرێژی دەدات کەکڵێسا قبوڵی کرد بەشێوەیەکی تەواو لەسەدەی چوارەمی زاینیدا (واتە سێ سەدە[1] پێش هاتنی ئیسلام)، لەشاهێدیە بەڵگەنویستەکانیش جەنگە خاچپەرستیەکانی دژ بەئیسلام و موسڵمانان.

ئەو بنەمایانەی کەرەوایەتی جەنگ بەرێوەدەبات لەشەریعەتی ئیسلامیدا (المبادئ التي تحكم مشروعية الحرب في الشريعة الاسلامية)

بەراورد لەنێوان بانگەوازی ئیسلامی لەو ئایەتانەی کەلەشاری مەککە هاتوونەتە خوارەوە و لەگەڵ هاندانی لەسەر جەنگ لەو ئایەتانەی کەلەشاری مەدینە هاتونەتە خوار مایەی وروژاندنی گومان و ئاشووب بوو بۆ زۆر کەسی دەروون نەخۆش، واگومانیان دەبرد کەشەریعەتی کوشتارەو وەك رێسایەکی گشتی هاتووەو بانگەوازی موحەمەدی پێ کۆتایی هاتووەو، ئەوەش کودەتایەکی کۆتاییە کەهەموو ئایەتەکانی ئاشتی لەئیسلامدا پێ کۆتایی هاتووە، هەندێك لەرۆژهەلاتناسان لەمەوسوعەی ئەورووپیدا بەشێوەیەکی دووردرێژ نووسیوویانەو بیروبۆچوونەکانیان لەسەر ئەو بیردۆزە هەڵەیە بونیات ناوە، ئەو رۆژهەلاتناسانەی لەسەر فتوحاتی ئیسلامی نووسیوویانە ناپاکی ویژدان و ورد نەبوون بیرنەکردنەوەو ئاگادارنەبوون لەوەی لەقورئان و فەرموودەدا هاتووە زاڵبووە بەسەریانداو، ئەو لێتێکچوونە لەقەڵەمی ئەو کینە لەدڵانەدا بەردەوام دەبێت بەهۆی دووریان لەتێگەیشتنی ئەو بنەما گشتییانەی لەقورئانی پیرۆزدا سەبارەت بەبەرێوەچوونی جەنگ و جیاکردنەوەی جەنگی رەوا لەنارەوا هاتووە، لەو بنەمایانەش:

١- بنەمای بنەرەتی لەپەیوەندییەکانی نێوان گەل و نەتەوەکان لەموسڵمان و ناموسڵمان بریتییە لەئاشتی، ئەمەش لەدەقی چەندین ئایەتدا هاتووە، لەوانە: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ)[2]، لەئایەتێکی دیکەدا دەفەرموێت: (وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ)[3].

---

[1] بۆزیاتر ئاگاداربوون بڕوانە: اسرى الحرب في نطاق القانون الدولي العام والشريعة الاسلامية للدكتور عبدالواحد محمد يوسف الغار: ص٢٦ وما يليها.

[2] سورة البقرة: آية ٢٠٨.

[3] سورة الانفال: آية ٦١.

٢- جەنگ لەئیسلامدا نابێتە ڕەوا ئەگەر مەبەست لێی بەرگری ڕەوا لەبەرژەوەندییە پێویستەکانی نەبێت کەڕووبەڕووی دەستدرێژی بووبێتەوە، پێویستە وەڵامدانەوەش بەرادەی دەستدرێژیەکە بێت لەڕووی چەندایەتی و چۆنایەتیەوەو تێپەڕاندنی سنووری بەرگری ڕەوا جەنگی بەرگری ڕەوا دەگۆڕێت بۆ جەنگی دەستدرێژی ناڕەواو لەدەقی چەندین ئایەتیقورئاندا جەخت لەمە کراوەتەوە، لەوانە: (فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ)[١]، (وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ)[٢]، (وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلاَ تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لاَ يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ)[٣].

٣- دروست نیە بەکارهێنانی هێز بۆ ناچارکردن تا ببێتە موسڵمان، چونکە ئەمە لەڕووی نەقڵ و عەقڵەوە ڕەتکراوەیە، لەڕووی نەقڵەوە بەبلگەی ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنْ الغَيِّ)[٤]، (أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ)[٥] (همزة)ەکە بۆ (الاستفهام الانكاري)ەو ئەویش سەرزەنشتی خوای گەورەیە ئاراستەی پێغەمبەر (صلی الله علیه وسلم) کراوە کاتێ ویستی هەندێك کەس ناچار بکات تا لەبەر بەرژەوەندیان موسڵمان بن.

٤- ڕەچاوکردنی دادپەروەری لەئاشتی و جەنگدا کاتێ هەڵس وکەوت لەگەڵ دوژمندا دەکرێت، ئەمەش لەقورئانی پیرۆزدا لەچەندین ئایەتدا هاتووە، لەوانە: (وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ)[٦].

٥- ئیسلام هانی موسڵمانان دەدات لەسەر لێبووردەیی و لێخۆشبوون و بانگەواز بەحیکمەت و ئامۆژگاری باش، لەقورئانی پیرۆزدا چەندین ئایەت هاتووە فەرمان بەم بنەما مرۆییە بەرزانە دەکات، لەوانە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا

---

[١] سورة البقرة: آية ١٩٤.
[٢] سورة النحل: آية ١٢٦.
[٣] سورة البقرة: آية ١٩٠.
[٤] سورة البقرة: آية ٢٥٦.
[٥] سورة يونس: آية ٩٩.
[٦] سورة المائدة: آية ٨.

فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ)[1]، (فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ)[2]، (فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ)[3]، (ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ)[4]، بەهەڵەدا چووە هەرکەس کەپێی وابێ ئەم ئایەتانە بەئایەتی شمشێر نەسخ بوونەتەوە [5].

پابەندبوون و پەیوەستی بەپەیماننامەو رێکەوتنەکانەوە، لەقورئانی پیرۆزدا لەچەندین ئایەتدا فەرمان بەم بنەمایە کراوە، لەوانە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا)[6]، (وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا)[7].

بەم رادەیەی بنەماکانی کەرەوایەتی جەنگ و پەیوەستبوون پێیانەوەو جیاکردنەوەیان لەجەنگی نارەوا وازدەهێنم.

رادەی رەوایەتی جەنگ لەیاسای نێودەوڵەتیدا (مدى مشروعية الحرب في القانون الدولي)

دەوڵەتان تا سەدەی حەڤدەهەم ئاشنای یاسایەك نەبوون پەیوەندیەنێودەوڵەتیەکانیان رێکبخات و ماف وپابەندیەکانی لەهەردوو حاڵەتی ئاشتی و جەنگدا دیاری بکات، پاشان بیرۆکەی یاسای نێودەوڵەتی سەری هەڵداو بەم گەشەکردنانەدا تێپەڕی:

أ- پەیماننامەی ویستفالیا (١٦٤٨ز) لەنێوان وڵاتانی ئەوروپیدا بەخاڵی سەرەتا بۆ یاسای نێودەوڵەتیکلاسیکی دادەنرێت و تێیدا جەنگ وەك رووکارێکی رەهای سەروەری دەوڵەتانی وازۆکاری دانراو تۆماس هۆبز کەلەبیرمەندانی ئەو سەردەمەیە بانگەشەی جەنگی گشتگیری لەنێوان هەموو خەڵکدا لەدژی هەموو خەڵك و لەناوبردنی بیرۆکەی

---

[1] سورة التغابن: آية ١٤.
[2] سورة المائدة: آية ١٣.
[3] سورة الزخرف: آية ٨٩.
[4] سورة النحل: آية ١٢٥.
[5] بڕوانە دانراومان: التبيان لرفع غموض النسخ في القرآن.
[6] سورة الاسراء: آية ٣٤.
[7] سورة النحل: آية ٩١.

حەق و بەتاڵ و بیرۆکەی دادپەروەری و ستەم و دانانی هێز و فێڵکردن (تدلیس) کەدوو پشتیوانی سەرەکین لەحاڵەتی جەنگدا دەکرد[1].

ب- سەردەمی کۆمەڵەی گەلان (عصبة الامم): دەرئەنجامی ئەوەی لەپەیماننامەی ویستفالیا لەئازادی رەهای وڵاتان لەچوونە جەنگ بڕیاری لەسەر درا ئەگەر بەرژەوەندی وڵاتەکەی تێدا هاتەدی، جەنگی جیهانی یەکەم بەرپا بوو، جیهان بۆ ماوەی چوارساڵ (١٩١٤-١٩١٨ز) بەئاگریئەو جەنگە سوتاو، نەهامەتیەکانی ئەو جەنگە پاڵی بەوڵاتان و گەلانەوە نا کەپێویستە دەسەڵاتێکی نێودەوڵەتی باڵا دروست ببێت کەچارەسەرکردنی ناکۆکیەکان بەرێگەی ئاشتیانەو دانانی سنوورێك بۆ جەنگە نارەواکان دابنێت، بۆ ئەو مەبەستە ساڵی (١٩٢٢ز) کۆمەڵەی گەلانیان دامەزراند، لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر دوو هۆکار نەیتوانی ئامانجەکانی بهێنێتەدی:

یەکەمیان: تەنها لەیەك حاڵەتدا جەنگی قەدەغە کرد، ئەویش حاڵەتی یەکلاکردنەوە بوو بەبڕیاری ناوبژیوانی یاخود راپۆرتی پابەندکار لەئەنجومەنی گەلانەوە لەگەڵ رەزامەندی یەکێك لەلایەنەکانی جەنگەکەو چوونی لایەنەکەی تر سەرەڕای ئەوە بۆ شەڕەکە، مادەکانی (١٥،١٣،١٢).

دووەمیان: وڵاتانی گەورە کەدایانمەزراندبوو لەئامانج و سیاسەتەکانیاندا ناکۆك بوون و ئەوەش رەنگدانەوەی هەبوو لەپەیماننامەی گەلاندا کەبەڵگەنامەیەکی یەکگرتوو نەبوو، بەڵکو تێکەڵەیەك بوو لەچەندین مادە کەزیاتر لەیەك راڤەی هەڵدەگرت، لەبەر ئەوە بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلان وەك راسپاردەی ناپابەندکار وابوون، بەوهۆیەوە پاش جەنگی جیهانی دووەم هەڵوەشایەوە[2].

ج- پەیماننامەی بریان کیلۆج: بریان وەزیری دەرەوەی فەڕەنسا پێشنیازی ئەنجامدانی رێکەوتنێکی لەساڵی (١٩٢٧ز)دا خستە بەردەم وەزیری دەرەوەی ئەمریکا کلوج و پەنابردن بۆ هۆکارە ئاشتیانەکان لەچارەسەری ناکۆکیەکانداو، ویلایەتە یەکگرتووەکان بیرۆکەکەی قبوڵ کرد، بەڵام پێشنیازی کرد دەرگا کراوە بێت بۆ

---

[1] بۆ زیاتر ئاگاداربوون بڕوانە: اسرى الحرب للدكتور عبدالواحد يوسف: ص:٣٩ وما يليها.

[2] بڕوانە: عصبة الامم للاستاذ احمد توفيق: ٦٤٣/١.

ولاتانی ترو پەیماننامەکە لەساڵی (١٩٢٩ن)دا بووە بەرکارو (٦٣) وڵات بوونە ئەندام تێیدا پێش ئەوەی جەنگی جیهانی دووەم روویدات، ئەم پەیماننامەیەش لەبەر چەندین هۆکار کەبواری باسکردنیان نیە سەرکەوتوو نەبوو.

بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان (ميثاق الامم المتحدة)

پاش ئەوەی یاسای دەوڵەت لەهەموو قۆناغەکانی گەشەسەندنیدا شکستی هێنا لەوەی سنوورێك بۆ جەنگی نارەوا دابنێت جەنگی جیهانی دووەم (١٩٣٩–١٩٤٥ن) بەرپا بوو، بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان جێی پەیمانی کۆمەڵەی گەلانی گرتەوە.

بیرۆکەی دانانی دەستەیەکی نوێ دەستی بەدەرکەوتن کرد کەجێی کۆمەڵەی گەلان بگرێتەوە لەدانیشتنی مۆسکۆی (٢٠/ئۆکتۆبەر/١٩٤٣ن)ی نێوان سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکان و سەرۆکی یەکێتی سۆڤیەتی جاراندا ئەنجامدرا و پاشان لەکۆبوونەوەی واشنتۆنی نێوان نوێنەری دەوڵەتە گەورەکان لە(٢١ی ئاب تا ٢ی ئۆکتۆبەری /١٩٤٤ن)، پاشان لەکۆنگرەی سان فرانسیسکۆی ساڵی (١٩٤٥ن) و لە (٢٦/ حوزەیران/١٩٤٥ن) دەوڵەتەکان رەزامەندیاندا لەسەر بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان پاش ئەوەی چەند هەموارێکی تێدا ئەنجامدراو لە (٢٤/ئۆکتۆبەر/١٩٤٥ن) بووە بەرکارو، تا ئێستا (٩٧) [1] وڵات هاتۆتە نێو بەڵێننامەکەوە.

لەپێشەکی بەڵێننامەکەدا هاتووە: (ئێمەی گەلانی نەتەوە یەکگرتووەکان لەسەر خۆمانمان پێویست کردووە کەنەوەکانی داهاتوو لەنەهامەتیەکانی رزگار بکەین کەلەرێی یەك نەوەوە دووجار خەمێکی بەسەر مرۆڤایەتیدا هێناوە کەلەباسکردن نایەت.

سەرلەنوێ باوەڕمان بەو مافانەی بۆ پیاوان و ژنان و نەتەوەکان هەیە بەگەورەو بچوکیانەوە لەیەکسانی لەمافەکاندا دووپات دەکەینەوەو، ئەو حاڵەتانە روون دەکەینەوە کەدەکرێت لەسایەیاندا دادپەروەری و رێزگرتن لەوپابەندییانەی لەبەڵێننامەکان و جگە لەوان لەسەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی .... تاکۆتایی دروست دەبن.

---

[1] بڕوانە: القانون الدولي العالمي لأستاذنا الدكتور حسن الجلبي. الدفاع الشرعي في ميثاق الامم المتحدة محاضرات الماجستير في القانون المطبوعة على الرونيو: ص١٤ وما يليها.

بەڵێننامەکە ڕەوایەتی جەنگی تەنها لەحاڵەتی بەرگری ڕەوادا ڕێگە پێداوەو لەمبارەیەوە لەدەقی (م٥١)دا هاتووە کە: (لەم بەڵێننامەیەدا شتێك نیە لەلاوازکردن یاخود کەمکردنەوەی مافی سروشتی تاك و کۆی دەوڵەتان لەبەرگری ڕەوا لەخۆیان ئەگەر هێزێکی چەکدار دستدرێژی کردە سەر یەکێك لەئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان، دەبێت ئەنجومەنی ئاسایش ڕێوشوێنی پێویست بگرێتە بەر بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی و ئەو ڕێوشوێنانەی کەئەندامان دەیگرنە بەر وەك بەکارهێنانی مافی بەرگری لەخۆی دەستبەجێ دەگاتە ئەنجومەنی ئاسایش و، ئەو ڕێوشوێنانە هیچ کاریگەری نابێت لەهیچ حاڵەتێکدا لەوەی کەئەنجومەن -بەپێی دەسەڵاتەکەی و بەرپرسیارێتیەکانی کەلەحوکمەکانی ئەم بەڵێننامەیەوە پێی دراوە- لەماف بەوەی لەهەر کاتێکدا کەبەپێویستی دەزانێت کەکار بۆ پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێو دەوڵەتی بگرێتە بەرو بیگێڕێتەوە بۆ باری ئاسایی خۆی).

نکوڵی لەوە ناکرێت کەبەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بەهەنگاوێکی گرنگی گەشەکردو لەژیانی مرۆڤایەتیدا لەرووی ڕێکخستنی یاسایی دادەنرێت و، لەگەڵ ئەوەشدا هەبوونی مافی ڤیتۆ بۆ دەوڵەتانی گەورە، بەتایبەت ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وایکردووە بەڵێننامەکە بایەخی لەپاراستنی مافەکانی خەڵك لەکاتی جەنگدا کەم ببێتەوە، لەدیارترین شاهێدیەکانیش لەسەر ئەمە مەینەتیەکانی گەلی فەلەستین و ئەو ڕەوشە خراپەی هەیەو ئەو ئابلۆقە ستەمکارانەیەی نزیکەی دەساڵە بەبێ بوونی پاساو لەیاسای نێو دەوڵەتی و عورفە نێودەوڵەتیەکاندا سەپێنراوە بەسەر گەلی عێراقدا، سەرچاوەی ئەمەش بوونی مافی ڤیتۆ و باڵادەستی ئەمریکایە بەسەر ئەنجومەنی ئاسایشی نێو دەوڵەتیدا کەبەرپرسە لەجێبەجێکردنی بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان.

هـ- جاڕنامەی جیهانی مافەکانی مرۆڤ کەلەساڵی (١٩٤٨ز)ەوە بۆتە بەرکارو، بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ هاتووەو، لەمادەی یەکەمیدا هاتووە: (هەموو مرۆڤەکان بەسەربەستی لەدایك دەبن و لەڕێزو مافەکاندا یەکسانن و کەئەوان عەقڵ و وێژدانیان پێبەخشراوە لەسەریان پێویستە بەگیانی برایەتیەوە مامەڵە لەگەڵ یەکتر بکەن).

لەکۆتایی ئەم پوختەیەی لەبارەی یاسای نێودەوڵەتی لەکاتی دانانیەوە و ئەو گەشەسەندنانەی پێیدا تێپەڕیووە تا ئەمڕۆ خستمانە ڕوو نەگەیشتۆتە ئەوەی شەریعەتی ئیسلامی بەرلە زیاتر چواردە سەدە لەبارەی مافەکانی مرۆڤ و پاراستنی مرۆڤایەتیەکەی و

ڕێزیەوە لەکاتی ئاشتی و جەنگ و ڕەوایەتی جەنگەوە بڕیاری لەسەر داوە، سەرەڕای ئەوەی کەیاسای نێودەوڵەتی هەتا ئێستاش سەبارەت بەگەلانی بێدەسەلات مەرەکەبی سەر کاغەزەو، باشترین شاهێدیش ئەو ڕەوشە نالەبارەیە کەلەنزیکەی نیوسەدەیە لەفەلەستینی داگیرکراودا هەیەو ئەو ئابلۆقە ستەمکارانەیەیە کەنزیکەی دەساڵە بەسەر عێراقدا سەپێنراوە.

دەروازەی دووەم:
مافەکانی دیل و نەخۆش و کوژراوی جەنگ لەنێوان شەریعەت و یاسای نێو دەوڵەتیدا

(حقوق اسرى ومرضى وقتلى الحرب بين الشريعة والقانون الدولي)

لەم دەروازەیەدا باسی مافەکانی دیل بەدرێژی دەکەین، پاشان حوکمەکانی دیل روون دەکەینەوە کەبەسەر نەخۆش و بریندارانی جەنگدا جێبەجێ دەبێت و، ئەمە سەرەڕای گرنگیدان بەکاروباری تەندروستیان و، سەبارەت بەکوژراوانی جەنگی هەردوولایەنی شەڕەکە وادەخوازێت چاودێری تەندروستی و مرۆیی بەخاکسپاردنیان بکرێت بەبێ جیاوازی.

مافەکانی دیل لەشەریعەتی ئیسلامیدا (حقوق الاسير في الشريعة الاسلامية)

بەپێی دەقەکانی قورئانی پیرۆزو سوننەتی پێغەمبەر لەسەر دەوڵەت -یان لایەنی پەیوەندیدار- کەدیلەکەی گرتووە پێویستە پارێزگاری ئازی دیلەکە بکات لەبەکۆیلەکردن و جەستەی لەئەشکەنجەدان بپارێزێت و ڕێزی لەسوکایەتیپێکردن بپارێزێت، وەك لەم روونکردنەوەیەدا هاتووە:

ئیسلام سیستمی ئازادکردنی مرۆڤـی لەبەکۆیلـەکردن هێنـاو دەربـازیکرد لەتاریکیـەکانی کۆیلەکردنی مرۆڤ و هاوبەش بڕیاردان و ستەم بەرەو رووناکی ئـازادی و نـەمانی بەندایـەتی بـۆ جگە لەخوای گەورە: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ)[١] ورووناکی باوەڕو دادپەروەری.

بەکۆیلەکردنی مرۆڤ لەلایەن برای مرۆڤیەوە لـەدیاردەکانی دڕنـدەیی مـرۆڤ و دواکـەوتنی بـووە، ئیـدی چـۆن دەسـتووری نـەمری خـوای گـەورە کارێك کەعـەقڵی سـاغ بـەرووکاری ناتەواوی و دواکەوتنی دابنێت بڕیار لەسەر دەدات، بەڵام بۆچی بەیەك کۆمەڵ نەیهێشت؟

ئیسلام نەخۆشینە کۆمەڵایەتیە درێژخایەنە بـەربڵاوەکانی بـۆ چـەند هـەنگاوو قۆناغێـك بەپلەبەند چارەسـەر کـردووە تـا خـۆی دوور بگرێـت لەکاردانـەوەی نـەگونجاو، بـۆ نمونـە: حەرامکردنی خواردنەوەی عەرەق و سوو (ریبا) و کۆیلە.

ئەوکاتەی ئیسلام هات رێژەی کۆیلەو بەندە زیاتر بوو لەرێژەی ئازادەکان، ئەگەر بڕیاری نەهێشـتنی کۆیلایـەتی و گەڕاندنـەوەی ئـازادی بـۆ بەنـدەکان بەیـەکجار بدایـە ئـەوا ئـەم دەرئەنجامە خراپانەی لێدەکەوتەوە:

١- بازرگانیکردنی بەکۆیلەکان بڕبڕەی پشتی ژیانی ئابووری ئەوکاتـە بـوو، لەبـەر ئـەوە رزگارکردنیان بەیەکجار دەبووە هۆی ئـەوەی سـتەمکاران و خـاوەن کۆیلـەکان هـەر لەسەرەتاوە لەدژی پەیامی ئیسلام بووەستن.

٢- توانای دارایی گەنجینەی گشتی (بیت المال) هێندە نەبوو ژیانی ئەو ملیۆنەها کۆیلەو کەنیزەکانە لەئەستۆ بگرێت، سەرچـاوەیەکی دیکـەی بـژێوی ژیانیـان نـەبوو، لەبـەر ئەوە بەیەکجار ئازادکردنیان دەبووە هۆی هەڵگەڕانەوەیان لەدژی ئیسلام.

٣- بەندەکان لەسەر کۆیلایەتی راهاتبوون و رزگارکردنیان ئەگەری ئەوەی هـەبوو رەتـی بکەنەوە، وەك ئـەوەی لەئـەمریکا روویـدا کـاتێ یاسـای نەهێشـتنی کۆیلـە لەلایـەن ئەبراهام لینکۆڵنەوە سەرۆکی شازدەهەمی ئەو وڵاتەوە دەرچوو.

ئیسلام هات و بینی کەسیستمی بەکۆیلەکردنی مرۆڤ لەلایەن برای مرۆڤیەوە رۆنگـاوێکی بۆگەنە و لەچەند جۆگەیەکەوە ئاوی پێدەگات، ئیسـلام ئـەو جۆگانـەی ئـاوی پێدەگەیانـد

---

[١] سورة فاتحة الكتاب: آية ٥.

وشـك كـرێو بـەوەش ڕۆنگاوەكـە بـۆ هـەتا هـەتایی وشـك بـوو، بـۆ ئەمـەش قۆنـاغێكی گواستنەوەی بۆ كۆتایهاتنی داناو حوكمەكانی سیستمی كۆیلایـەتی لـەقورئان فـەرموودەدا ڕێكخسـت لـەو كاتـەداو، كـاركردن بـەو دەقانـەی كەئـەو حوكمانـەی ڕێكخسـتبوو ڕاوەسـتا ئەمەش پێی ناوترێت سڕینەوە (نەسخ)، لەو ڕێسـا ئوصـولی و فیقهیەیانـەی كەیەكـدەنگی لەسەرە ئەوەیە كەحوكم لەگـەڵ هۆكارەكەیـدا بـەبوون و نـەبوون دەسـوڕێتەوەو بەنـەمانی هۆكارەكەی حوكمەكەش نامێنێت.

گرنگترین هۆكارەكانی كۆیلایـەتی لەسـەدە كۆنـەكانی پـێش ئیسلامدا (اهم أسباب الرق في العصور السابقة على الاسلام)

١- دیل لەپێشەوەی هۆكارەكانی كۆیلەكردن بووە لای نەتەوە كۆنەكانو، قورئـان هـاتو ئاینـدەی دیلـی لـەئازادكردن بـەبێ بەرانبـەر یـاخود ئـازادكردنی بەبەرانبـەردا كـورت كردەوە، لەمبارەیەشەوە لەقورئانی پیرۆزدا هاتووە: (فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً)[1]، ئەم دەربڕینە لەزانستی ڕەوانبێژیدا بۆ كورتكردنەوە (حصر)ەو هیچ واتایەكی تری نیە جگە لەئازادكردنی دیل بەبێ بەرانبەر یاخود بەفیدیە بۆ هیچ موجتەهیدێك نیە هیچ شتێكی تری بـۆ زیـاد بكـات وەك ئـەوەی بڵێـت یـان ئـەوەتا بكرێنـە كۆیلـە یـان بكوژرێن یاخود موسڵمان بن، چونكە خوای گەورە ئەو بەشانەی لەیاد نەكردووە یـان بێئاگا نەبووە لێیان.

پێغەمبەریش (درودی خوای لەسەر بێت) هـیچ گیراوێكـی جـەنگی نەكردۆتـە كۆیلـەو، هەستانی بەكوشتنی هەندێك گیراوی جەنگ لەبەر هۆكاری تـر بـووە كـەلێرەدا بـواری باس كردنیان نیە لەبەر سنوورداری ئەم باسە، كاتێ مەككەی ڕزگاركرد بەخەڵكەكـەی فەرموو: (كلكم طلقاء[2]) واتە: هەمووتان ئازادن.

---

[1] سورة محمد: آية ٤.

[2] سنن البيهقي الكبرى: ٩\١١٨ ، الجامع الصغير للسيوطي: ص٢٢٠ .

سەرکردەی ئیسلامی سەلاحەدینی ئەیوبیش (٢٥) هەزار دیلی جەنگی گاورەکانی بەبێ بەرانبەر ئازاد کرد.

٢- چەتەگەری دەریایی‌و رفاندن‌و هاوشێوەکانی، قوربانیانی ئەو دەستدرێژیانە وەك دیلی جەنگ مامەڵەیان لەگەڵدا دەکراو کۆیلایەتیان بەسەردا دەسەپاندن، ئیسلام ئەم شێوازەی حەرام کردو سزای توندی بۆ ئەنجامدەرانی بڕیاردا.

٣- ئەنجامدانی هەندێك تاوانی مەترسیدار، وەك کوشتن‌و دزی‌و زینا، سزای تاوانباری ئەنجامدەر کۆیلەکردنی بوو بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت یاخود بۆ کەسی زیان لێکەوتوو یان بۆ میراتگرەکانی، قورئانی پیرۆز هات سزای تایبەتی بۆ ئەو تاوانانە دیاری کرد.

٤- ئەو هەژاریە بەربڵاوەی هەبوو وای دەکرد کەسە هەژارەکە بەناچاری رووبەدەکردە قەرز کردن، کاتێ دەستەوسان بوو لەدانەوەی قەرزەکە چەند قات سووی دەخرایە سەر، ئەمە لەکۆمەڵگایەکی هەژاردا کەپێوەرەکانی دادپەروەری تێدا نەمابوو، ئەو سووەش بوو بووە هۆی زیادبوونی رادەی هەژاری کەقەرزارەکەی ناچار دەکرد بەرەو زەلکاوی کۆیلەکردن بچێت‌و خاوەن قەرزەکە بۆی هەبوو وەك بەندە مرۆڤە قەرزارەکە بفرۆشێت، ئاینی ئیسلام چەند هۆکارێکی بۆ زاڵبوون بەسەر کێشەی هەژاریدا بڕیارداو سوویشی حەرام کردو خوای گەورە دەفەرموێت: (وان كان ذو عسرة فنظرة الى ميسرة)[1].

٥- دەستەڵاتی کەس بەسەر خۆیدا، لەکاتی پێویستی ئابووریدا لەپێناوی بەدەستهێنانی بژێوی ژیانیدا خۆی بەکەسێکی تر دەفرۆشت، ئیسلام ئەو پێویستیەی بەچەند رێگایەکی جۆراوجۆر نەهێشت، لەوانە: بژێوی‌و زەکات.

٦- دەسەڵاتی باوك سالاری، باوك مافی ئەوەی هەبوو هەر منالێکی وەك کۆیلە بفرۆشێت، ئیسلام ئەوەشی حەرام کرد.

٧- وەچە خستنەوەی کۆیلەکان، منداڵی کەنیزەك بەرەچەڵەك بەکۆیلە دادەنرا، ئیسلام بەئازادی دانا.

---

[1] سورة البقرة: آية ٢٨٠.

٨- چەندین هۆكاری دیكەش هەیە كەلێرەدا بواری باسكردنیان نیە.

هۆكارەكانی تەقینەوەی ئەم سەرچاوانە

١- هۆكارە رەگەزپەرستی و هۆزایەتی و ئاینیەكان.

٢- خراپبوونی سیستمی ئابووری.

٣- نەمانی گیانی بەزەیی و هاوسۆزی لەنێوان خەڵكدا.

٤- نەبوونی شەرع و یاسا.

٥- بەسنەبوونی سزای تاوانبار.

رێگاكانی نەهێشتنی سیستمی كۆیلایەتی

ئیسلام چەند رێگەیەكی بۆ نەهێشتنی ئەو سیستمە بێزراوە بەكارهێناوە، لەوانە:

١- حەرامكردنی بەكۆیلەكردنی دیلو چارەنووسی لەوەدا كورت كردەوە كەدەبێت ئازاد بكرێت لەبەر ئەم حیكمەتانە:

أ. دیل بەویستی خۆی نەهاتووە بۆ گۆرەپانی جەنگ، ئیتر لەسەر چ بنەمایەك دەكرێتە كۆیلە؟

ب. شەڕ لەئیسلامدا بۆ بەرگری رەوا (الدفاع الشرعی)یەو سەبارەت بەدیلەكە كۆتایی هاتووە، بەكۆتایهاتنیشی دوژمنكاریو راوەستانی جەنگ بەرگری رەواش كۆتایی دێت.

ج. ناچاركردنی لەژێر هەڕەشەی بەكۆیلەكردنیدا ئەگەر موسڵمان نەبێت پێچەوانەی زۆر ئایەتی قورئانە، لەوانە: (لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ)[١].

د. مامەڵەی هاوشێوە كەزۆركەس پەنای بۆ دەبات بۆ رەوا بینینی بەكۆیلەكردنی دیل رەت كراوەیە لەزۆر لاوە، لەوانە:

---

[١] سورة البقرة: آية ٢٨٠.

یەکەم: سیستمی بەکۆیلەکردنی دیل لەهەموو وڵاتانی جیهاندا بەکۆدەنگی کۆتایی هاتووە ئیدی مامەڵەی هاوشێوە لەکوێدایە.

دووەم: مامەڵەی هاوشێوە واپێویست دەکات یان ئەوەتاهەڵس وکەوتی ئەو بەندەیە بەرزبکرێتەوە بۆ پلەی هەڵس وکەوتی خوای گەورە یاخود رەفتاری خوای گەورە دابەزێنرێت بۆ ئاستی هەڵس وکەوتی بەندەکەی، پابەندکار پوچەڵە، بەهەمانشێوە پابەندکراویش.

سێیەم: بەکۆیلەکردنی دیل و زەوتکردنی ئازادیەکەی وەك تۆڵەکردنەوە لەدوژمن پێچەوانەی فەرمایشتی خوای گەورەیە: (وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى)[1].

٢. قورئان ئازادکردنی کۆیلەی کردۆتە کەفارەتی زۆر گوناه وەك لە (ظهار)و کوشتنی هەڵەدا هەیە.

٣. قورئان بەهای (١\٨)ی داهاتی زەکاتی تایبەت کردووە بەئازادکردنی کۆیلە، بەپێدانی ئەو بڕە پارەیە کەلەزەکات وەریدەگرێتو دەیدات بەگەورەکەی لەبەرانبەر ئازادکردنیدا.

٤. قورئان بڕیاری داوە منالی هەموو کەنیزەکێك کەلە چوونەلای مێرد بەهاوسەرگیری یاخود بەخاوەنداریتی ئەوا دایکەکەی (دایکی منالەکە) راستەوخۆ پاش مردنی مێردەکەی یان خاوەنەکەی ئازاد دەبێت، بەمەش ئیسلام قەڵاچۆی رەچەڵەکی وەك هۆکارێك لەهۆکارەکانی بەکۆیلەکردن کردووە.

٥. ئیسلام بەشێوەی فەرمانکردنی پابەندکار فەرمانی کردووە لەسەر هەر تاکێك کەتوانای دارایی هەبێت پێویستە بەسامانەکەی هاریکار بێت لەرزگارکردنی کۆیلەدا لەرێگەی کرینو ئازادکردنیانەوە، یاخود لەرێگەی پێدانی سامانەوە پێی تابیداتە گەورەکەی لەبەرانبەر ئازادکردنیدا، خوای گەورە دەفەرموێت: (لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ

[1] سورة الانعام: آية ١٦٤.

الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَالْمَلآئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّآئِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ)[١].

٦. خوای گەورە فەرمانی بەگەورەی كۆیلەكان كردووە ئازادیان بكەن، دەفەرمووێت: (فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا)[٢].

٧. هانی هەموو مرۆڤێكی خاوەن توانای دارایی دەدات لەسەر ئازادكردنی كۆیلەیان لەبەرانبەر پاداشتی لای خوای گەورە، دەفەرمووێت: (وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ، فَكُّ رَقَبَةٍ)[٣].

٨. ئیسلام بڕیاریداوە باوو باپیر (اصول) كەكۆیلەن ئەگەر لقەكانیان بوونە خاوەنیان ئەوا دەستبەجێ ئازاد دەكرێن.

٩. هەركەس لەپشكی خۆی خۆش ببێت لەو كۆیلەیەی كەخاوەندارێتیەكەی هاوبەشە ئەوا بەشەكەی تریشی بۆ ئازاد دەبێت، ئەگەر لەرووی داراییەوە توانای هەبوو ئەوا لەسەریەتی قەرەبوویەك بداتە هاوبەشەكەی تری لەبەرانبەر پشكەكەیدا.

---

[١] سورة البقرة: آية ١٧٧.
[٢] سورة النور : آية ٣٣.
[٣] سورة البلد: آية ٤٧.

دەروازەی سێیەم:
مافەکانی دیلی جەنگ لەپاراستنی ژیان و سەلامەتی و باش مامەڵەکردن لەگەڵیان و ئازادی بەجێگەیاندنی دروشمە ئاینیەکانیان و ئازادکردنیان پاش کۆتایهاتنی جەنگ

(حقوق أسرى الحرب في الحفاظ على حياتهم وسلامتهم وحسن معاملتهم وحرية ممارسة شعائرهم الدينية واطلاق سراحهم بعد انتهاء الحرب)

بەڵگە نەقلی و عەقلیەکان:

أ-لەبەڵگە نەقلیەکان:

فەرمایشتی خوای گەورە: (وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا)[1] ئەم فەرمایشتەش کەدەفەرموێت: (فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً) پێشخستنی ئازادکردن ڕێزگرتنە لەگیانی مرۆڤایەتی، لەرۆژی بەدردا عەباس بەدیلی هێنرایە خزمەت پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) بینی کراسەکەی عەبدوڵای کوڕی ئەبی حارس بۆی دەبێ بۆیە کردیە بەری[2]، پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) فەرمووی: (لا يجهزن على جريح ولا يتبعن مدبر ولا يقتلن اسير)[3]. واتە: ، لەفەتحی مەکەشدا تەنها فەرمانی کرد سێ کەس بکوژن کەئەوانیش ناپاکی

---

[1] سورة الانسان: آية ٨.

[2] ينظر صحيح البخاري: ٣/١٠٩٥ (٢٨٤٦).

[3] بروانە: الجامع الصحيح للامام النيسابوري: ٥/١٤٠.

مەزنیان ئەنجامدابوو، بەكەسانی تری خەڵكی مەكەی وت ئەمڕۆ ئێوە هیچتان لەسەر نیەو برۆن ئێوە ئازادن[1]، هیچ دیلێكی لەبەر ئەوەی بەدیلگیراوە نەكوشتووە، بەڵكو لەسەر ناپاكی مەزن كوشتوویەتی و خەلیفەو سەركردە موسڵمانەكانیش شوێنپێی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت) یان هەڵگرتووە، ئیمامی شافیعی (رەحمەتی خوای لێبێت)[2] دەڵێت: (سوفیانی كوڕی عەینیە هەواڵی پێداین كەعەلی لەرۆژی صەفەیندا دیلێكیان هێنایە لای و جەنگەكە هێشتا بەردەوام بوو، وتی: مەمكوژن، وتی: ناتكوژم، من لەخوای گەورە دەترسم، ئازادی كرد).

سەركردەی ئیسلامی صەلاحەدینی ئەیوبی بەهەزاران دیلی لەجەنگی خاچپەرستەكاندا ئازاد كرد، لەكاتێكدا ناپلیۆن پۆناپارت كاتێ خۆراكی دیلەكان كەژمارەیان چوار هەزار دیل بوو لەعەكا كەمی كرد فەرمانی كرد بیانكوژن[3].

ب- لەبەڵگە عەقلیەكان:

١- كوشتنی لەبەر ئەوەی دەستدرێژیكارە دروست نیە چونكە دەستدرێژیەكەی بەبەدیلگرتنەكەی كۆتایی هاتووەو بەرگری رەواش بەكۆتاییهاتنی دەستدرێژی كۆتایی دێت.

٢- كوشتنی بۆ تۆڵە سەندنەوە پێچەوانەی فەرمایشتی خوای گەورەیە: (وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى)[4].

٣- سەرپشككردنی لەنێوان كوشتن و موسڵمانبووندا پێچەوانەی فەرمایشتی خوای گەورەیە: (لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ)[5].

٤- كوشتنی لەبەر مامەڵەی هاوشێوە پێویست بەوە دەكات قورئان بۆ ئاستی مرۆڤ دابەزێنرێت یان مرۆڤ بۆ ئاستی قورئان بەرز بكرێتەوە، پابەندكار بەتاڵەو پابەندبوویش بەهەمان شێوەو رووی پابەندكردنیش كەمامەڵەی هاوشێوەیە لەنێوان دوو نزمدا یان دوو بەرزدا دەبێت نەك لەنێوان بەرزێك و نزمێكدا.

---

(١) بڕوانە: احكام القرآن للجصاص: ٣/٢٩١، وسنن البيهقي الكبرى: ٩/١١٨.

(٢) بڕوانە: الأم: ٤/٢٩١.

(٣) اسرى الحرب في التشريع الاسلامي والقانون الدولي للقاضي فاضل دولان: ص٥٨

(٤) سورة البقرة: آية ٢٥٦.

(٥) سورة البقرة: آية ٢٨٠.

مافەکانی نەخۆش و برینداروکوژراوی جەنگ (حقوق مرضى وجرحى وقتلى الحرب):

هەمان ئەو حوکمانەی بۆ دیل هەیەو باسکران بەسەر نەخۆش و برینداری جەنگدا جێبەجێ دەبێت، ئەمە سەرەڕای پێویستی چاودێری تەندروستی بۆیان و پێشکەشکردنی چارەسەرو تەداوی بۆیان وەك هەر نەخۆش و بریندارێکی ئاسایی.

بەڵام کوژراوانی جەنگ لەدوژمن ئەگەر لەخاکی ئیسلامدا بوون ئەوا پێویستە لەبەر دوو هۆکار بەخاك بسپێردرێن:

یەکەمیان: لەبەرچاوگرتنی ڕێزیان لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (ولقد كرمنا بني آدم) کەئەوانیش دەگرێتەوەو پێویستە مەراسیمی بەخاکسپاردنیان لەبەرچاو بگیرێت.

دووەمیش: لەبەرچاوگرتنی لایەنی تەندروستی، چونکە بەخاکنەسپاردنیان و لێگەڕانی لاشەکانیان دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی وپەتا لەگۆرەپانی جەنگدا.

مافەکانی دیل برینداروونەخۆش و کوژراوی جەنگ لەیاسای نێودەوڵەتیدا (حقوق اسرى وجرحى ومرضى وقتلى الحرب في القانون الدولي)

یاسای نێودەوڵەتی هاوچەرخ پاش گەشەکردنی چارەسەری ئەم بابەتەی کردووە بەوەی مامەڵەی مرۆیی نزیك لەو مامەڵەیە بکرێت کەشەریعەتی ئیسلامی لەڕووی ڕەوشتی و مرۆییەوە بڕیاری لەسەر داوە، لەبەرکەمی بوار وەك نمونە پوختەیەك لەوەی لەجاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ و ڕێکەوتنی جنێڤدا هاتووە باس دەکەم:

لەدەقی جاڕنامەی جیهانی مافەکانی مرۆڤ کەلە (١٩٤٨/١٢/١٠ز)دا دەرچووە هاتووە: (هەموو مرۆڤێك مافی دەستبەرکردنی هەموو ماف و ئازادییەکانی کەلەم جاڕنامەیەدا باس کراوون بۆ هەیە بەبێ جیاوازی هیچ ڕەنگێك، بەتایبەتی بەهۆی ڕەچەڵەك یاخود ڕەنگ یان ڕەگەز یان زمان یاخود ئاین یان بۆچوون سیاسی بێت یاخود ناسیاسیی یا بنەڕەتی نیشتمانی یان کۆمەڵایەتی یان سەرمایە یاخود لەدایکبوون یاخود هەر ڕەوشێکی تر).

لەمادەی (٣)دا هاتووە: (هەموو تاکێك مافی ژیان و ئازادی و ئاسایشی کەسیی بۆ هەیە).

لەمادەی (٤)دا هاتووە: (ڕێگەنادرێت بەکۆیلەکردن یاخود بەبەندە کردنی و کۆیلایەتی و بازرگانی بەکۆیلەوە بەهەموو شێوەکانی قەدەغەیە).

سەبارەت بەڕێکەوتنی جنێف، لەماوەی نێوان (٢١/ نیسان تا ١٢/١/١٩٤٩ز) لەشاری جنێڤ کۆنگرەیەکی دبلۆماسی ئەنجامدرا بەمەبەستی دانانی ڕێکەوتنێکی نێودەوڵەتی بۆ پاراستنی قوربانیانی جەنگ و تێیدا بەفەرمی (٦٣) دەوڵەت بەشداریان کردو کۆنگرەکە گەیشتە ئەوەی ئەم چوار ڕێکەوتنە پشت پێ ببەستێت:

ڕێکەوتنی یەکەم: ڕێکەوتنی جنێف بۆ چاککردنی حاڵی برینداران و نەخۆشەکان لەهێزە چەکدارەکان لەمەیدانی جەنگدا لە(١٢/ئاب/١٩٤٩ز).

ڕێکەوتنی دووەم: بۆ چاککردنی حاڵی برینداران و نەخۆشەکان و خنکاوەکانی هێزە چەکدارەکان لەدەریاکاندا لە(١٢/ئاب/١٩٤٩ز).

ڕێکەوتنی سێیەم: سەبارەت بەمامەڵەی دیلەکانی جەنگ لە(١٢/ئاب/١٩٤٩ز).

ڕێکەوتنی چوارەم: بۆ پاراستنی کەسانی سیڤیل لەکاتی جەنگدا لە(١٢/ئاب/١٩٤٩ز).

لەمادەکانی (١-٦٤)ی یەکەمیاندا چەند حوکمێك سەبارەت بەکاروباری برینداران و نەخۆشەکان هاتووە، لەوانە ڕێزگرتن و پاراستنی ئەندامانی هێزە چەکدارەکان و بەخاکسپاردنی مردووانیان بەڕێزگرتن و بەپێی دروشمەکانی ئاینەکەیان ئەگەر لەتوانادا بوو و گۆڕەکانیشیان ڕێز لێبگیرێت، دروست نیە لەوشکاییەوە هێرش بکرێتە سەر کەشتی و نەخۆشخانەکان و، دروست نیە هێرش بکرێتە سەرفڕۆکە پزیشکیەکانی بەکارهاتوو بۆ گواستنەوەی برینداران و نەخۆشەکان، دروست نیە شێواندنی جەستەیی دیل و تاقیکردنەوەی پزیشکی یاخود زانستی و ڕێکارەکانی تۆڵەکردنەوە لەدیلەکانی جەنگ قەدەغەیە.

دیلەکانی جەنگ مافی ڕێزگرتنی کەسیی و ناموسیان لەهەموو حاڵەتەکاندا هەیەو پێویستە ئافرەتانی دیل بەهەموو ئەو مامەڵانەی کەپێویست بێت بەرەگەزیان و هەمان مامەڵەی پیاوانیان لەگەڵدا دەکرێت و، دیلەکانی جەنگ هەموو مافەکانی شیاوێتی مەدەنی خۆیان هەیە کەپێش بەدیلگیرانیان هەیانبووەو کۆتکردنی بەجێهێنانی ئەو مافانەیان کەئەم شیاوێتیە بۆی دەستەبەر کردوون تەنها بەو ڕادەیە نەبێت کەبەدیلگرتنەکە پێویستی دەکات.

ئەو دەوڵەتەی دیلەکەی جەنگی گرتووە دەبێت بەبێ بەرانبەر بیانژێنێت و چاودێری تەندروستیان بەخۆڕایی بۆ دابین بکات و، لەسەر دەوڵەت پێویستە کەمامەڵە لەگەڵ هەموویاندا بەیەکسانی و بەبێ جیاوازی بکات و، دیلی جەنگ هەموو ئەو شتانەی هەیبووە دەپارێزرێت بۆی لەگەڵ ئەو مافانەی تر کەلەم لێکۆڵینەوەیەدا بواری باسکردنیان نیە.

دەروازەی چوارەم:
مافەکانی کەسانی سیڤیل
لەکاتی جەنگ و دوای جەنگدا

(حقوق المدنيين اثناء الحرب وبعدها)

یەکەم: لەشەریعەتدا

پاڵنەرەکانی شەڕ لەئیسلامدا وەڵامدانەوەی ئەو دەستدرێژیەیە کەدەکرێتە سەر یەکێك لەبەرژەوەندیە پێویستەکان، جەنگ لەئیسلامدا خوێنڕێژی و وێرانکاری ئاوەدانی تێدا ڕێگەپێدراو نیە، بەڵکو بۆ دوورخستنەوەی دەستدرێژی دەستدرێژیکارە پێش ڕوودانی و لابردنیەتی پاش ڕوودانی، لەبەر ئەوە قورئانی پیرۆز فەرمان دەکات کەموسڵمانان تەنها لەدژی ئەو کەسانە بجەنگن کەجەنگیان لەدژ بەرپا کردوون و لەمبارەیەوە دەفەرموێت: (وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ)[1]، ئەوەی لەم ئایەتە دەخوێنرێتەوە ئەوەیە دروست نیە ئەو کەسانەی بەشداری جەنگەکەیان نەکردووە نێر بن یان مێ، منداڵ بن یاخود کەسانی بەتەمەن کوشتنیان دروست نیەو مافەکانیان لەحاڵەتی جەنگدا پارێزراوە هەروەك لەحاڵەتی ئاشتیدا پارێزراوە، شەڕ کاتێك ڕەوایە ئەگەر بۆ پاراستنی کەسانی بێدەسەلات بوو بەچاوپۆشی لەوەی

---

[1] سورة ألبقرة: آية ١٩٠.

ئەو کەسانە بیروباوەڕو رەگەزو نەژادیان چیە، وەك لەم ئایەتەی قورئانی پیرۆزدا هاتووە: (وَمَا لَكُمْ لاَ تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاء وَالْوِلْدَانِ)[1] لەسەر جەنگاوەری موسڵمان پێویستە کەلەگەڵ دۆست و دوژمنـدا دادپـەروەری لەبەرچاو بگرێت، لەمبارەیەوە خوای گەورە دەفەرموێت: (وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى أَلاَّ تَعْدِلُواْ اعْدِلُواْ هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى)[2] چونکە جەنگ لەئیسلامدا رەها نیە بەڵکو کۆتکراوە بەچەندین بنەما کەلەقورئان و فەرموودەو ژیانی خەلیفەکانی راشیدیندا هاتوون.

لەقورئانی پیرۆزدا ئەو ئایەتانەی باسمانکردن و هاوشێوەیان هەیە کەوەلامدانەوە پێویستە ئاراستەی تەنها کەسی دەستدرێژیکار بکرێت نەك کەسانی تر بەپێی ئەم بنەمایە: (لاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى)[3].

لەسوونەتی پێغەمبەریشدا چەندین فەرموودە هەیە جەخت لەو بنەمایانە دەکاتەوە کەلەقورئانی پیرۆزدا لەبارەی بەکارنەهێنانی هێزو توندوتیژی لەدژی جگە لەدەستدرێژیکار نەبێت، لەوانە لە صەحیحی موسلیمدا لە باسی حەرامکردنی کوشتنی ئافرەتان و منالان لەجەنگدا هاتووە: (ئافرەتێك لەهەندێك لەغەزاکانی پێغەمبەردا (درودی خوای لەسەر بێت) بەکوژراوی دۆزرایەوە، پێغەمبەر(درودی خوای لەسەر بێت) نەهی کرد لەکوشتنی ئافرەتان و منالان)، لەگێرانەوەی ئیبن عومەردا هاتووە: (ئافرەتێکی کوژراو لەهەندێك غەزادا دۆزرایەوە، پێغەمبەری خوا نەهیکرد لەکوشتنی ئافرەتان و منالان)[4].

لەراسپاردەکانی پێغەمبەر (درودی خوای لێبێت) لەبارەی مافەکانی مرۆڤ لەکاتی جەنگدا کەئاراستەی سوپای موسڵمانان کراوە لەکاتی جیهاددا دەفەرموێت:

((لا تغدروا ولا تغلوا ولاتقتلوا وليدا وستجدون رجالا في الصوامع معتزلين الناس فلا تعرضوا لهم ولاتقتلنّ امراة ولا صغيرا ولا كبيرا فانيا ولا تحرقن نخلا ولا تقلعن شجرا ولا تهدمن بيتا))[5].

---

[1] سورة النساء: آية ٧٥.

[2] سورة المائدة: آية ٨.

[3] سورة الانعام: آية ١٦٤.

[4] صحيح مسلم: ١٣٦٤/٣

[5] تاريخ بغداد للخطيب البغدادي: ٢٩٦/٤، تاريخ الطبري: ٢٤٦/٢، البداية والنهاية للحافظ ابن كثير: ٢٢٠/٥.

واتە: (ستەم لەکەس مەکەن، زیدەڕەوی مەکەن، منالّ مەکوژن، کەسانێك دەبینن خۆیان پەنا داوە هێرشیان مەکەنە سەر، ئافرەتان مەکوژن، نەمنالّ، نەگەورە، دارخورما مەسوتێنن، دار مەبڕن، مالّ وێران مەکەن).

لەراسپاردەکانی خەلیفەی یەکەم ئەبوبەکری سدیق (خوا لێی رازی بێت) بۆ یەکێك لەسەرکردەکانی سوپا: (خیانەت مەکەن، ستەم مەکەن، منالّی بچوك و، پیاوی بەتەمەن و، ئافرەت مەکوژن، دارخورما مەبڕنەوەو مەیسوتێنن و، داری بەردار مەبڕنەوە، مەڕو مانگاو گوێرەکە سەرمەبڕن)[1].

کاتێ یەزیدی کوڕی ئەبوسوفیانی کردە سەرکردەی یەکێك لەسوپاکان کەبۆ شامی رەوانە دەکردن پێی وت: دە ئامۆژگاریم هەیە بۆت: ئافرەت و منالّ، ئاوەدانی و کەسی بەتەمەن مەکوژن و، داری بەردارو دارخورما مەبڕنەوەو مەسوتێنن و وێران مەکەن و مەڕو مانگا لەناو مەبەن بۆ خواردن نەبێت)[2].

لەراسپاردەکانی خەلیفەی دووەم عومەری کوڕی خەتتاب (خوا لێی رازی بێت) روو لەیەکێك لەسەرکردەکانی سوپای ئیسلام دەڵێت: من فەرمانت پێدەکەم و بەوانەشی کەلەگەلّ تۆدان لەسەریازەکان کەلەهەموو حالّەتێکدا تەقوای خواتان هەبێت، چونکە تەقوای خوا باشترین ئامادەسازییە بۆ چونە سەر دوژمن و، بەهێزترین پلانە لەجەنگدا، فەرمانت دەکەم بەتۆو ئەوانەی لەگەلّتاندان زیاتر خۆتان لەگوناه بپارێزن، لەخۆتان و لەدوژمنەکەتان، چونکە گوناهی سوپایەك مەترسیدارترە بۆیان لەدوژمنەکەیان، خوای گەورە سوپا بەهۆی سەرپێچی بەرانبەرەکەیانەوە بۆ فەرمانی خوا سەردەخات، ئەگەر وا نەبوایە ئەوا ئێمە هێزی ئەوانمان نەبوو، چونکە ژمارەمان وەك ژمارەی ئەوان نیەو، چەك وتفاقمان بەرادەی ئەوان نیە، ئەگەر لە گوناهکردندا وەك یەکمان لێبێت، ئەوا ئەوان بەسەرماندا زالّ دەبوون لەهێزدا، ئێمە بەهۆی باشەمانەوە بەسەریاندا سەردەکەوین، نەك بەهۆی هێزمانەوە)[3].

---

[1] البداية والنهاية للحافظ ابن كثير: ٥/٢٢٠، وتاريخ بغداد للخطيب البغدادي: ١٣/٦٧.

[2] تاريخ الكامل لابن اثير نقلا عن الشيخ محمد عبده (الحقوق الدولية في الاسلام): ص١٠.

[3] البداية والنهاية للحافظ ابن كثير: ٥/٢٢٠، وتاريخ بغداد للخطيب البغدادي: ١٣/١٦

لەراسپاردەکانی خەلیفەی چوارەم عەلی کوڕی ئەبوتالّب (خوا لێی رازی بێت): (خۆت دوور بگرە لەخوێن وخوێنڕێژی بەرەوا نەبێت جونکە هیچ شتێك نیە لەوە کەمتر بێت تووشی قینت بکات و لەوەش گەورەتر بێت کەبەهۆی ئەوەوە تووشت دەبێت و شایستە ترە کە ببێتە هۆی نەمانی نیعمەت و کورتکردنەوەی ماوە بەهۆی خوێن رێژی بەناڕەوا، خوای گەورە لەرۆژی قیامەتدا حوکمی خۆی لەنیوان بەندەکانیدا بەو خوینرێژیەی کردوویانە دەست پێدەکات، دەستەلاّدارێتی خۆت بەخوێنرێژی نارەوا بەهێز مەکە چونکە لەبێهێزکارەکان و توشکارەکانە بەگومان بەلّکو لەناوی دەبات و نایهێلّێت).

هەموو ئەم راسپاردانەی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەر بێت)و خەلیفەکانی راشیدین (خوا لێیان رازی بێت) جەخت لەوە دەکەنەوە کەخۆبەستنەوە بەبنەما نمونەیەی لەم فەرمایشتەی خوای گەورەدا هاتووە: (فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ)[1]، ئەم دەربڕینە وردە رەوانبێژە یاسای نێو دەوڵەتی نەیتوانیووە بگاتە ئاستی ئەم، هەروەها جەخت لەوە دەکاتەوە کەجەنگ هەلاّوێردەو بۆ پێیستبوونەو پێویستبووەکانیش بەپێی رادەیان مەزەندە دەکرێن، ئەمەش خوای گەورە لەم ئایەتەدا جەختی لەسەر کردوەتەوەو دەفەرموێت: (وَاتَّقُوا اللَّهَ) لەبەر ئەوە پێشێلکردنی مافەکانی کەسانی سیڤیل بەتێپەڕاندنی سنووری شەریعەت و کودەتا لەبەرگرییەوە بۆ دەستدرێژی دادەنرێت.

دووەم: مافەکانی مەدەنیەکانی دەوڵەتە بەشەرهاتووەکان لەیاسای نێودەوڵەتیدا ئەوانەی دەکەونە ژێردەسەلاّتی ولاّتێکی تر (حقوق المدنيين للدول المتحاربة في القانون الدولي ممن يقع تحت سلطان الدولة الاخرى):

مادەکانی جاڕنامەی جیهانی مافەکانی مرۆڤ کەلەساڵی (١٩٤٨ز) دەرچووە گشتی و رەهاو گشتگیرە لەهەردوو حاڵەتی ئاشتی و شەڕدا سەبارەت بەهەموو گەلان ونەتەوەکان و، گشتیش کار بەگشتێتیەکەی دەکرێت تا ئەکاتەی تایبەت دەکرێت ورەهاش بەرەهایەتی

[1] سورة البقرة: آية ١٩٤.

دەمێنێتەوە ئەگەر کۆتکران نەسەلمێنرێت، لەوانە (م٥): (دروست نیە هیچ کەس بخرێتە ژێر ئەشکەنجەو مامەڵەی خراپ یاخود سزای دەروونی یان مرۆیی یان پەیوەست بەکەرامەتی)، لە(م٦) هاتووە: (هەموو مرۆڤێك لەهەموو جێگایەك مافی ئەوەی هەیە دان بەکەسێتی یاساییدا بنرێت).

لەرێکەوتنامەی جنێفی چوارەمدا لە(١٢/ئاب: ١٩٤٩ز)دا هەمووی ئەوەی پەیوەندار بێت بەپاراستنی کەسانی مەدەنی لەمادەکانی (١-١٥٩) هاتووە، لەوانە ئەوەی لە مادە (٣)دا هاتووە: (لەحاڵەتی بەرپابوونی ململانێی چەکداریدا کەسروشتی نێودەوڵەتی نەبێت لەسەر خاکی یەکێك لەوانەی لەرێکەوتنەکەدان پێویستە هەموو لایەنەکانی کێشەکە لانی کەم پابەندبن بەجێبەجێکردنی ئەم حوکمانەوە:

١- ئەو کەسانەی لەکاری دوژمنکارانەدا بەشداری ناکەن، لەنێویشیاندا ئەندامانی هێزە چەکدارەکان کەچەکەکانیان داناوەو ئەو کەسانەی توانای شەڕکردنیان نیە بەهۆی نەخۆشی یاخود دەستبەسەری یاخود لەبەر هەر هۆکارێکی تر لەهەموو حاڵەتەکاندامامەڵەی مرۆییان لەگەڵدا دەکرێت بەبێ جیاوازیەکی زیاندەر لەسەر بنەمای رەچەڵەك یاخود رەنگ یان ئاین یان بیروباوەڕ یان رەگەز یان شوێنی لەدایکبوون یاخود هەرپێوەرێکی هاوشێوەی تر، لەبەر ئەم مەبەستەئەم کارانە لەهەموو کات و شوێنەکاندا قەدەغە کراوە:

أ- دەستدرێژی بۆ سەر ژیان و سەلامەتی جەستەیی و بەتایبەت کوشتن بەهەموو شێوەکانی و شێواندن و مامەڵەی توندو ئەشکەنجدان.

ب- دەستدرێژی بۆ سەر رێزی کەسێتی و بەتایبەت مامەڵەی سوکایەتپێکەر و رێز شکاندنی.

ت- دەرچوونی حوکمەکان و جێبەجێکردنی سزاکان بەبێ رێکاری پێشووی چوونە بەردەم دادگایەك کەبەشێوەیەکی یاسای پێکهێنرابێت و هەموو دابینکاریە دادگاییە پێویستەکان لەتێڕوانینی گەلانی پێشکەوتوودا دەستبەر بکرێت.

٢- بریندارارن و نەخۆشەکان کۆدەکرێنەوەو بایەخیان پێدەدرێت.

بۆ دەستەیەکی مرۆیی بێلایەن وەك لیژنەی نێودەوڵەتی خاچی سووردروستە کەخزمەتگوزاریەکانی بۆ لایەنەکانی ململانێیەکە بخاتە روو، لەسەر لایەنەکانی ململانێیەکەش پێویستە لەسەروی ئەوەوە رێکەوتنی تایبەت لەسەر جێبەجێکردنی هەموو حوکمەکانی تری ئەم رێکەوتنە یاخود هەندێکی بکەن، لەجێبەجێکردنی حوکمەکانی خرانە روو کاریگەری لەسەر رەوشی یاسای لایەنەکانی ململانێیەکە نەبێت).

لەمادە (١٥)شدا هاتووە: (دروستە بۆهەر لایەکی ململانێیەکە کەبەراستەوخۆ یاخود لەرێگەی دەوڵەتێکی بێلایەنەوە یاخود دەستەیەکی مرۆییەوە پێشنیازی دروستکردنی ناوچەی بێلایەن لەهەرێمەکاندا بکات کەجەنگیان تێدایە بەمەبەستی پاراستنی ئەو کەسانەی لێرەدا باسکراون لەمەترسیەکانی جەنگ بەبێ جیاوازی:

أ- بریندارانی نەخۆشەکان لەجەنگاوەران وکەسانی تر.

ب- کەسانی مەدەنی کەبەشداری کارە دوژمنکارەکان ناکەن و هیچ کارێك ئەنجام نادەن کەسروشتی سەربازی هەبێت لەکاتی مانەوەیان لەو ناوچانەدا.

لەمادە (١٦)دا هاتووە: (بریندااران و نەخۆشەکان و هەروەها پیرو ئافرەتانی دووگیان مایەی پاراستن و رێزی تایبەت دەبن بەو رادەیەی کەپێویستیە سەربازیەکان رێی پێبدات هەرلایەنە لەلایەنەکانی ململانێیەکە ئاسانکاری دەکات بۆ ئەو رێکارانەی کەدەگیرێنەبەر بۆ گەران بەشوێن کوژراوان یاخود برینداران و بۆ هاریکاری نغرۆبووان وکەسانی تر کەکەوتبنە مەترسی زۆرەوەو بۆ پاراستنیان لەتالانکردن ومامەڵەی خراپ).

ئەو حوکمانەی تر کەلەم رێکەوتنەدا هاتوون هەیانە پەیوەندارە بەمافی کەسانی مەدەنیەوە لەکاتی جەنگداو هەشیانە پەیوەندارە بەمافەکانی پاش کۆتایهاتنی جەنگ.

تێبینی ئەوە دەکرێت ئەوەی لەجارنامەی جیهانی مافەکانی مرۆڤ و رێکەوتنی جنێڤی چوارەمدا هاتووە بەگەشەکردنێکی شارستانی مرۆیی رەوشتی پێشکەوتوو سەبارەت بەقۆناغەکانی یەکەمی یاسای نێودەوڵەتی دادەنرێت و، لەگەڵ ئەوەشدا هەموو ئەوەی دەچێتە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتی و پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان تا ئێستا هیچ دەوڵەتێك لەدەوڵەتە بەشەڕ هاتووەکان لەکاتی بەرپابوونی جەنگ وکوشتاردا لەبەر چەندین هۆ پێیەوە پابەند ناکرێت ، لەوانە:

١- مرۆڤ بەئارەزووەکەیەوە تائێستا لەحاڵەتەکانی دوژمنکاریدا سەرەڕای گەشەسەندنی شارستانی مرۆڤ بەعەقڵیەتی دوژمنکارانەوە دەژی.

٢- هیچ دەسەڵاتێکی نێودەوڵەتی بێلایەن نیە کەنەکەوێتە ژێر کاریگەری ئاراستەی دەوڵەتانی گەورە کەبەشوێن سەرپێچیەکاندا بچێت و سزای دادپەروەرانە بدات کەلەگەڵ قەبارەی تاوانەکەدا گونجاو بێت.

٣- چەکە لەناوبەرەکان و کۆکوژەکان کەبەزیی و سۆزو مرۆڤایەتیان تێدا نیەو جیاوازی ناکەن لەنێوان مەدەنی و سەربازو لەنێوان بێتاوان و تاوانبارو منداڵ و جەنگاوەردا.

٤- هەبوونی مافی ڤیتۆ لەبەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بۆ وڵاتانی گەورەی ئەندامی هەمیشەیی وایکردووە یاسای نێودەوڵەتی دەستەوسان بێت لەوەی ئەرکەکەی بەجێ بهێنێت، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کەجێبەجێکرانی لایەنداری تێدایەو بەسەر هەندێکدا جێبەجێ دەکرێت وەك عێراق وبەسەر هەندێکی تردا جێبەجێ ناکرێت وەك قەوارەی جولەکە، مافی ڤیتۆ رێگەنادات بەکەمترین ماف بۆ فەلەستینییەکان وئەوەش دەستێوەردانی نێودەوڵەتیە بۆپاراستنی مافی بێتاوانەکان لەفەلەستینی داگیرکراودا.

٥- شەریعەتی ئیسلامی بەسیازدە سەدە پێشتر ئەم مافانەی بڕیار لەسەرداوە، بەڵام ئەویش وەك پێویست پابەند نابن بەبنەماکانیەوە نەلەلایەن وڵاتانی ئیسلامیەوە نەلەلایەن وڵاتانی نائیسلامیەوە.

مافی کەسانی مەدەنی پاش کۆتاییهاتنی جەنگ (حقوق المدنيين بعد ان تضع الحرب اوزارها):

کۆتاییهاتنی جەنگ یان ئەوەتا بەپێی پەیماننامەیەکە (یاخود رێکەوتنێك) یان بەهۆی زاڵبوونی لایەنێکی ململانێیەکە بەسەر لایەکەی تردا دەبێت:

١- لەشێوەی یەکەمیاندا پێویستە لەسەر هەرلایەنە پەیوەست بێت بەپەیماننامەکەو جێبەجێکردنی ئەو پابەندیانەی دەکەوێتە سەری لەهەموو بوارەکاندا، لەوانەش مافی ئەو مەدەنیانەی کەدەکەونە ژێر سایەی پاراستنیەوە بەو مەرجەی کەئەو پەیماننامەیە گونجاو بێت و بەرەزامەندی ئەنجام درابێت، بەڵام ئەگەر لایەنی سەرکەوتوو مەرجی

سەختی بەسەر لایەنەکەی تردا فەرز کردبێت ئەوا هەموو پەیماننامە یاخود رێکەوتنێك لەژێر زۆرلێکراندا نارەواو پوچەڵەو ئەوەی لەسەر پوچەڵ بونیات بنرێت پوچەڵە.

ئەگەر بەرەزامەندی بوو ئەوا پێویستە لەسەر هەرلایەك ئەمەکداربێت بەو پابەندیانەی دەکەونە سەری جێبەجێیان بکات وەك بەجێهێنانی فەرمانی خوای گەورە: (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً)[1].

٢–لەشێوەی دووەمدا پێویستە لەسەر ئەو لایەنەی زاڵبووە ئیدی دەستدرێژیکار بێت لەبنەڕەتدا یاخود بەرگریکار هەموو ئەو ماڵە گوێزراوەو نەگوێزراوەیەی دەستی بەسەردا گرتووە بگێڕێتەوە بۆ خاوەنە شەرعیەکانی، لەبەر ئەم فەرمایشتەی خوای گەورە: (وَلاَ تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ)[2]، چونکە جەنگ لەئیسلامدا بۆ داگیرکردن نیە بەڵکو بۆ بەرگری رەوایە لەبەرژەوەندیە پێویستەکان وبەرگریش بەکۆتایهاتنی دەستدرێژی کۆتایی دێت و بەرگریکار ئەگەر لەسنووری بەرگریکردنی دەرچوو ئەوا راستەوخۆ دەبێتە دەستدرێژیکار، خوای گەورە دەفەرموێت: (فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ)[3] وقال: (وَلاَ تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لاَ يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ)[4].

٣–هەموو ئەوەی لەناوبراوە لەکەسان و سامان لەکاتی پرۆسەی بەرگری رەوادا ئەوا لێپرسینەوە لەلەناوبەرەرکەی ناکرێت نەلەرووی تاوانکاریەوە نەلەرووی مەدەنیەوە، چونکە بەرگری رەوا هۆکارێکە لەهۆکارەکانی رێگەپێدان و بەکۆدەنگی هەموو شەریعەتەکان و هاودەنگی هەموو یاساکان رەفتارەکە لەخەسڵەتی تاوانکاریەکەی لادەدات وهیچ سزایەکی تاوانکاری یان قەرەبووی مادی نایگرێتەوە.

٤–سەبارەت بەدیلەکانی جەنگ پێویستە ئازاد بکرێن یان بەبەرانبەر یان بەبێ بەرانبەر یاخود دیل بەدیلیان پێ بکرێت وەك جێبەجێکردنی فەرمایشتی خوای گەورە: (فَإِمَّا مَنًّا

---

[1] سورة الاسراء: آية ٣٤.
[2] سورة البقرة: آية ١٨٨.
[3] سورة البقرة: آية ١٩٤.
[4] سورة البقرة: آية ١٩٠.

بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً)[1] پێشخستنی بێبەرانبەر بەسەر بەبەرانبەردا بەڵگەیە لەسەر بەرزەیی ئیسلام و مرۆڤایەتیەکەی و هەموو مەبەستە بەرزەکانی و دروست نیە بەکۆیلەکردن و کوشتنیان و حەپسکردن و دەستبەسەرکردنیان لەبەر ئەوەی هەموو ئەوانە پێچەوانەیە لەگەڵ دارشتنەوەی رەوانبێژی ئەو ئایەتەی باسکرا: (فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً) چونکە بۆ قەتیسکردنەو هیچ جێگرەوەیەك نیە جگە لەئازادکردنی دیل، لەدەقی مادە (١١٨)ی رێکەوتنی جنێڤی سێیەمدا هاتووە کەدیلی جەنگ ئازاد دەکرێت و دەگەرێنرێنەوە بۆ وڵاتەکانیان بەبێ دواخستن پاش کۆتایهاتنی کارە دوژمنکارییە کردارییەکان و حوکمەکانی دیل بەسەر بریندارو نەخۆشیشدا جێبەجێ دەکرێت.

٥-گواستنەوەی روفاتی کوژراوانی جەنگ سەرەرای رێگەپێدرانی لەیاسای نێودەوڵەتی و نەریتە نێودەوڵەتیەکاندا پێچەوانەی شەریعەتی ئیسلامیەو دروست نیە ئەو کەسەی نێژراوە بۆ کاری زۆر پێویست نەبێت گۆرەکەی بگوێزرێتەوە.

---

[1] سورة محمد: آية ٤.